

IKINYARWANDA

AMASHURI NDERABAREZI (TTC)

IGITABO CY'UMUNYESHURI

ISHAMI RY' INDIMI N'UBUREZI

© 2020 Urwego rw'Igihugu rushinzwe Uburezi bw'Ibanze,

Iki gitabo ni umutungo wa Leta y'u Rwanda

*Uburenganzira bw'umuhanzi w'ibikubiye muri iki gitabo bufitwe n'Urwego
rw'Igihugu rushinzwe Uburezi bw'Ibanze (REB).*

IBIMENYETSO N'IMPINE BYAKORESHEJWE

NCDC	National Curriculum Development Center
REB	Rwanda Basic Education Board
CTLRD	Curriculum Teaching and Learning Resources Department
USSD	Unstructured Supplimentary Service Data
MTN	Mobile Telephone Network
SMS	Short Message Service
RFI	Radio France Internationale
WWW	World Wide Web
Gov.	Government
Rw	Rwanda
Ltd	Limited
FRW	Franc Rwandais
VISA	Virtual Instrument System Architecture
nt.	Inteko
GR	Ingombajwi y'indagi
D	Indomo
J	Inyajwi
C	Igicumbi
Co	Igicumbi kirimo inyajwi o
Ce	Igicumbi kirimo inyajwi e
Z	Umuzi

Zo	Umuzi urimo inyajwi o
Ze	Umuzi urimo inyajwi e
RT	Indanganteko
RS	Indangasano
Rkzn	Indangakinyazina
GNt	Igenantego
Rsh	Indanganshinga
Rgh	Indangagihe
KN	Akano
RU	Indangacyuzuzo
MPN	Impakanyi
GRK	Ingereka
+	Ukwiyunga kw'inyajwi cyangwa ingombajwi.
→	Ihinduka, bibyara
Ø	Iburizwamo, ibura ry'akaremajambo gateganyijwe muri uwo mwanya.

IJAMBO RY'IBANZE

Munyeshuri wiga mu mwaka wa kabiri mu mashuri nderabarezi mu Ishami ry'Indimi n'Uburezi, iki gitabo ni wowe kigenewe.

Ni imwe mu mfashanyigisho zigomba kugufasha kwiga isomo ry'Ikinyarwanda. Cyanditswe gihereye ku nteganyanyigisho y'Ikinyarwanda ishingiye ku bushobozi yateguve n'Urwego rw'Ighugu rushinzwe Uburezi bw'Ibanze (REB) mu mwaka wa 2019.

Iki gitabo kigabanyijemo imitwe ikenda. Buri mutwe ufite insanganyamatsiko wubakiyeho. Insanganyamatsiko zigaragara mu myandiko inyuranye. Izo nsanganyamatsiko ni izijyanye n'uburinganire n'ubwuzuzanye, umuco nyarwanda, ubuzima bw'imyororokere, kubaka umuco w'amahoro, kubungabunga ibidukikije, gukunda Ighugu, gukunda umurimo, kuzigama n'ubukoroni.

Mu mitwe imwe n'imwe harimo ikibonezamvugo kizagufasha gucengera imikoreshereze y'ururimi rw'Ikinyarwanda. Buri mutwe usoزوا n'umwitozo w'ubushobozi ngiro ndetse n'isuzuma rusange bizagufasha gusuzuma ubushobozi ukuye muri uwo mutwe. Ibyo bigamije kugutegurira kugira ubushobozi buzagufasha mu mirimo iboneka mu muryango nyarwanda no gukomeza amashuri muri za kaminuza n'ibigo by'amashuri makuru bitandukanye.

Iki gitabo kirimo imyandiko inyuranye izagutoza umuco wo gusoma no kuvugira mu ruhame ushize amanga. Imyandiko izagufasha kumva ibyo wasomye usubiza ibibazo byo kumva umwandiko, kwiyingura amagambo no gutekereza byimbitse ushakisha ibisubizo by'ibibazo byo kuyisesengura. Imyandiko izanagufasha kwiyingura ubumenyi ku nsanganyamatsiko zitandukanye, bityo ubashe guhangamyanndiko y'ubwoko bunyuranye.

Iyo wiga hari byinshi wigira kuri bagenzi bawe mu ishuri. Ni yo mpamvu imyinshi mu myitozo ikubiye muri iki gitabo igusaba kujya impaka wungurana ibitekerezo na bagenzi bawe mu matsinda. Indi myitozo irimo izagusaba gukora ubushakashatsi mu nzu y'isomero, kuri interineti cyangwa wifashisha ibitangazamakuru binyuranye.

Muri iki gitabo kandi hakubiyemo imyitozo izagufasha kwimakaza umuco w'amahoro, kurwanya jenoside n'ingengabitekerezo yayo, gusobanukirwa n'uburinganire n'ubwuzuzanye ndetse n'uburezi budaheza, kumva neza ubuzima bw'imyororokere, kurangwa n'umuco wo kuzigama, kwita ku bidukikije no kugira umuco w'ubuziranenge.

Imyitozo ikubiye muri iki gitabo iteguye mu buryo igusaba kugira ubushishozi bwo gushakira ibibazo ibisubizo, igusaba kandi guhangamyanndiko, gukora ubushakashatsi, gusabana n'abandi mu Kinyarwanda, kugira ubufatanye,

imibanire ikwiye mu bandi n'ubumenyi ngiro mu buzima bwa buri munsi. Harimo kandi imyitozo n'imikoro igufasha guhora wiungura ubumenyi.

Twizeye ko iki gitabo kizagufasha kwiga neza Ikinyarwanda, kigukundisha ururimi rw'Ikinyarwanda, umuco kibumbatiye, umuco wo gusoma no guhangawigana ubuvanganzo wize, kugira ngo ukurane inyota yo kugira ubushobozibwo gusabana n'abandi mu Kinyarwanda.

Dr. MBARUSHIMANA Nelson

Umuyobozi Mukuru wa REB

GUSHIMIRA

Ndashimira mbikuye ku mutima abantu bose bagize uruhare mu itegurwa ry'iki gitabo. Ntabwo iki gitabo cyashoboraga kwandikwa uko bikwiye iyo hatabaho uruhare rw'abafatanyabikorwa banyuranye mu burezi. Nejejwe no gushima ubufatanye n'ubwitange batugaragarije.

Mbere na mbere ndashimira inzego nkuru zishinzwe uburezi mu Rwanda zakurikiraniye hafi umurimo wo kwandika iki gitabo.

Ndashimira abakozi b'Urwego rw'Igihugu rushinzwe Uburezi bw'Ibanze, cyanecyane abo mu Ishami ry'Integanyanyigisho n'Imfashanyigisho bagize uruhare rukomeye muri uyu mushinga wo kwandika ibitabo by'amashuri nderabarezi.

Ndashimira nanone abarimu bigisha mu mashuri yisumbuye bitanze batizigamye kugira ngo iki gitabo gishobore kwandikwa.

Byongeye kandi ndashimira abayobozi b'ibigo by'amashuri bitandukanye bemereye abarimu babo kuza gufatanya natwe kwandika no gukosora iki gitabo.

Ndashimira kandi abashushanyije amashusho yakoreshejwe muri iki gitabo n'abatunganyije iki gitabo.

Ndangije nshimira by'umwihariko Ikigo cya Leta Zunze Ubumwe za Amerika Gishinzwe Iterambere Mpuzamahanga (USAID) ku bufatanye gihuriyeho na Leta y'u Rwanda kibinyujije mu mushinga "USAID Soma Umenye" cyateye inkunga bimwe mu bikorwa byo kwandika iki gitabo.

Habaye hari ubundi bwunganizi ku byanzwa muri iki gitabo twabwakira kugira ngo buzifashishwe mu ivugururwa ryacyo.

MURUNGI Joan

Umuyobozi w'Ishami ry'Integanyanyigisho n'Imfashanyigisho/CTLRD

ISHAKIRO

IBIMENYETSO N'IMPINE BYAKORESHEJWE	iii
IJAMBO RY'IBANZE	v
GUSHIMIRA	vii
UMUTWE WA1:UBURINGANIRE N'UBWUZUZANYE	1
I.1. Umwandiko: Uburinganire n'ubwuzuzanye mu Rwanda	2
1. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	4
1.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	6
1.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	6
1.1.4. Kungurana ibitekerezo.....	7
I.2. Amazina y'urusobe	7
1.2.1. Inshoza, uturango n'ubwoko by'izina ry'urusobe	7
1.2.2. Intego y'izina ry'urusobe	14
I.3.Umwitoto w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri.....	16
I.4. Isuzuma risoza umutwe wa mbere.....	17
UMUTWE WA2: UMUCO NYARWANDA	21
II.1. Umwandiko: Igitero k'i Butembo.....	22
2. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	25
2.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	26
2.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	26
II.2. Ubuvanganzo nyabami	26
2.2.1. Inshoza y'ubuvanganzo nyabami.....	27
2.2.2. Zimwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyabami	27
II.3. Ibitekerezo by'ingabo.....	29
2.3.1. Inshoza y'ibitekerezo by'ingabo.....	29
2.3.2. Uturango tw'igitekerezo k'ingabo	29
II.4. Imihango y'igitero mu Rwanda rwo hambere.....	29
2.4. 1. Imitegurire n'imihango y'igitero.....	30
2.4.2. Impeta z'ubutwari mu Rwanda rwo hambere	36
II.5. Umwandiko: Inkatazakurekera	39
2.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	41
2.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	42

2.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	42
II.6. Ibyivugo by'ingabo	42
2.2.1. Inshoza y'ibyivugo by'ingabo	42
2.5.2. Ubwoko bw'ibyivugo by'ingabo	43
II.7. Umwandiko: Inka ya Rumonyi.....	46
2. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	54
2.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	55
2.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	56
II.8. Amazina y'inka	56
2.8.1. Inshoza n'imiterere by'inganzo y'amazina y'inka	56
2.8.2. Imvano y'amazina n'imyitire y'inyambo.....	65
2.8.3. Imyororokere n'imitgekere by'inyambo.....	70
2.8.4. Akamaro ko kwiga inganzo y'amazina y'inka	74
II.9. Inshinga.....	75
2.9.1. Inshoza n'amoko by'ishinga.....	75
2.9.2. Ibihe by'inshinga.....	77
II.10. Umwitoto w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri.....	80
II.11. Isuzuma risoza umutwe wa kabiri	81
UMUTWE WA3: UBUZIMA BW'IMYOROKERE	85
III.1. Umwandiko: Amatsiko y'abato	86
3.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	90
3.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	90
3.1.3. Gusoma no sesengura umwandiko	91
III.2. Inkuru ndende.....	91
3.2.1. Inshoza n'uturango by'inkuru n'uko basesengura inkuru ndende	91
3.2.2. Amateka n'ubwoko by'inkuru ndende	97
III.3. Umwandiko: Twite ku buzima	103
3.3.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	104
3.3.2. Gusoma no kumva umwandiko	105
3.3.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	105
III.4. Inzira z'itondaguranshinga.....	106
3.4.1. Indango, ijjana n'irebero.....	106

3.4.2. Uburyo bw'inshinga	108
III.5. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri.....	111
III.6. Isuzuma risoza umutwe wa gatatu.....	112
UMUTWE WA 4: KUBAKA UMUCO W'AMAHORO	117
IV.1. Umwandiko: Intandaro n'ingaruka z'amakimbirane.....	118
4.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	120
4.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	121
4.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	121
4.1.4. Kungurana ibitekerezo.....	122
IV. 2. Inshinga: Utoremajambo tw'ibanze tw'inshinga.....	122
4.2.1. Utoremajambo tw'inshinga iri mu mbundo n'utw'inshinga itondaguye	122
4.2.2. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa ku nshiga.....	128
IV.3. Umwandiko: Yahabaye intwari!	133
4.3.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	136
4.3.2. Gusoma no kumva umwandiko	136
4.3.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	137
IV.4. Inshinga : Utoremajambo tw'inshinga twungirije	137
4.4. 1. Akano, impakanyi n'indangacyuzuzo.....	137
4.4. 2. Ingereka (GRK)	142
IV.5. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri.....	146
IV. 6. Isuzuma risoza umutwe wa kane.....	147
UMUTWE WA 5:KUBUNGABUNGA IBIDUKIKIJE	151
V.1. Umwandiko: Ikirere n'imihindagurikire y'ibihe.....	152
5. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	153
5.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	154
5.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	154
V. 2. Amasaku mbonezanteruro.....	155
V.3. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri	158
V.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatanu	159
UMUTWE WA 6: GUKUNDA IGIHUGU	163
VI.1. Umwandiko: Ntumpeho.....	164
6. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	166

6.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	167
6.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	168
VI.2. Amazina gakondo	168
6.2.1. Inshoza y'amazina gakondo	168
6.2.2. Uturemajambo tw'izina gakondo	169
6.2.3. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa mu izina gakondo	170
VI.3. Amazina yamatirano	172
6.3. 1. Inshoza y'amazina yamatirano.....	173
6.3. 2. Imvano y'amazina yamatirano	173
6.3. 3. Zimwe mu ndimi zatije Ikinyarwanda amagambo.....	174
6.3.4. Amategeko agenga itira ry'amazina	176
6.3.5. Uturemajambo tw'amazina yamatirano n'amategeko y'igenamajwi akoreshwamo.....	177
VI.4. Inama	178
6.4. 1. Inshoza y'inama	179
6.4. 2. Uko inama itegurwa	179
6.4.3. Ibikorwa byo kuyobora inama	179
VI.5. Inyandiko mvugo	181
6.5.1. Inshoza y'inyandiko mvugo.....	183
6.5.2. Ibice bigize inyandikomvugo n'uko ikorwa.....	183
VI.6. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri	184
VI.7. Isuzuma risoza umutwe wa gatandatu.....	184
UMUTWE WA 7: GUKUNDA UMURIMO.....	189
VII.1. Umwandiko: Umurunga w'iminsi	190
7.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko	193
7.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	194
7.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	195
VII.2. Indirimbo	195
7.2.1. Inshoza y'indirimbo	195
7.2.2. Uturango tw'indirimbo	195
7.2.3. Akamaro k'indirimbo	196
VII.3. Inyandiko nyejwi	197
7.3.1. Imyandikire y'amajwi y'ibihekane mu nyandiko nyejwi.....	197

7. 3. 2. Imyandikire y'interuro mu nyandiko nyejwi.....	205
VII.4. Inyandiko nyemvugo.....	206
VII.5.Umwitotozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri.....	215
VII.6. Isuzuma risoza umutwe wa karindwi	215
UMUTWE WA 8: UMUCO WO KUZIGAMA	217
VIII.1. Umwandiko: Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama	218
8. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	221
8. 1.2. Gusoma no kumva umwandiko	221
8.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	222
8.1.4. Kungurana ibitekerezo.....	222
VIII.2. Rapor.....	222
VIII.3. Impapuro zagenewe kuzuzwa.....	225
VIII.4. Umwitotozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri	230
VIII.5. Isuzuma risoza umutwe wa munani	231
UMUTWE WA 9: UBUKORONI	235
IX.1. Umwandiko: Abatanye badatata barasubiranye	236
9. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.....	246
9.1.2. Gusoma no kumva umwandiko	246
9.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko	247
9.1.4. Kungurana ibitekerezo.....	247
IX.2. Ikinamico.....	248
9.2.1. Inshoza, uturango, imyubakire n'ibice by'ikinamico	248
9.2.2. Amoko n'amateka by'ikinamico	252
9.2.3. Uko ikinamico yandikwa n'uko ikinwa.....	257
IX.3. Umwitotozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri	259
IX.4. Isuzuma risoza umutwe wa kenda.....	260
IBITABO N'INYANDIKO BYIFASHISHIJWE	264
IMIGEREKA	266

UMUTWE WA

1

UBURINGANIRE N'UBWUZUZANYE

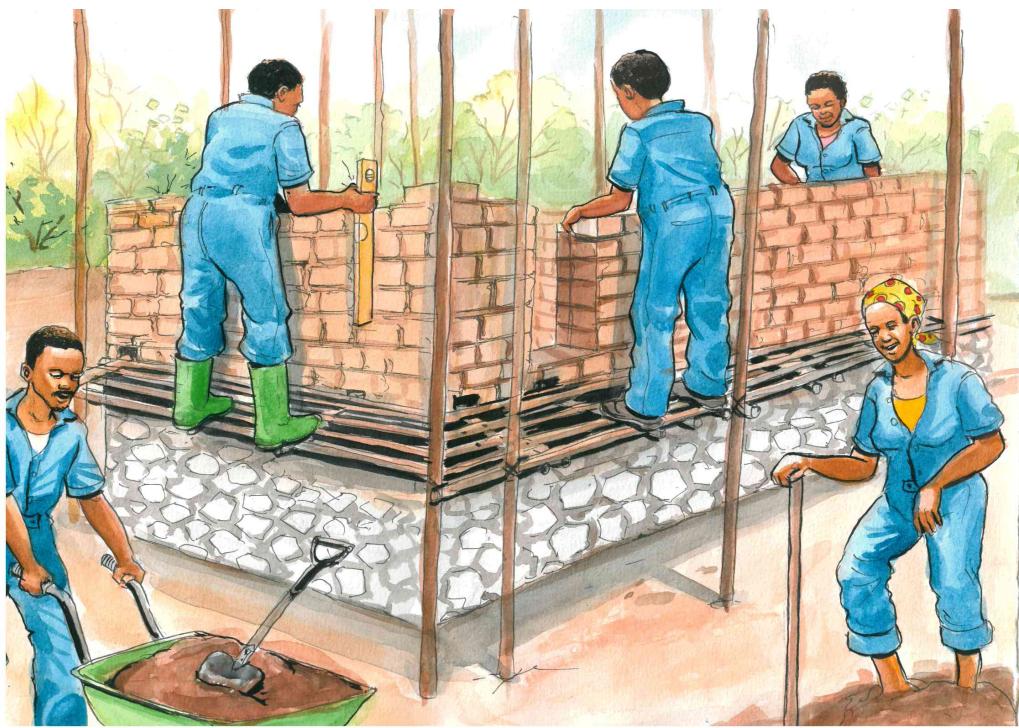
UBUSHOBOZI BW'INGENZI BUGAMIJWE

- Gusesengura umwandiko ku buringanire n'ubwuzuzane mu Rwanda atahura ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gusesengura amazina y'urusobe agaragaza ibiyaranga, ubwoko bwayo n'uturemajambo twayo.

IGIKORWA CY'UMWINJIZO

Ushingiye ku bumenyi ufile, sobanura mu magambo yawe bwite uburinganire n'ubwuzuzanye icyo ari cyo, hanyuma ugaragaze uko bumeze mu Rwanda kuva kera kugeza ubu.

I.1. Umwandiko: Uburinganire n'ubwuzuzanye mu Rwanda

Kera Umunyarwandakazi ntiyagiraga agaciro mu muryango nyarwanda. Yahiraga yitwararitse, agahugira mu turimo two mu rugo iyo mu gikari. Yabaga ategura ishinge ku ruhimbi, aboha imisambi, avuza uruhindu, abuganiza amata cyangwa acunda. Umukobwa w'inkumi utazi gucunda bamuvugiragaho bati: "Ni impumbu" cyanecyane iyo atashoboraga gushyigura inumbiri. Inkumi yabaga imaze kuzira inka ntiyasubiraga mu nka, yacirwaga imuhiira akaba imbata y'imirimo yitwaga ko igenewe igitsina gore gusa. Umukobwa kandi nta bundi bushobozi bamubonagamo uretse kumutegaho ubukire bushingiye ku nkwanu azakobwa. Aha ni ho amazina nka Nzamukosha, Nzamugurinka, Bazizane, Kabihogo, Kagaju n'andi yatsindagiraga icyo biteze ku mukobwa akomoka.

Abakobwa ntibashyirwaga mu ishuri cyangwa mu itorero. Bashoboraga gusa guhanurwa na ba nyirasenge, utamufite agahera mu rungabangabo. Nubundi ngo: "Utagira nyirasenge arisesenga". Uburere bwahabwaga abana b'abakobwa bwabateguriraga gusa gushaka, kubyara, kurera no gukora imirimo yo mu rugo, ubumenyi bahawe bukaba ubwo kubatoza kuba ba "mutima w'urugo".

Abanyarwandakazi benshi basaga n'ababujijwe kujya ahagaragara. Kumva hari uwafashe ijambo mu bagabo, mu rungano rwa basaza be byari umuziro. Uwahirahiraga agatobora akavuga irimuniga yitwaga umushizi w'isoni, ingare, ... Urugero Nyirarunyonga uvugwa mu bitekerezo nyarwanda yiswe ingare, umusambanyi, inshinzi n'andi mazina kuko yari azi kuganira n'abandi,

akamenya gusetsa no gutebya agati kagaturika. Iyo basobanura uburyo yiboneye Semuhanuka agaramye mu buro bwe yari yonesheje nkana, akamusanganira yishimye, agahuza na we umudiho n'urugwiro kugeza ubwo amuha urwuya, wumva Nyirarunyonga yari akaga.

Ibi byaterwaga n'impamvu nyinshi. Abana bavukaga buri wese atozwa ibyo agomba gukora. Umuhungu yatozwaga na se guhiga, kuragira, kubaka, guhinga, gukirana, kujya ku rugamba, guhakwa... Umukobwa agatozwা ibijyanye n'urubohero no gukora imirimo yo mu rugo nko kuboha ibiseke, imisambi, gutaka, gucunda amata ... Buri wese yumvaga ubuzima ari ko bugenda.

Umuhungu witwaga Byarugamba, Rukaburacumu, Gatabazi, Muhozi, Ngarukiye, Kamufozi, Rwamacumu cyangwa se Gatanazi yumvaga bimuteye ishema ko azarwanirira Igihugu cyangwa umuryango. Ibi byari bifite ishingiro kuko u Rwanda rwahoraga ruhanganye n'impugu zirukikije mu ndwano z'urudaca hagenderewe kurwagura no kurugwiriza amaboko. Si ibyo gusa, habagaho n'intambara z'ubwiko zasabaga ko imiryango igwiza amaboko y'abanyamiheto ku rubyaro rw'abahungu ngo umunsi basumbirijwe n'ibitero bibarusha ingufu bazivune umwanzi bidasabye kwitwerezza amaboko y'imuhana.

Imitekerereze nk'iyi ni yo yabaye intandaro yatumye Umunyarwandakazi adindira mu kwiga no guhabwa inyigisho z'igihe tugezemo. Bamwe mu Banyarwandakazi bize batinze ugereranyije n'abagabo. Mu ikubitiro, bashiyizwe mu mashuri abategura kuzaba ababyeyi beza barerera neza umuryango. N'uju munsi, hari abagishyigikiye ibitekerezo nk'ibyo. Uwo muco wo gusumbanya abana si mwiza, kuko wagiye utuma abana b'abakobwa bakurwa mu mashuri igitaraganya maze umuhungu akaba ari we uhabwa amahirwe yo gukomeza kwiga, umukobwa agacikiriza amashuri agahera mu keragati. Uyu muco wagiye ugira ingaruka z'ubumenyi budahagije n'ubushobozu buke ku muntu w'igitsinagore mu rwego rwo kwirwanaho cyanecyane mu bikorwa n'imirimo bisaba ikoranabuhanga.

Burya koko "agahugu umuco akandi umuco". Mu mpande zitandukanye, mu duce tumwe na tumwe tw'u Rwanda, hagiye hagaragara Abanyarwandakazi bashoboye gukora imirimo yaharirwaga igitsinagabo. Urugero ni nka Ndabaga umukobwa w'intwari mwene Nyamutezi wagiye gukura se ku rugerero. Nyirarumaga, wa musizikazi w'Umusinga na we yahinduye amateka mu busizi nyarwanda, aho udusigo twari tugufi 3 cyane "ibinyeto" yaturambuyemo ibisigo bifite imikarago myinshi, bihabwa amazina n'abahanga mu buvanganzo yo kuba mu bwoko bw'ikobyo, icyanzu cyangwa impakanizi. None se ubwo abagabo benshi ntibari barabuze aho bahera? Gasharankwanzi ka Bureshyo uvugwa mu nsigamigani "Yigize inshinzi", bivugwa ko yari akuriye umutwe w'ingabo zigizwe n'abagore b'ingare. Robwa na we avugwa ko yatabariye Igihugu agwa i Gisaka.

Ingero z'inkuru nk'izi zagiye zihindura imitekerereze y'Abanyarwanda. Bagiye basobanukirwa uruhare rw'umugore mu iterambere ry'umuryango. Hari

n'abiganye umuco w'ahandi nk'i Burayi, ugasanga umugore asukura inzu, umugabo ari mu gikoni. Hari n'ingo nyinshi zabifasheho umwanzuro, umwe yajya gutashya undi agasigara asya amasaka cyangwa akarika. Niba mu rugo nta mukozi uhari, utanze undi kugera mu rugo akanyarukira mu gikoni, agatangira koza ibikoresho bikenerwa mu rugo, guteka...

Muri iki gihe, hari ibisubizo bigenda biboneka. Amwe mu mategeko agenga uburezi yaravuguruwe ku buryo abakobwa n'abahungu bashobora kwiga bimwe. Abakobwa babyaye imburagihe baracutsa bagasubizwa mu mashuri, abataragize amahirwe yo kujya mu ishuri Leta yabashyiriyeho uburyo bwo kwibeshaho, bigishwa imirimo n'imyuga inyuranye yabongerera ubushobozi bwo kwitunga, gutunga ababo no kubaka Igihugu.

Mu rwego rw'ubukungu n'umutungo, Abanyarwandakazi bageze ku ntera ishimishije. Ubu bafite uburenganzira bwo kuzungura, bafite uburenganzira bwo guhabwa umunani, bashobora kandi kugira umutungo bwite, akazi gahemberwa umushahara n'ibikorwa byinjiza amafaranga. Abanyarwanda bageze ku rwego rwo gusobanukirwa amategeko abarengera n'abarenganura hakoreshejwe ubutabera.

Imyanya y'ubuyobozi yiharirwaga n'abagabo gusa, ubu ihabwa buri wese ubifiye ubushobozi. Ubu tumaze kugera kure. Abantu bose basobanukiwe neza ko uburinganire n'ubwuzuzanye biri mu bituma habaho amajyambere arambye. Ubu mu Nteko Ishinga Amategeko y'u Rwanda, umutwe w'Abadepite, mu ba minisitiri, no mu zindi nzego zifatirwamo ibyemezo, Abanyarwandakazi bahagaze neza mu ruhando rw'amahanga.

Guharanira uburinganire n'ubwuzuzanye ariko ntibigomba kuba intandaro yo gukandamizanya. Abantu b'igitsinagore n'ab'igitsinagabo bagomba kubahana bakabana mu mahoro, uburenganzira bwa buri wese bukubahirizwa, bakuzuzanya muri byose.

1. 1.1. *Gusoma no gusobanura umwandiko*

IGIKORWA

Soma umwandiko "Uburinganire n'ubwuzuzanye mu Rwanda", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Koresha amagambo akurikira dusanga mu mwandiko mu nteruro wihimbiye:
 - a) Ikantarange
 - b) Guhakwa
- c) Gutabarira Igihugu
- d) Ubufatanye
- e) Ubwuzuzanye
2. Urebye mu merekezo yose, garagaza amagambo ari muri iki kinyatuzu afitanye isano n'umwandiko:

U	B	U	R	I	N	G	A	N	I	R	E
M	B	M	J	Y	J	M	S	D		I	O
U	M	W	K	U	K	U	R	W	A	N	A
I	I	O	U	G	I	B	I	S	I	G	O
M	B	W	A	Z	W	K	Y	H	T	A	G
P	L	K	H	T	U	I	S	Z	F	R	C
U	B	W	U	Z	U	Z	A	N	Y	E	I
G	D	S	K	I	K	N	A	L	N	C	J
U	Z	V	A	B	Z	A	L	N	G	M	A
U	H	O	M	I	R	I	M	I	Y	I	G
M	Y	G	E	C	B	J	R	U	K	E	N
L	I	T	E	R	A	M	B	E	R	E	I

1.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Uburinganire n'ubwuzuzanye mu Rwanda", hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Tandukanya uburinganire n'ubwuzuzanye ushingiye ku byavuzwe mu mwandiko
2. Vuga inshingano ebyiri z'abagabo n'ebyiri z'abagore zahindutse uko ibihe byagiyebihinduka.
3. Subiza yego cyangwa oya.
 - a) Imirimo myinshi isa n'aho yagenewe abagore cyangwa abagabo, ni iyagenwe n'umuco aho kugenwa n'imiterere kamere y'umuntu. Kubera iyo mpamvu, ikaba ishobora guhindurwa.
 - b) Abagabo n'abagore bashobora kugaragarizwa icyubahiro ku buryo butandukanye.
 - c) Nta masomo Umunyarwandakazi ahejwe kwiga.
 - d) Umugabo ni we uzungura umutungo w'umuryango.
4. Tanga ingero ebyiri zavuzwe mu mwandiko zigaragaza uburyo imyumbire yo kuvuga ko igitsina gore kitakora imirimo runaka, yagiye ihinduka.
5. Abagore basigaye bakora imirimo inyuranye. Muri iki gihe bigaragarira he?
6. Kubera iki abantu b'igitsina gabon'igitsina gore bagomba kubahana, bakabana mu mahoro, bakuzuzanya?

1.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Uburinganire n'ubwuzuzanye mu Rwanda", hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni izihe ngingo z'ingenzi zigaragara muri uyu mwandiko?
2. Kuri wowe uyu mwandiko ugusigiye irihe somo?
3. Tanga ingingo zigaragaza uburyo Ababyarwandakazi bari barapyinagajwe kuva kera na kare.
4. Kuri wowe ni ibihe byiza by'uburinganire n'ubwuzuzanye mu muryango nyarwanda?

1.1.4. Kungurana ibitekerezo

IGIKORWA

Mwungurane ibitekerezo ku nsanganyamatsiko ikurikira:

Akamaro k'uburinganire n'ubwuzuzanye mu iterambere ry'Igihugu.

IMYITOZO

Ongera wiyibutse ubwoko bw'imyadiko wize maze uhange umwandiko ufile uturago twa bumwe mu bwoko bw'imyandiko ku nsanganyamatsiko ikurikira :

“Uwigishije umugore aba yigishije umuryango.”

I.2. Amazina y'urusobe

1.2.1. Inshoza, uturango n'ubwoko by'izina ry'urusobe

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira witegerezza amagambo y'umukara tsiri yavuye mu mwandiko “Uburinganire n'ubwuzuzanye mu Rwanda” utahure inshoza, uturango n'ubwoko by'amazina y'urusobe.

- a) Ubu **Umunyarwandakazi** afite uruhare runini mu **iterambere ry'igihugu**.
- b) **Nyirasenge** wa **Semuhanuka** yari **umusizikazi**.
- c) Uburinganire n'ubwuzuzanye bwatumye abantu bava mu **rungabangabobo** bagera ku **majyambere arambye**.
- d) **Rukaburacumu** na **Gasharankwanzi** bavugwa cyane mu **buvanganzo nyarwanda**.

1. Inshoza y'izina ry'urusobe

Iyo bavuze izina ry'urusobe twumva izina rishobora kugira uturemajambo turenze udusanzwe tw'izina nyakimwe/mbonera. Iyo usesenguye izina ry'urusobe usanga rifite indomo ebyiri, indangazina ebyiri, ibicumbi bibiri cyangwa se ugasanga rifite indomo, indanganteko n'igicumbi, ariko rikagira

n'ubundi bwoko bw'ijambo bwiyomekaho.

Ubwoko bw'amagambo ashobora kwiyomeka ku izina nyakimwe rikabyara izina ry'urusobe hari ikinyazina, umusuma n'akabimbura gishobora kwhagika mu izina nyakimwe rikabyara izina ry'urusobe.

2. Uturango tw'izina ry'urusobe

Izina ry'urusobe ni izina rikomoka ku magambo arenze rimwe, yiyunga akarema ijambo rimwe rifite inyito imwe. Mu rwego rw'intêgo, usanga ari izina rifite uturemajambo turenze utw'izina nyakimwe. Izina ry'urusobe, rishobora kugira uturemajambo tw'izina twivanzemo utw'inshinga cyangwa ubundi bwoko bw'ijambo nk'ikinyazina, umugereka...

3. Ubwoko bw'izina ry'urusobe

Amazina y'urusobe tuyasangamo amoko atandukanye:

- Amazina y'inyunge
- Amazina y'urujuyanonshinga
- Amazina y'akabimbura
- Amazina y'umusuma
- Amazina agaragaza amasano

a) Amazina y'inyunge

Izina ry'inyunge ni izina rigizwe n'amazina abiri yiyunze agakora izina rimwe. Muri ayo mazina abiri, usanga irya kabiri riba risobanura izina riribanjirije. Amazina y'inyunge nubwo aba agizwe n'amazina abiri yiyunze agira inyito imwe itari igiteranyo cy'ayo mazina abiri yiyunze. Cyakora, iyo irya kabiri rifutura irya mbere, yandikwa atandukanye.

Ingero:

- Mwanankundi
- Mugabonake
- Itegekoteka

Amazina y'inyunge ashobora kuba agizwe n'amazina abiri yunzwe n'ikinyazina ngenera. Ayo mazina abiri yunzwe n'ikinyazina ngenera ntagira inyito ebyiri, ahubwo arema inyito imwe nubwo aba agizwe n'amagambo abiri.

Ingero:

- Insina zamatwi
- Inkondo y'umura
- Inkono y'itabi

- Amaso y'ikibuno
- Amaso y'ikirayi
- Utwunyu twa nyamanza

b) Amazina y'urujuyanonshinga

Aya mazina y'urujuyanonshinga aba ashingiye ku nshinga yiyunze n'icyuzuzo cyayo, gishobora kuba icyuzuzo mbonera cyangwa icyuzuzo nziguro (izina, inshinga, ikinyazina, umugereka), agakora izina rimwe.

Izina ry'urujuyanonshinga	Inshinga	Icyuzuzo	Ubwoko bw'ijambo ribereye inshiga icyuzuzo
Iterambere	gutera	Imbere	Umugereka
Umuigiraneza	Kugira	neza	Umugereka
Umutegarugori	Gutega	Urugori	izina
Amatakirangoyi	Gutaka	ingoyi	izina
Abashinjacyaha	gushinja	icyaha	izina
Imbanzirizakubarusha	kubanza	kubarusha	Inshinga iri mu mbundo
Inyigaguhuma	Kwiga	guhuma	Inshinga iri mu mbundo
Indiragukinduka	Kurya	gukinduka	Inshinga iri mu mbundo
Umujyahabi	Kujya	habi	Ntera
Inshamake	Guca	make	Ntera
Inkirirahato	Gukira	hato	Ntera
Amashyirahamwe	Gushyira	hamwe	ikinyazina
Ikimenyabose	Kumenya	bose	ikinyazina

Amaburakindi	Kubura	ikindi	Ikinyazina
Ubwirakabiri	Kwira	kabiri	Umugereka
Ikiryakare	Kurya	kare	Umugereka
Inyangabirama	Kwanga	birama	Inshinga itondaguye
Indirakarame	Kurya	karame	Inshinga itondaguye

c) Amazina y'akabimbura

Akabimbura ni akaremajambo kihagika imbere y'izina risanzwe mu rurimi bikabyara izina rishya.

- **Akabimbura “-nya-“**

Akabimbura “-nya-“ kagira ingingo y'ikinyazina ngenera

Ingero:

Ikinyamateka, umunyamuryango, umunyenzara, umunyamakuru, umunyeshuri

- **Akabimbura “nyiri-“**

Akabimbura “nyiri-“ gafite ingingo isa neza n'iy'ikinyazina ngenera.

Ingero:

- Nyirumuringa;
- Nyirurugo;
- Nyirimpuhwe;

Nyiribambe;Akabimbura “nyira-“, iyo kihagitse mu mazina bwite y'abantu, kagira ingingo y'igitsina gore. Ingero zikurikira zirabigaragaza.

Ingero:

- Igikari: Nyirabikari
- Intabire : Nyirantabire
- Intama : Nyirantama

- **Akabimbura «sa-» cyangwa «se-»**

Akabimbura sa- cyangwa se- gafite inyangingo y'ikinyazina ngenera. Iyo kihagitse mu mazina bwite, usanga afite ingingo y'igitsina gabon kandi nta

ndomo ayo mazina mashya agira.

Ingero:

- Amahoro: Semahoro
- Uburo: Seburo
- Umusure: Samusure
- **Akabimbura «-ene-»**

Akabimbura «-ene-» gafite ingingo nk'iy'ikinyazina ngenera. Amazina bwite agafite akunze kuba ari amazina rusange. Gashobora kandi kongerera izina kihagitsemo ingingo igaragaza isano abantu bafitanye.

Ingero:

- Imana: Benimana
- Ihirwe: Benihirwe
- Ikenewabo
- Akabimbura -ka- kifitemo ingingo ivuga ngo “umugore wa”

Akabimbura -ka- kifitemo ingingo ivuga ngo “umugore wa”, usanga kiganje mu mazina bwite y'igitsina gore.

Ingero:

- Macumu: Mukamacumu
- Rutamu: Mukarutamu
- Ntwari: Mukantwari
- Muhire: Mukamuhire
- **Akabimbura “-a-” gafite ingingo y'ikinyazina ngenera**

Akabimbura “-a-” gafite ingingo y'ikinyazina ngenera, gakoreshwa cyane mu mazina bwite, kandi amazina kihagitsemo nta ndomo agira.

Ingero:

- Inkazi: Kankazi
- Amagana: Rwamagana
- Imana: Kamana
- Imanzi: Kamanzi

d) Amazina y'imisuma

Umusuma ni akaremajambo kongerwa ku izina. Gashobora kubaho cyangwa

ntikabeho gafite ibisobanuro. Ikindi ni uko umusuma udasesengurika. Amazina y'umusuma ni ukuvuga amagambo yongerwaho akaremajambo kadasesengurwa, kitwa umusuma. Dufite imisuma iri mu byiciro bitatu bikurikira:

- **Umusuma “-kazi”**

Umusuma “-kazi” wumvikanisha igitsina gore.

Ingero:

- Umunyarwanda→Umunyarwandakazi,
- Inkoko→Inkokokazi,
- Umurundi→Umurundikazi,
- Umugabe→Umugabekazi...

Ikitonderwa: amazina yose aherwa na **-kazi** si ko aba ari ay'umusuma. Hari amazina nkomoranshinga ateye nk'ay'umusuma ariko atari yo.

Ingero: Umupfakazi, inkundwakazi

- **Umusuma nsuzuguzi “-azi”** ni ukaremajambo gafite inyito yo gusuzugura cyangwa gutesha agaciro.

Ingero:

- Umuheto→umuhetazi,
- Umugabo→umugabazi,
- Ibuga→ibugazi,
- Ibitaka→ibitakazi...

e) Amazina agaragaza amasano

Amazina y'urusobe agaragaza amasano yubakiye ahanini ku mazina asanzwe agaragaza amasano, afatiye ku magambo “**data, mama**” yisanisha muri ngenga ya mbere, iya kabiri n’iya gatatu (**mama / ma, nyoko, nyina/nyira, data, so, se, soko**) maze akiyunga n’uturemajambo dufite inyito y’amasano “**buja**”, “**rume**”, “**senge**”, “**bukwe**”, “**kuru**”, “**kuruza**”; kugira ngo bireme amazina agaragaza amasano.

Ingero:

Ngega	Igitsina	Bukwe	Buja	Rume	Senge	Kuru(za)
Ng.1	Gabo	Databukwe	databuja	Marume	-	Sogokuru(za)
	Gore	Mabukwe	Mabuja	-	masenge	Nyogokuru(za)

Ng. 2	Gabo	Sobukwe	Shobuja	Nyokorome	-	Sogokuru(za)
	Gore	Nyokobukwe	nyokobuja	-	nyogosenge	Nyogokuru(za)
Ng. 3	Gabo	Sebukwe	Shebuja	Nyirarume	-	Sekuru(za)
	Gore	nyirabukwe	nyirabuja	-	nyirasenge	Nyirakuru(za)

Ikitonderwa

1. Amagambo y'urusobe yandikwa umujyo umwe. Gusa mu bisingizo, mu migani no mu mazina nteruro n'amagambo y'inyunge akabije uburebure, yandikwa atandukanyijwe, agashyirwa mu twuguruzo n'utwugarizo.

Ingero:

- Umuhanurabinyoma, Rukemanganizi, Karahangabo, Karikumutima... (aya ni amazina y'urusobe yanditswe umujyo umwe)
 - Ubwo "Inshyikanya ku mubiri ya Rugema ahica" aba arahashinze.
 - Ubwo "Rumenerangabo Ntarindwa ku mukondo wa Rukaburabimashi" ati: "Ba!"
2. Akabimbura "so" kagira impindurantego "sho".

Urugero: shobuja.

3. Akabimbura "se" gakomoka ku izina ise cyangwa se, kakagira inyito y'umuntu w'igitsina gabu ufite cyangwa se utunze nyakuvugwa. Akenshi ayo mazina aba ari bwite. Usanga gakora nka "nyira" ikomoka ku izina nyina.

Ingero: Sebuja, Serugo, Sebatunzi

4. Akabimbura "nya" gafitanye isano na "nyira", kakaba gakora kuri ubu buryo:

Iyo -a- ya nya- ikurikiwe na i y'indomo cyangwa se y'indangahantu, iyo ndomo ishoboragutakara cyangwa zombi zikiyungamo - e- biturutse ku igenamajwi

Urugero:

- Umunyenzara (umunya + inzara)
 - Umunyeshuri (umunya + ishuri)
5. Akabimbura "nya-" gashobora kuba akabimbura nyifuzo iyo kiyunze n'inshinga iri mu mbundo.

Ingero:

nyagutuma, nyakumanikwa, nyakubyara; ...

6. Akabimbura “nya-” gashobora kwiyunga n’ikinyazina cyangwa n’izina kagafata inyito yo guhamya (gutsindagira) ikivugwa.

Ingero:

inzu nyanzu, abakobwa nyabakobwa; bariya bazaba abategarugori nyabo.

7. Akabimbura “nya-” gashobora kwiyunga n’izina kakagira inyito y’utunze cyangwa ufite nyakuvugwa.

Ingero:

Umunyamerwe, umunyamahanga, umunyabintu, umunyenzoga...

8. Akabimbura sa- gashobora gukora mu mazina nka Saruhara, Gasabwoya, Gasamagera, Sabato, Sakabaka...

IMYITOZO

1. Shaka amazina atanu y’urusobe kuri buri bwoko hirengagijwe ayigeze kuvugwa mu ishuri.

Ubwoko bw’izina ry’urusobe	Ingero zisabwa
Inshinga+ikinyazina	
Inshinga+izina	
Inshinga na ntera	
Amazina ya kabimbura	
Amazina y’umusuma	

2. Wifashishije ubwoko bw’amazina y’urusobe agaragaza amasano, tanga ingero ebyirebyiri kuri buri bwoko, unasobanura inkomoko yayo.

1.2.2. Intego y’izina ry’urusobe

IGIKORWA

Shaka intêgo y’amazina y’urusobe ari mu mwandiko „Uburinganire n’ubwuzuzanye mu Rwanda“. Hera kuri ayo mazina y’urusobe maze ukore ubushakashatsi utahure uturemajambo tw’izina ry’urusobe n’amategeko y’igenamajwi.

Uturemajambo tw'amazina y'urusobe

Twabonye ko izina ry'urusobe ari izina usanga rikomoka ku yandi magambo arenze rimwe, ariko rikagira inyito imwe. Mu rwego rw'intego, usanga ari izina rifite uturemajambo turenze utw'izina mbonera. Izina ry'urusobe rishobora kugira uturemajambo tw'izina twivanzemo utw'inshinga cyangwa ubundi b'oko bw'ijambo nk'ikinyazina, umugereka...

Ingero:

Izina ry'urusobe	U t u r e m a j a m b o / intêgo	Amategeko y'igenamajwi
Amatakirangoyi	a-ma-tak-ir-a- ø -n-goyi	-
Abacamanza	a-ba- ci-a- ø -n-banza	i → ø /-J; b → m/n/-; n → ø /-m
Abashinjacyaha	a-ba shinj-a- ø -ki-aha	i → y /-J; ky → cy mu myadikire.
Inkundarubyino	i-n-kund-a- ø -ru- byin-o	-
Ubujuhabi	u-bu-gi-a-ha-bi	i → y /-J; gy → jy mu myadikire.
Umubagito	u-mu-ba-a-ki-to	a → ø /-J; k → g /-GR
Inshamake	i-n-ci-a- ø -ma-ke	c → sh/n- ; i → ø /-J
Umwigaguhuma	u-mu-ig-a-ku-hum-a	u → w /-J; k → g /-GR
Indiragukinduka	i-n-ri-ir-a-ku-kind- uk-a	r → d/n- ; i → ø /-J ; k → g /-GR
Inyangabirama	i-n-ang-a- ø -bi-ø -ram-a	n → ny /-J
Indirakarame	i-n-ri-ir-a-ø -ka-ram-e	r → d/n- , i → ø /-J
Umuwandimwe	u-mu-vu-a-ø -n-da-i- mwe	u → ø /-J; a → ø /-J
Ikimenyabose	i-ki-menya-ba-o-se	a → ø /-J
Imberabyombi	i-n-ba-ir-a-bi-ô -mbi	n → m /-b; a+i → e; i → y /-J

Amaburakindi	a-ma-bur-a- ø-ki-ndi	-
Ikiryakare	i-ki-ri-a-kare	i→y/-J
Inkokokazi	i-n-koko-kazi	-
Umunyenzara	u-mu-nya-i-n-yara	a+i→e; y→z/n-
Ibitakazi	i-bi-taka-azi	-

UMWITOZO

Garagaza intego y'amazina y'urusobe akurikira n'amategeko y'igenamajwi:

a) Nyogokuru	g) Rwankubebe
b) Mabukwe	h) Imbonerahamwe
c) Nyirinkwaya	i) Umwangavu
d) Sобуja	j) Umunyeshuri
e) Sebatunzi	k) Umwamikazi
f) Nyirabizeyimana	l) Umunyamahirwe

I.3.Umwitotozo w'ubushoboz ni gro bw'umunyeshuri

Mu kinyarwanda baravuga ngo "Ukurusha umugore akurusha urugo". Mu mwandiko ufite amagambo hagati ya magana abiri na mirongo itanu na magana atatu , emeza cyagwa uhakane uwo mugani, utanga igeru zifatika. Muri uwo mwandiko hagaragaremo amazina y'urusobe atadandukanye.

Ubu nshobora:

- Gusobanurira abandi uko uburinganire n'ubwuzuzanye byitabwagaho mu Rwanda rwa kera n'uko bwitabwaho muri iki gihe.
- Kwitabira gukoresha neza amazina y'urusobe mu mvugo no mu nyandiko.
- Gukunda no gukundisha abandi gukoresha ururimi rw'Ikinyarwanda.
- Gushishikarira kwimakaza ihame ry'uburinganire n'ubwuzuzanye.

Ubu ndangwa no:

Kwimakaza ihame ry'uburinganire n'ubwuzuzanye n'ubufatanye.

I.4. Isuzuma risoza umutwe wa mbere

Umwandiko: Uburinganire n'ubwuzuzanye mu iterambere

Iterambere ni irya bose si iry'umuntu umwe. Kugira ngo rishoboke, umuryango ari wo ugizwe n'umugabo n'umugore n'abana bagomba kubigiramo uruhare. Dore ko abagiye inama Imana ibasanga. Ingero ni nyinshi ariko reka turebe ingero z'imiryango ibiri ituye ku musozi wa Burimbi.

Umuryango wa Cyubahiro na Kamariza bose bashakanye ari abatindi; bavugagwa ko nta cyo bakwigezaho. Bo ariko ntibacika intege kuko bahamyaga ko ibintu ari ibishakwa ntawubivukana. Dore ko bari baramenyaniye mu mahugurwa y'ubuhinzi n'ubworoz bwa kijyambere. Aho bahakuye ibitekerez ntagereranwa y'uburyo bwo kwitezza imbere, biturutse ku nguzanyo zitangwa n'ibigo by'imari. Mu gihe bari bamaze kurushinga, rubanda rwakomeje kubaha inkwenene na bo bati : "Isazi y'ubute ntirya igisebe" kandi ngo "Utayihinganye ntayikira". Ubwo berekeye kuri Banki y'Abaturage ya Kinyami gusaba inguzanyo maze barayihabwa. Bwatinze gucyu bashoka igishanga, maze si uguhinga karahava! Batera imbuto z'indobanure, ijuru na ryo rirabakundira. Isarura rya mbere, bishyuye icya kabiri ku nguzanyo, banigurira amatungo magufi, arimo ingurube n'inkoko. Ibyo byatumye benshi ndetse no mu babahaga inkwenene, bibaza uko babakiranye. Ibyo byaterwaga n'uko batari bazi ibanga ryabo ryo kubahana no kugirana inama, igihe cyose bagiye gukora ikintu icyo ari cyo cyose.

Haciye umwaka umwe, bibarutse abana babiri; umwe yitwa Kiza undi yitwa Ishimwe. Abo bana bareranywe urukundo, bahabwa n'ibyangombwa bikenewe nk' indyo yuzuye, imyambaro ikwiye, ubuvuzi nyabwo, amashuri meza. Usibye ibyo, bigishijwe uturimo dutandukanye, maze bakura bazi ko akabando k'iminsi ari umurimo. Ntibyatinz batsinda ikizamini cya Leta kuko biganaga ikinyabupfura n'ubuhanga ndetse n'abarimu bakabakunda birambuye. Ibyo bituma abandi bana babareberaho, maze na bo biyuha akuya barabigana mu matsinda anyuranye, harimo itsinda ryo kurwanya marariya, iryo kubungabunga ibidukikije. Bamaze kurangiza amashuri yisumbuye, bemerewe kujya kwiga muri za kaminuza zo mu mahanga. Kiza akurikirana ibyerekeye ikoranabuhanga naho Ishimwe we akurikira ibijyanye n'ubuvuzi. Nyamara nubwo kwa Cyubahiro na Kamariza hari impundu, kwa Ntambara na Nyiranuma ho hari ishavu, dore ko babagaho ku bugenge. Utu: "Ese ibyo bishoboka bite ko abantu babana ku bugenge boshye abatagira ubwenge?"

Ntambara na Nyiranuma babanye bifashije mu buryo buringaniye, dore ko bavukaga mu ngo zidasaba umunyu, kandi na bo bari barbarangije mu

Ishuri Nderabarezi rya Byumba. Ntibyatinze bibarutse ubwa mbere abana b'impanga ari bo: Semanywa na Keza. Babareze bibabaje kandi biteye agahinda, kuko batasibaga kurwana kubera ubusinzi bwa buri munsi. Wasangaga Ntambara na Nyiranuma baramukira mu kabari kari hafi y'ishuri, abana babo bigagaho. Guteka byabaga rimwe ku munsi nabwo nijoro. Akensi abana baryamaga batariye, maze bwacya bakarwanira mu nkono batabanje no kwikiza ubutuna.

Igihe cy'amanywa, abana babo bavaga ku ishuri nakajya mu ngo za rubanda, rimwe bakabaha ibyo kurya, ubundi bakabibima. Koko rero "ntarutamburira imfusha". Umunsi umwe haguye imvura y'amahindu, Semanywa na Keza bavuye ku ishuri, kuko nta rufunguzo bari bafite, bugama munsi y'igitu cyari ku irembo ry'iwabo.

Muri iyo mvura, nibwo Keza yafatwaga n'umusonga ariko Semanywa ntiyabimanya agira ngo ni ugukina. Uko amasaha yagendaga akura, ni na ko yarushagaho kuremba, maze atangira kubwira umuvandimwe we ko apfuye. Ubwo Semanywa ahuruza abaturanyi ngo bamujyane kwa muganga. Bamwe bumva umwana bwangu, ariko abandi basa n'ababyirengagije. Bakiri muri izo mpaka, hatunguka Cyubahiro na Kamariza, babona umwana yarembye maze batumiza ipikipiki bamujyana kwa muganga. Bamugejejeyo, batinze kumwakira kuko nta n'ubwishingizi mu kwivuza bagiraga. Muganga aramusuzuma maze ababwira ko hasigaye akuka gake. Koko bidatinze Keza araca.

Inkuru y'inshamugongo ihita ikwira hose ko umwana wa Ntambara na Nyiranuma yitabye Imana. Abantu barababara cyane kubera ko Keza yazize uburangare bw'ababyeyi. Imihango yo gushyingura iba bose bacitsemo igikuba. Bashinjaga Ntambara n'umugore we urupfu rw'umwana wabo kuko impanga ye yari yabibasobanuriye. Nyiranuma we amarira yari yose, bamwe bakamuhoza abandi bakamuha inkwenene. Ubwo abahacaga bose bifataga ku munwa.

Nuko ishyingura rirangiye, Cyubahiro yahise asaba ijambo, aravuga ati: "Ibi bikwiye gusubirwamo, abantu bakibutswa inshingano zabo, haba mu ngo ndetse n'ahandi". Nibwo basabye umuhuzabikorwa w'umurenge gutumiza inama y'ikubagahu ngo bafatire ibintu mu maguru mashya. Muri iyo nama, Cyubahiro na Kamariza bahawe umwanya basobanurira abantu ibintu byinshi bamaze kugeraho kuko bari bamaze kubazwa ibanga bakoresha. Banababwiye n'ibyo bateganya kugeraho, mu minsi iri imbere, ariko kandi ko ibyo byose babigezwaho n'ubwumvikane no kujya inama ku bibazo byabangamira umuryango. Ibinaniye umwe undi akabikora. Nubwo bari mu bwirabure, ntibyatume abaturage bihanganira kubaha amashyi y'urufaya. Abari aho batahana ingamba nshya cyanecyane ko bibazaga icyo bakora ngo batere imbere. Nyiranuma na Ntambara bahise basaba abaturage bose imbabazi ndetse bazisaba n'Imana, bafata ikemezo cyo gusenyera umugozi umwe. Wumvaga bamwe hirya bavuga ngo:

"Harakabaho Cyubahiro na Kamariza"; abandi ngo: "Izina ni ryo muntu!"

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ni iki Kamariza na Cyubahiro bakoze ngo barwanye ubukene ?
2. Ni ikihe gikorwa cy'ubutwari Nyiranuma na Ntambara bakoze imbere y'abaturage bagenzi babo?
3. Imibereho ya Cyubahiro na Kamariza bayikesaga iki abantu batari bazi?
4. Andika ingingo z'ingenzi n'iz'ingerekwa tubona muri uyu mwandiko.
5. Ushingiye ku mutwe w'uyu mwandiko tanga urundi rugero rw'abantu uzi bahinduye imibereho yabo n'uko babigenje.
6. Ni irihe somo ry'ubuzima bwa buri munsi wakwigira kuri iyi miryango yombi?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura aya magambo:
 - a) Uburinganire
 - b) Ubwuzuzanye
 - c) Inkwenene
 - d) Ubutuna
 - e) Ikubagahu
 - f) Gutera utwatsi
2. Simbuza amagambo atsindagiye ayo bivuga kimwe ari mu mwandiko:
 - a) Kamariza **afatanya** n'umugabo we mu kuzuza inshingano zo kurera abana bibarutse.
 - b) Umutegarugori utiyubashye usanga rubanda **bamuseka cyane**.
 - c) Afite agahinda ku buryo no kugira icyo ashyira ku munwa byamunaniye.
 - d) Yagiye **shishi itabona** nta cyo atubwiye ku byabaye ku baturanyi be.
3. Andika amagambo ari mu mwandiko asobanura atya:
 - a) Ukuba ikintu kigeze mu ididaniro.
 - b) Gushakira umugore ku wundi.
 - c) Gukora iyo bwabaga, uko ushoboye kose.
4. Koresha amagambo akurikira mu nteruro ukurikije inyito afite mu mwandiko:
 - a) Umuganji
 - b) Gutera utwatsi
 - c) Kubaha urw'ameno

d) Kurenga inkcombe.

III. Ibibazo ku kibonezamvugo

Tahura ubwoko bw'amazina y'urusobe akurikira, ugaragaze uturemajambo twayo n'amategeko y'igenamajwi: nyogokuru, mabukwe, Nyirinkwaya, sobuja, Sebatunzi, Nyirabizeyimana, Rwankubebe, Nyirarunyonga, Ikoranabuhanga, Amajyambere.

- a) Nyogokuru
- b) Mabukwe
- c) Nyirinkwaya
- d) Sobuja
- e) Sebatunzi
- f) Nyirabizeyimana
- g) Rwankubebe
- h) Nyirarunyonga
- i) Ikoranabuhanga
- j) Amajyambere

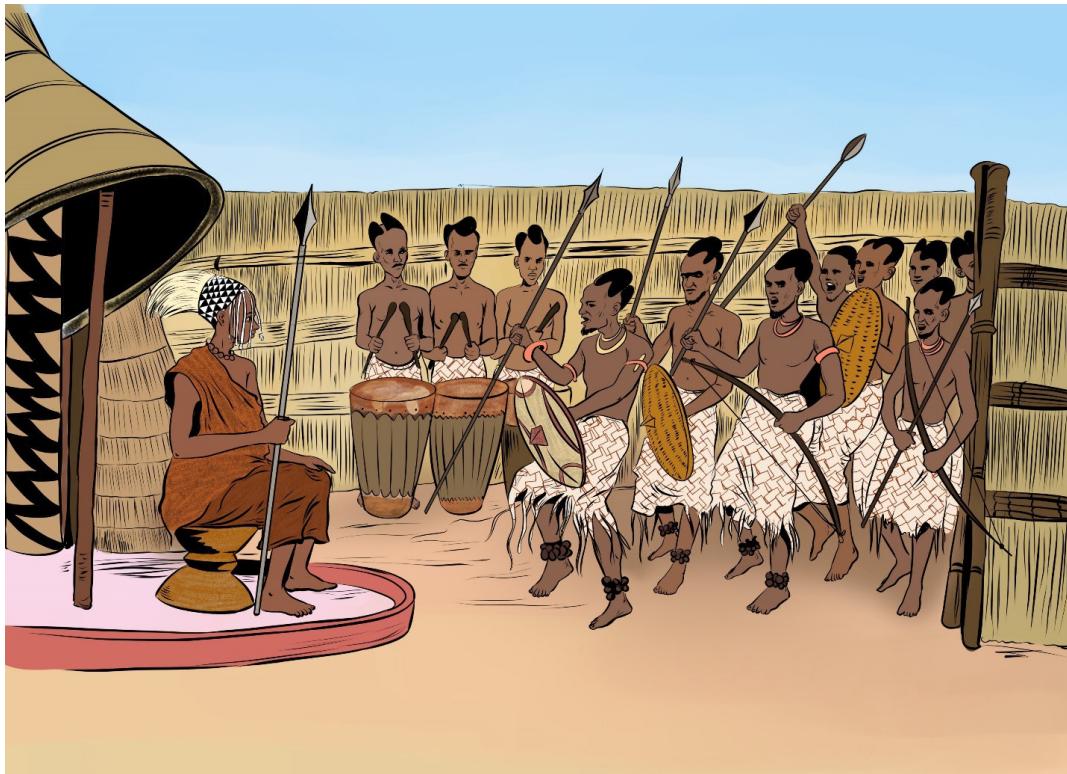
UBUSHOBOZI BW'INGENZI BUGAMIJWE

- Gusesengura igitekerezo k'ingabo agaragaza ingingo z'ingenzi zigikubiyemo.
- Gusoma no gusesengura zimwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyabami agaragaza ingingo z'ingenzi zizikubiyemo.
- Kuvuga no kwandika interuro yubahiriza ibihe by'inshinga.

IGIKORWA CY'UMWINJIZO

Tekereze kandi urondore ibyarangaga ibitaramo by'ibwami mu Rwanda rwo hambere, imihango y'igitero yakorwaga, icyo intwari zivugaga n'amashimwe zاغenerwaga zivuye ku rugamba, ugaragaze muri make ibyaranze inganzo y'amazina y'inka n'akamaro ko kuyiga muri iki gihe. Sobanura uruhare rwa buri ngingo yagaragajwe hejuru mu gusigasira umuco nyarwanda.

II.1. Umwandiko: Igitero k'i Butembo

Igitero k'i Butembo cyabaye mu mwaka wa 1874. Ikimenyetso cy'uko mwaka cyabaye Nyakotsi yitwa Rwakabyaza yagaragaye mu Rwanda mu kwezi kwa Nyakanga 1874. Impamvu y'icyo gitero yabaye iyi ngiyi: hariho Shabikobe bya Sebitoryi, agatunga inka z'inyambo zitwaga Imisakura. Izo nka bazigishishiriza i Kamuronsi, agahugu kari ku mutwe w'ikiyaga cya Kivu ku mupaka w'u Buhunde. Umuhinza wo mu Buhunde witwaga Muvunyi wa Karinda arazitera arazinyaga. Iyo nkuru igeze kuri Kigeri IV Rwabugiri, ari i Rwamaraba, asanga bibaye ngombwa kujya guhorera izo nyambo ze zanyazwe n'uko muhinza. Nyamara ubundi uko Muvunyi yayobokaga u Rwanda, akajya yohereza amakoro ibwami.

Igihe ari mu byo guhaguruka, haza intumwa za Mwezi IV Gisabo, umwami w'u Burundi. Izo ntumwa zari Abaganwa batatu, baherekejwe n'intore ijana. Batumye ibwami kuvunyisha, Rwabugiri abatumaho ko ari mu rugendo, ko abaheje kugeza igeze azahindukirira. Abasigira umutware we Mugabwambere wa Nyamutera, akajya abacumbikira i Kanyinya na Rubingo rwa Shyorongi. Ategeka ingo ze zose ko zizajya zibohrerereza amazimano. Bakazibagira inka eshatu buri munsi, bakaziha n'amazimano yandi y'ibiribwa n'amayoga.

Rwabugiri amaze guhaguruka iwe i Rwamaraba, atuma abantu ku bagore be ngo barushanwe kwitegura intumwa za Mwezi, anababwira ko uzarusha abandi umwiteguro ari we uzatahirwa n'ibirori by'imiyiyerekero, bikazakirirwamo

intumwa za Mwezi. Abwira izo ntumwa ati:

“Ungire Cyivugiza ya Gatsibo, [...] Umbwirire Muhundwangeyo wa Ngarambe, Umukobwa uteye abahungu imbabazi, Uti: ‘Witegure intumwa za Mwezi.’ Ningushima ingabo zizagutaramira, Inyambo zitahe iwawe.”

(Uwo yari Kangeyo ka Kanyabujinja ka Nyiracumu, wagengaga urugo rw'i Gatsibo)[...]

Rwabugiri yahagurutse i Rwamaraba ataha [...] i Rubengera, ahategerereza abatasi yari yarohereje kumutatira u Buhunde [...] Abo batasi bamaze kurondorera umwami ibyo kwa Muvunyi wa Karinda, umuhinza w'u Buhunde, n'abatware bakomeye muri icyo gihugu, intore zo mu Ngangurarugo zihimbiraho indirimbo yitwa Rwahama [...]

Igitero kigeze mu Buhunde, cyaje kurwanya Muvunyi wa Karinda, araneshwa ariko arabikinga ntibashobora kumushyikira. Ubwo ingando ya Kigeri IV Rwabugiri yari i Runyana. Amaze gutsinda Muvunyi n'abategeka bandi bo mu Buhunde, Murego wa Bigiri we ndetse yatewe mbere ya Muvunyi. Shabiganza we ngo yaba yarahunze ariko ntibizwi neza. Abandi batewe bagatsindwa ni Murengezi wa Nyarubwa na Karenge na Rwankuba rwa Gahinda.

Twabonye mbere ko umwami yari aganditse i Runyana. Yari yaratatishije Nkingo iri hafi y'u Runyana, kuko mu bwiru bari bazi ko ari ho Abarenge baramvuye ingoma y'ingabe yitwaga Mpatsibihugu.

Ategeka abiru be kuharamvura ingoma y'ingabe nshya yari yageneye iryo zina rya Mpatsibihugu, kugira ngo ayungukiremo ububasha bw'Abarenge ba kera, bategekaga ibihugu bigari u Rwanda rwari rutarigarurira byose. Aho Rwabugiri amariye gukubanga u Buhunde bwose, abaza abatasi be ati: “Inyuma y'ishyamba turuzi rihetuye u Buhunde, hari ibihugu nyabaki?” Abatasi bamubwira ko batabizi, ko ari ntawigeze arenga iryo shyamba. Ariko bamumenyesha ibyo bumvanye abandi, ngo uryinjiyemo amaherezo inzira yinjira mu mugezi wa Nyabarongo, akaba ari yo bagenda bavogera, ikikijwe n'inzitiro z'imigano. Rukaba urugendo rurerure kuzageza aho inzira izakukira bakabona kugenda ahatari mu mazi. Rwabugiri ati: “Nimuhogi tugende tuge kureba ibihugu byaba inyuma y'ishyamba, ubwo hatataswe tuzagenda tuhitatira ubwacu.”

Ingabo zose zinjira mu ishyamba, amaherezo koko binjira muri wa mugezi barawuvogera, Rwabugiri n'abagore be bahetswe. Ngo urwo rugendo baruhereye mu gitondo bakuka uwo mugezi ikigoroba. Aho bakukiye uwo mugezi wa Nyabarongo rero, bagandika mu ishyamba. Bukeye barakomeza bahinguka ahantu hatamurutse, hatuwe n'abantu bameze nk'Abahunde,

ariko batazi ibi byuma bicurwa. Barwanishaga ibisongo by'imigano kandi bagahingisha inkonzo z'ibiti. Babonye abo bantu bapfupfunutse mu ishyamba, bagerageza kubarwanya, ariko Abanyarwanda barabatsinda. Ingabo zikomeza zikurikiye inzira yo mu ishyamba, zibona indi midugudu imeze nk'iyo bari bahingukiye ho mbere.

Ariko muri iyo midugudu bahasanga ibintu abo baturage babo bahingaga, byari bibatunze. Kuko rero impamba zari zagabanutse, umwami abwira rubanda ati: "Nimurye biriya bintu, ubwo byari bitunze abandi bantu namwe byabatunga, nitugera i Rwanda muzanywe imiti yo kubahumanura." Ibyo bintu bavuga byari amashaza. Hanyuma bajya guhaguruka ngo bagaruke mu Rwanda, umwami ategeka ko bazagarukana imbuto zayo.

Aho azagerera i Rubengera ngo ahingisha mu gikari utuyogi two kororeramo ayo mashaza. Izina bayitaga acyaduka, agikwirakwiza mu Rwanda bwa mbere, ryari amashaza kuko yabanje guhingwa mu Bwihaza. Ntabwo Abanyarwanda batangaga amakoro y'amashaza kuko atari umwaka wa karande mu Rwanda; kandi n'uvaryaga amashaza ntiyashoboraga kunywa amata ngo amashaza yica inka. Ngicyo rero ikintu k'ingirakamaro igitero k'i Butembo cyagiriye u Rwanda: kururonkera imbuto nshya.

Aho izina ry'igitero k'i Butembo ryaturutse ni muri iryo shyamba riri inyuma y'i Buhunde n'u Buhavu. Aka karere kose kari inyuma y'ishyamba mu burengerazuba bw'ibyo bihugu byitwa Butembo. Igitero cyari cyarahagurukiye u Buhunde, hanyuma kirenze ishyamba kivanayo izina ry'u Butembo [...]

Bamaze kugera mu Rwanda ingabo zitaruka ukwazo zerekeje mu Buriza n'u Bwanacyambwe ngo zizahahurile n'umwami zikore imihango y'imiyerek, ari wo munsi w'ibirori byasezeraga ibitero. Naho Rwabugiri aherekezwu n'abatware bamwe anyura iyo mu Murera ahinguka ku Rusumo kwa Magara (ku Rusumo rwa Kabona ku ngezi ya Burera) anyura iy'u Buberuka, agana iwe i Gatsibo ngo arebe uko umwamikazi Kangego ka Kanyabujinja bari barakoze imyiteguro. Twibuke ko atabara yari yaratume ku bamikazi bose ngo bazamwitegure, uzarusha abandi akazaba ari we utaramirwa n'ingabo zitarutse. Ageze i Gatsibo, areba imyiteguro y'urwo rugo [...] Umwami atanga umunsi wo kubyukurutsa. Birangije arahaguruka.

Ageze i Gasabo iw'umwamikazi Bayundo ba Rwigenza [...] asanga umwiteguro waho uruta uw'i Gatsibo. Nanone barabyukurutsa, hanyuma umwami arahaguruka ajya i Kabuye ka Jabana iw'umwamikazi Kanjogera.

I Kabuye bari barakoze umwiteguro urushijeho guhimba [...] Basanga ari ibwami koko. Kuko rero Kanjogera yari inkundwakazi, Rwabugiri atumiza ba Barundi bo kwa Mwezi bamusanga i Kabuye. Ingabo ziyereka ari ishyano ryose, hatumiwe n'izitari zaratabaye ari ugushaka umurato wo kwereka Abarundi. [...] Umwami rero yamaze iminsi i Kabuye, hanyuma arahaguruka ajya i Kigali ari kumwe na ba Barundi. Bageze kwa Nyirandabaruta ya Sendrima, basanga

umutako [...] uruta ahandi hose ku buryo bitari bigifite n'igereranyirizo [...]

Mu birori by'imiyiyereko, ingabo zitabarutse, nibwo Biraro bya Nyamushanja wa Rugira yahimbiye Rwabugiri ikivugo “**Inkatazakurekera**” arakimutura.

2. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

IGIKORWA

Soma umwandiko “Igitero k'i Butembo”, ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

- 1. Koresha amagambo akurikira dusanga mu mwandiko mu interuro wihimbiye:**
 - a) Kugishisha inka
 - b) Amakoro
 - c) Abatasi
 - d) Ingando
- 2. Shaka imbusane z'aya magambo ukurikije inyito afite mu mwandiko wasomye.**
 - a) Azahindukirira
 - b) Guhunga
 - c) Gukuka umugezi
 - d) Guhinguka
- 3. Uzuza interuro zikurikira ukoresheje amagambo avuye mu mwandiko**
 - a) Mu gitero k'i Abanyarwanda bahakuye imbuto y'.....
 - b) Igitero k'i butembo cyabaye mu wa cyagabwe kiyobowe n'umwami
 - c) Igitero cyahagurukiye i gisozerezwa inyuma y'ishyamba i

2.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Igitero k’i Butembo” hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho:

1. Sobanura intandaro y’igitero k’i Butembo.
2. Ni nde wafashe iya mbere mu gushoza urwo rugamba?
3. Ni uwuhe mwamikazi warushije abandi imyiteguro myiza?
4. Ni ikihe gihembo cyari giteganyirijwe umugore uzarusha abandi kwitegura umwami?
5. Ikvugo “Inkatazakurekera” cyahimbwe na nde? Ryari?
6. Shaka ibintu cyangwa ibikorwa byavuzwe mu mwandiko bibangamiye ibidukikije.

2.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Igitero k’i butembo” hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

- a) Amakoro yatangwaga ibwami wayagereranya n’iki muri iki gihe?
Sobanura igisubizo utanze uhereye ku kamaro kayo.
- b) Garagaza ingingo z’ingenzi n’iz’ingereka zigaragara muri uyu mwandiko.
- c) Vuga muri make ibikubiye muri uyu mwandiko mu magambo yawe bwite.

II.2. Ubuvanganzo nyabami

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Igitero k’i Butembo” ugereranye ibivugwamo n’ibayavugwaga mu yindi myandiko wize, maze ukore ubushakashatsi utahure inshoza y’ubuvanganzo nyabami, urondore zimwe mu ngeri z’ubwo buvanganzo n’uturango twazo.

2.2.1. Inshoza y'ubuvanganzo nyabami

Nk'uko byizwe mu myaka yabanje, ubuvanganzo ni imvugo cyangwa inyandiko ifite icyo ivuga kandi yifitemo ubwiza n'ubuhanga bw'imikoreshereze y'ururimi. Imvugo cyangwa inyandiko y'ubuvanganzo irangwa akensi n'ikeshamvugo. Ubuvanganzo nyarwanda babugabanyamo ibice bibiri: ubuvanganzo nyemvugo n'ubuvanganzo nyandiko. Ubuvanganzo nyemvugo ni ibyahanzwe n'abantu ba kera batazwi neza bahangaga batandika, bakabifata mu mutwe. Ibyo bahangaga babishyikirizaga ab'igihe cyabo bikabizihiira mu bitaramo, bakagenda babiraga abo basize, bityobityo bigahinduka uruhererekane.

Ubuvanganzo nyabami burimo ibihangano byose byerekeranye n'abami, ingoma zabo, ibitero byabo, abakurambere, abatware n'imihango by'ibwami. Ni ingeri y'ubuvanganzo itari igenewe buri wese nk'uko ubuvanganzo bwo muri rubanda bwari bumeze. Bityo igihangano cy'ubuvanganzo nyabami ntawashoboraga kugira icyo agihinduraho atabyemerewe.

2.2.2. Zimwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyabami

Mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo nyabami twavuga ibitekerezo nyabami (ibitekerezo by'ingabo), amazina y'inka, ibisigo nyabami, ubwiru, ubucurabwenge, ibyivugo, inanga zivuga iby'ibwami, indirimbo z'ingabo.

Muri rusange ingeri z'ubuvanganzo nyabami zirangwa no kuba ari imyandiko ivuga abami, imiryango yabo n'ingoma zabo.

a) Ibitekerezo by'ingabo

Ibitekerezo by'ingabo byavugaga imitegurire n'imigendekere y'ibitero ingabo z'umwami zagabye mu bindi bihugu bakongeraho amakabyankuru.

b) Amazina y'inka

Amazina y'inka ni imivugo irata inyambo n'umwami. Ni ingeri y'ubuvanganzo nyabami irangwa n'itondeke ripimye (umubare w'utubangutso ungana), ikeshamvugo n'amagambo yabugenewe. Yagiraga imiterere yihariye.

c) Ibisigo nyabami

Ibisigo nyabami ni imivugo yasingizaga abami n'ingoma zabo ikoreshsheje amagambo y'indobanure. Ibisigo nyabami birangwa n'ikeshamvugo, amagambo y'indobanure kandi ntibyahindagurikaga mu miterere yabyo.

d) Ubwiru

Ijambo "ubwiru" risobanura ibanga rikomeye cyane iryo ari ryo ryose. Mu buvanganzo nyabami ubwiru ni imihango yakorwaga n'umwami n'abiru. Iyo mihangi yakorwaga mu ibanga kandi ikagira amagambo yihariye agendana na yo. Iyo mihangi bayitaga **inzira z'ubwiru**.

Ubwiru bwari bukubiyemo amategeko yagengaga imihango y'ibwami, bwakoreshaga ikeshamvugo n'andi magambo yabugenewe kandi ntibwahindagurikaga.

e) Ubucurbwenge

Ni umuvugo muremure wavugaga ibisekuru by'abami n'abagabekazi. Abawufataga mu mutwe bitwaga abacurabwenge. Ubucurbwenge burangwa n'uko buvuga ibisekuru by'abami n'abamikazi mu buryo buryoheye amatwi. Ubucurbwenge bwakorwaga n'abiru.

f) Ibyivugo

Kwivuga: ni ukuranga icyo uri cyo, uwo uri we mu rwego rw'intambara, rimwe na rimwe umenyesha abakumva uwo ukomokaho byo guhimba, ukavuga ibyakuranze ku rugamba.

Ibyivugo ni imwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda bisingiza intwari n'ubutwari bwazo ndetse n'intwaro zifashishwaga. Muri iyo ngeri, uwivuga yirataga ibigwi n'ibirindiro yagiriye ku rugamba. Tuyisangamo amoko abiri y'ingenzi ari yo: Ibyivugo by'iningwa n'ibyivugo by'imyato.

g) Inanga zivuga iby'ibwami

Gucuranga inanga ni ubuhimbyi bujyana no gucuranga inanga bayibwira. Inanga z'ibwami ni indirimbo zicurangwa ku nanga y'amano. Mu buvanganzo nyabami, inanga zaherekezwaga n'indirimbo z'ingabo zigahishura uko abakurambere batekerezaga, akari kabari ku mutima n'uko bari bameranye mu mibanire yabo. Inanga tuzisangamo iturango tw'ubusizi nyarwanda(isubirajwi, imibangikanyo, injyana...) Zahimbirwaga

kurata no gusingiza abami. Zaturangirwaga mu bitaramo binyuranye.

h) Indirimbo z'ingabo

Ni indirimbo zaririmbwaga mu bitaramo byo kwizihiza insinzi y'ingabo zabaga zivuye ku rugamba. Izo ndirimbo zafatiraga ku bantu babayeho (abami, ab'ibwami n'abatware cyangwa ibikorwa byabayeho bizwi nk'ibigwi, ibirindiro...).

UMWIITOZO

Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe ku kamaro ko kwiga ubuvanganzo nyabami.

II.3. Ibitekerezo by'ingabo

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Igitero k'i Butembo" maze ukore ubushakashatsi utahure inshoza y'ibitekerezo by'ingabo n'uturango twabyo.

2.3.1. Inshoza y'ibitekerezo by'ingabo

Ibitekerezo by'ingabo ni ibihangano byabaga bikubiyemo uko urugamba rwagenze. Byahimbwaga n'abatekereza b'ibwami bafatiye ku byavuzwe n'abavuzi b'amacumu babaga bakubutse ku rugamba. Abo bavuzi b'amacumu bariabantu bazwiho ubuhanga mu kuvuga neza no gufata mu mutwe bagakoresha imvugo nziza kandi batajijinganya. Mu bitekerezo by'ingabo havugwamo inkuru y'igitero n'abakigizemo uruhare cyanecyane ab'intwari.

2.3.2. Uturango tw'igitekerezo k'ingabo

Igitekerezo k'ingabo kirangwa n'ibi bikurikira: kivugwamo inkuru y'igitero cyagabwe n'uko igitero cyagenze, kigaragaramo abakigizemo uruhare n'abakibayemo intwari, gishingira ku makuru mpamo y'ibyabaye, kirangwa ndetse n'uturingushyo tw'abatekereza b'ibwami abandi bita amakabyankuru.

IMYITOZO

- a) Ku bwawe urabona akamaro k'ibitekerezo by'ingabo kari akahe?
- b) Kwiga ibitekerezo by'ingabo bidufitiye akamaro muri iki gihe ndetse n'ikizaza?

II.4. Imihango y'igitero mu Rwanda rwo hambere

2.4. 1. Imitegurire n'imihango y'igitero

IGIKORWA

Wifashishije ubumenyi ufite ku muco n'amateka, kora ubushakashatsi maze utahure imihango yakorwaga kugira ngo u Rwanda rutere ikindi gihugu, abagiraga uruhare mu migendekere y'igitero, n'inyungu Igihugu cyakuraga mu gitero.

Umurage ukomeye Abanyarwanda basigiwe n'abasokuruza ni Igihugu. Ibi byatumye u Rwanda rugenda rwagurwa binyuze mu bitero rwagabaga kandi rugomba kubitsinda. Mbere yo gutera habanzaga gukorwa imihango inyuranye harimo inzira y'inkiko yabaye umugaru hagiye kwagurwa imipaka n'inzira y'urugomo hagiye kugabwa ibitero.

Si iyo mihango yakorwaga gusa kuko habagaho n'igitaramo njyarugamba cyabanzirizaga urugamba umwami yabaga agiye gushoza mu mahanga. Abantu bahuriraga hamwe maze bakarebera hamwe ingamba z'urugamba. Buri wese mu babaga bateraniye aho yagiraga icyo yiyeemeza gukora kugira ngo Igihugu kizatsinde urugamba.

1. Umugaba w'ingabo n'umugaba w'igitero

Ingabo z'u Rwanda zari imitwe itegekwa n'abatware aba n'aba. Aha ngaha turebe iki ngiki: abo batware b'izo ngabo, bitwaga abatware mu butegetsi bw'Igihugu bwa kera, ntibigire aho bahuriye n'abatware bategekaga mu Rwanda mu bihe bya kizungu. Umutware kera, mbere y'umwaduko w'abazungu, ntabwo yari ameze nk'umushefu. Abatware rero bitwaga batyo mu butegetsi bw'Igihugu, naho mu butegetsi bw'abarwanyi (igihe ingabo zabo zabaga zihagurukiye igitero) bakitwa abagaba b'ingabo. Igihe k'intambara, umugaba wese w'umutwe uyu n'uyu, ni bwo we yambaraga ikamba ry'ingabo, kikaba ikimenyetso cy'ubutegetsi bw'abarwanyi. Iryo kamba ryari uruhu rw'icyondi batamirizaga mu ruhanga bakarusesurira mu bitugu. Umugaba w'igitero we ntibyari ngombwa ko aba ari umutware uyu n'uyu; yashoboraga no kuba ari umunyacyubahiro uhatswe.

Mbere yo kugaba igitero, ibwami babanzaga kuraguza ngo barebe niba gutera igihugu iki n'iki bizahira u Rwanda. Indagu yaba ibibemereye, bakaraguriza ubwoko buzatorwamo umugaba; ubwoko bufashwe bukaraguriza imiryango yabwo; umuryango ufashwe n'indagu bakaraguriza abo muri bo ngo barebe uzaba umugaba. Ntiyagombaga kuba ari intwari ubwe cyangwa ngo agombe kuba ari umuntu ufite ubuhanga bwo kurwanisha ingabo neza yabaga ari nk'impigi ubwe, izatuma ingabo z'u Rwanda zitsinda kandi ntiyagombaga no kurwanisha ingabo ubwe zarwanishwaga n'abagaba bazo bonyine.

Umugaba yamaraga gutorwa, umwami akamuha ububasha nk'ubwe. Izina rye

ry'ubwami rikaba iry'umwami wa kera wigeze gutsinda icyo gihugu bateye. Umugaba yamaraga kwimikwa, umwami akamwambika **ikamba** ry'ingabo (rwa ruhu rw'icyondi) akamutamiriza **ishyira**, (umurizo w'urukwavu rwafashwe ari ruzima), akamutamiriza **n'intuku** (inyoni yo mu ishyamba ry'i Buyenzi itukura, imeze nka gasuku); akamuhereza, agasohoka, akivuga, agahaguruka ubwo, ingoma zikamuherekeza, abatware bose bahurujwe, atuma ku ngabo zabo ngo zihaguruke.

Umugaba ugaba ntiyashoboraga kugira umusozi asibiraho: ariko yararaga indaro ngufi, kugira ngo ahe ingabo z'Ighugu cyose umwanya wo gukorana. Aho yararaga, yazimanirwaga nk'umwami, yagira uwo anyaga bigahama ntaburane. Ubwo yabaga afite **abatasi** bazi ibyo muri icyo gihugu gitewe, barakigenze bitwaje gutunda, cyangwa barakigiyemo bashukana ngo baragicikiye. Umugaba yajyaga kugera ku nkiko y'u Rwanda, ingabo zikaba zarakoranye, akajya inama n'abagaba bazo, akabaha amayira (guha umugaba kanaka inzira azanyura), kandi buri murari w'ingabo ukaba uhawe n'umutasi uyobora ingabo, uzimenyesha akarere karimo abarwanyi bakaze, cyangwa uzibuba kunyura aha n'aha, kuko hari nk'uruzi rukomeye batashobora kwambuka n'ibindi.

Icyo gihe cyo gutanga amayira, ingabo zitaratabara, umugaba akohereza intumwa yo kubwira ibwami umunsi imirwano izatangira. Iyo ntumwa, babaga ari abantu benshi, kugira ngo nihagira umwe urwara cyangwa unanirwa, abandi bazakomeze urugendo barare indaro bategetswe. Bati: "Muzataha ibunaka, bityobityo, maze ku munsi wa kangahe muzatahe ibwami, mubabwira muti: "Imirwano izatangira ejo mu museke."

2. Umwami n'umugabekazi mu mihango y'inteko

Kuri wa munsi watanzweho umugambi, ibwami baramukaga batangira imihango y'inteko. Iyo mihango yakorwaga n'umwami, yaba adahari (yagiye muri iyo ntambara, nk'uko byari bimeze mu gitero i Butembo) iyo mihango igakorwa n'umugabekazi. Bwacyaga yicara ku ntebe y'inteko ibaje mu giti cy'umuko), akicara yegamye ku nkingi, ngo hatagira umuvugisha aturutse inyuma akamutera gukebuka. Gukebuka inyuma, byabaga ari ugutera ingabo z'u Rwanda gusubiza inyuma (guhunga); ntiyinyagamburaga (ngo ingabo zidahungabana). Akirirwa ameze atyo bikageza igihe inyenyeri ziza kugaragara mu ijuru, ijoro riguye. Hahozezo itegeko ry'akamenyero rivuga ngo ijoro ribanguza abami n'abandi; ari byo kuvuga ko nta rugamba rushobora kubaho njoro; ntibibariye mu ngamba z'igitero."

Icyo gihe, umwiru wo mu Bazinanshuro (bakomoka kuri Kazinanshuro) yabaga yacaniye igicaniro ibwami, ntikizazime igithe cyose k'intambara kigahoraho ijoro n'amanywa. Abagore n'abakobwa bo muri ari karere birirwaga baha impumbya ari byo kuvuga: kwahira ibyatsi babisyiramo ibishangari byo kugumya gucanisha icyo gicaniro. Ubwo bahaga impumbya, bakabyina imbyino yitwa "**tubarusha umwami**", amabango yayo akabanza ibihugu byose bikikije u Rwanda, irya nyuma rikaba irya cya gihugu cyatewe.

Icyo gihe, **imfizi y'ubwami**, yimikishijwe imihango y'ubwiru, ikaba iri iruhande rwa cya gicaniro, n'abantu benshi bayizinga, ngo hatagira isazi iyikoraho, bigatuma iyiyama cyangwa izunguza umurizo; byajyaga gutuma ingabo zihindagana ku rugamba.

Ubwo kandi mu Rwanda rwose abagore n'abakobwa bahaga impumbya, igicaniro cyo kuri buri musozi kikaba mu rugo rw'umunyacyubahiro uwutuyeho, yaba umutware, yaba se undi udatwara ariko w'umutunzi. Kandi igehe k'intambara, byari umuziro gucyuza ubukwe, kuburana no kugira icyo umuntu agaragaza cy'urwango. Ababaga bafitanye inzangano barabirekaga, bakagenzanya neza, bakarindira ko igitero kizatabaruka.

Iyo mihango yagirirwaga **igitero**; habagaho **n'agatero shuma**. Ni ukuvuga igitero kigabwe n'umutware uyu n'uyu wo ku nkiko, kitaragurijwe n'ibwami. Agatero shuma kamaraga umunsi umwe mu mahanga. Niba agatero shuma kaneshejwe, si u Rwanda rwabaga runeshejwe; niba kanesheje, si u Rwanda rwabaga runesheje. Igihe katabarukaga, ingabo ziyerekeraga uwazigabye, ntizigombe kujya ibwami. Na Rwabugiri ubwe yateje udutero shuma kenshi, ntitubarirwe mu bitero by'u Rwanda.

Umwami ntiyashoboraga kuba umugaba w'igitero, cyangwa uw'ingabo ze bwite, kabone n'iyo yabaga yajyanye na zo. Ize bwite zabaga zigabwe n'umutware w'urugo rw'umwami, nk'uko igehe k'Ingangurarugo zabaga zigabwe na Nyantaba ya Nyarwaya cyangwa Bissangwa bya Rugombituri, uko basimburanye kuri uwo murimo. Icyahindukaga gusa, ni uko igehe umwami yabaga ahari, umugaba w'igitero yarekaga kuvugirwa n'ingoma, igehe cyose babaga bari ku musozi umwe bombi.

3. Ibitsimbanyi n'abanyamihango b'ibwami

Iimitwe y'ingabo yakomatanyaaga abaturagihugu bose, ubariyemo na rubanda rwo ku musozi, ndetse n'abantu babaga mu ishyamba. Igihe rero igitero cyahuruzwaga, umugaba yahuruzaga n'imiryango y'abaturage basanzwe, maze umutware w'umuryango agategeka umwe wo muri bene wabo utahiwe n'itabaro akagenda akajya gucungura abavandimwe be basangiye na we isambu batuyemo. Igihe cyose igitero cyabaga kikiri mu Rwanda. Noneho abo baturage akaba ari bo bajya gusahura ibitunga ingabo. Buri mutwe wabaga ufite ibitsimbanyi byawo. Igihe bajya gusahura no kwaya (kurandura ibikiri mu murima), ibitsimbanyi byagendaga bihagarikiwe n'abarasanji, kugira ngo bitaza guhura n'ababisha bakabirwanya, kandi byo bitagenewe kurwana. Ibitsimbanyi ni byo rero byatungaga ingabo mu mahanga.

Uretse ibyo bitsimbanyi kandi, igitero cyajyanaga n'abanyamihango b'ibwami bahetse mu ngobyi intwaro z'amoko yose: imiheto, amacumu, imitana, inkota. Abo bagendaga bari kumwe n'umugaba w'igitero. Igihe umugaba kanaka yabaga akeneye intwaro, yazaga ku mugaba kugabuza ibyo ingabo ze zidafite. Muri iyo mitana bahekaga, harimo uwitwa Nyakiyabo wa Kigeri III Ndabarasa,

wahunikwagamo imyambi amagana. Abandi kandi, ari abo b'ibwami b'abanyamihango, ari n'ibitsimbanyi, babaga bikoreye imboho z'amasaka, amakoma n'amamera, abandi bikoreye amafu, abandi bikoreye insyo, abandi bikoreye imiganda n'imihotora. Ibi ngibi byabaga ari ibyo kurema ingando ari ryo cumbi ry'ingabo, iyo babaga bageze ahantu zigiye kugandika, ako kanya bagashinga imiganda, bakubaka amazu mu gihe kigufiya, bakayasakara. Abasya bagasya, abasanganywe amafu bagashigisha ibikoma cyangwa imisururu. Ingando yaba izahatinda bagasabika, bagasembura, bagahisha amarwa. Bajya guhaguruka bakaremura ibyo bubakishije, bakabihambira bakabijyana.

Ku ngoma ya Kigeri IV Rwabugiri, igihe umwami yabaga ajyanye n'igitero, byari byarategetswe ukundi. Yari yarategetse ko umutware wese uzaja atabarana na we azajyana n'umugore n'abana, kugira ngo he kuzagira utekereza ibyo guhunga. Ati: "Nuhunga ugatererana umugore n'abana, uzahunga ujya hehe, ukwirwe hehe?" Na we rero ni ko yabigiraga. Na none ntiyajyanaga abato, badashobokanye na bene izo ngendo.

4. Abakoni n'iminyago

Ibitero byagabwaga bijya kunyaga ngo bigwize inka mu Rwanda kabone n'yo byabaga biggeretsweho kugarura ibihugu. Twabanje kureba iby'abarasanyi, tumenye rero ko umugaba w'umutwe yagenaga bamwe muri izo ngabo ze, bagenewe kunyaga, bakaba ikiciro cya kabiri, kitwa **abakoni**; bakiwaza umuheto n'inkoni yo kuyobora inka banyaze.

Iminyago ntiyabaga iy'uwafashe izo nka, cyangwa ngo ibe iy'umutwe uyu n'uju uzinyaze, iminyago yose yari iy'umwami. Yabaye umuntu wese yarinyagiraga, byajyaga gutuma abarwanyi batatanywa n'inyungu y'ikiryango, maze ingabo zikabura epfo na ruguru. Noneho rero, bamwe bagenerwaga kunyaga ibitari ibyabo bwite, abandi bakagenerwa kurasana, bose bazi neza ko nibarangiza umurimo bagenewe ari bwo bazahabwa ingororano z'yo minyago. Iminyago yose y'igitero yitwaga **umuheto** (umuheto w'igitero k'ibunaka). Iminyago yamaraga gufatwa, bakayimurikira umugaba w'umutware ikabarwa, ntihagire uwiba ngo uwo mubare upfe. Umugaba w'umutwe na we atabarutse, imirasano irangiye yamurikiraga iyo minyago umugaba w'igitero. Nubwo umubare wagombaga kugumaho, mu itabaruka bageze mu Rwanda, bashoboraga kugenda bazigurana, niba ufite inka y'ingumba cyangwa ikimasa, ukabigurana inziza zo mu minyago, umubare ntupfe.

5. Imirwanishirize y'abagaba

Igihe ingabo zatabaraga ngo zige kurwana, umugaba w'igitero yasigaraga mu nteko: ha handi yabaga aganditse. Hasigaraga imitwe iringaniye yo kwitega ko inteko y'umugaba yaterwa. Umugaba w'igitero na we bwacyaga yicaye kuri bene ya ntebe ibajwe mu giti cy'umuko agakikira igitabo cyabaga kirimo ya mana yerejwe icyo gitero. Na we yagenzaga nk'iby'ibwami: kutanyeganyega, kutareba iruhande; kubigira bibwiraga ko byajyaga gutuma ingabo zihungabana, cyangwa zihunga. Naho icyo gihe abagaba b'imitwe, urugamba

rwajyaga gutangira bakarema inteko na bo: bakicara ku ntebe ibajwe mu muko, bakarwanisha. Boherezaga ku rugamba itorero rimwe, andi agasigara mu nteko, akikije umugaba. Umurasano wamara igihe kiringaniye, umugaba agahagurutsa itorero rindi, rikajya ku rugamba gukura abarubanjeho, kugira ngo bagaruke mu nteko baruhuke. Inteko y'urugamba yaremerwaga ahantu hiherereye, bakareba impande zose ngo ababisha bataza guca ruhinga nyuma bakagota ingabo zitabizi.

Igihe tubwirwa ngo itorero iri n'iri rishotse urugamba, hariho bamwe bakibwira ko ryabaga riremwe gusa n'abantu bajanye mu itorero, ngo niwumva **ijuru** bo mu mutwe wa Nyaruguru, ubone ko ari abantu nka mirongo inani cyangwa ijana b'igikogote. Mu by'ukuri babaga barutaho ubwinshi, kuko buri murwanyi ukomeye yabaga ari kumwe n'abagaragu be babiri cyangwa batanu, b'intwari bamuherekeje. Beneabobagaragubabagaariintwarizizwibajyanagakurugamba na ba shebuja kandi n'umugaba w'umutwe yabaga abazi, kuko babagamo abantu b'imbere. Abo ngabo ni bo bahekaga abapfuye n'abakomeretse, abo ari bo bose, ari muri bo, ari no muri ba shebuja. Intumbi bazijyaniraga kugira ngo bazihambe ahantu hiherereye, zidashahurwa n'ababisha.

Umuntu yagwaga ku rugamba bakarwana ku ntumbi ye birengeje uko barwanaga ku buzima, kuko byabaga ari agaterasoni gushahuranwa uwo mwatabaranye. Uwamaraga kwica umubisha, yaramushahuraga, ngo yerekane ikimenyetso cy'uko yishe koko; yaba atashoboye gushahura, akaba afite abagabo babihamya. Icyo gihe uwo yahabwaga uruhushya rwo guheta ikigembe k'icumu rye, agahabwa irindi ryo kurwanisha. Niba uwo yishe yaguye mu itsimbiro (aho ngaho ku rugamba), ni byo byabarirwaga kuzahabwa impeta. Igihe abarasanyi babaga basakiranye n'ababisha, habaga ubwo Abanyarwanda basanga abo babisha bakomeye, cyangwa bazanye impirita. Ubwo Abanyarwanda bararanaganaga, bakirukira icyarimwe: ni byo **gukubitwa inshuro**. Icyo gihe ababisha bibwiraga ko babanesheje, bakabahomerera; muri iryo homerera, abarusha abandi imbaraga bakagenda babasiga inyuma. Ubwo umwe mu Banyarwanda akavuga ikivugo akigaranzura akarangamira ababahomereye: ni byo bitaga **kugaruka**. Bagenzi be bumva avuze ikivugo bakigaranzura nka we. Ab'inkwakuzi bari babahomereye bakayabazwa: abapfa bagapfa, abakomereka bagakomereka. Ababo b'imbaraga nke bajya kuhagera bagasanga ab'inkwakuzi babo batakiri abarwanyi. Kenshi ndetse baremaga igico abarwanyi bamwe bagiraga aho bikinga bagasigara inyuma, abashotse urugamba bagahunga ari yo bagana; bamara kurenga cya gico bakabona guhagarara. Abari babahomereye bakamarwa na cya gico batari babonye mbere.

Kugarukirwa byari ukubiri: uwavuze ikivugo wa mbere, abandi bagahindukira nka we, yashoboraga kuvuga mu birindiro bye ati: "**Zarangarukiye ikanaka**." Haba se n'igihe Abanyarwanda baneshwaga, bitari ugukubitwa inshuro bisanzwe: uwaguye impumuakananirwa kwiruka, akaba rero agiye gufatirwa n'ababisha, abihaze bakamurwanaho bakazavuga mu birindiro byabo, ngo "nagarukiye **kanaka cyangwa nimanye kanaka**."

6. Abavuzi b'amacumu

Abavuzi b'amacumu ni bo shingiro ry'igitekerezo. Igihe imirwano yabaga irangiye, ingabo zose zitabarukaga zisanga umugaba w'igitero mu nteko ye. Ubwo akarekeraho ya mihango y'inteko. Akoheresa intumwa ibwami kuvuga gusa iti: "Imirwano yararangiye, twaratsinze!" Iyo ntumwa yitwaga **uwo kwahura imfizi**. Nta rindi jambo yashobraga kuvuga ryerekeye iby'intambara. Umurimo we waru uwo gutuma ibwami barangizaya mihango y'inteko: ya mfizi yari ku gicaniro ibwami ikahuka; igasubira aho yari isanzwe iragirirwa.

Naho mu nteko y'umugaba w'igitero, bagatoranya umuntu muri buri mutwe. Uwo muntu akaba azi kuvuga neza, atari umusinzi, kandi yarishe umubisha nibura umwe muri icyo gitero. Uwo muntu agashyirwa mu ruhame rw'abagaba, bakamubaza imitabarire y'umutwe we. Agahera kuva batanze umugaba, akarondora ibyo yibuka byose, bakamwibutsa ibindi agakurikizaho imirwanire y'uwo mutwe, kugeza igihe batabarukiye. Buri mutwe bikamera bityo. Abo bantu bakabyitoza, bakavugira kenshi imbere y'abagaba, kugeza igihe bose babona ko babitoye neza. Noneho rero bakabohereza ibwami ngo bage kubitekerereza umwami batyo.

Abo bantu bikitwa **abavuzi b'amacumu**. Bagahabwa abanyacyubahiro babaherekeje, ngo bagende babarinda kunywa inzoga. Ku nzira bakagenda babaha amata, ngo batagira inyota y'inzoga, kandi bakagendera hamwe babarinze ubutabakuraho ijisho. Aho bazagerera ibwami bakavunyisha (kuvunyisha ni uguhaba icyanzu, kubonana n'umutegetsi): bakakiranwa ibirori by'abakwe, n'abatware bahari bakabitumirwamo. Buri muntu agahaguruka akavugaibiyvugo bye, yabihetura akarondora rya somo yatoye. Bosebagahetura. Muri iryo somo ryabo bakavuga abishwe, abakomeretse, abishe, ariko bikaba umuziro kuvuga abahunze, abagize ubwoba.

Abatekereza rero b'ibwami, bafite uwo mwuga w'ibitekerezo, bakakira ayo masomo, bagashimikira kuyitoza, bakayahimbura ngo bayashyiremo uturingushyo two kuyaryoshy: bakarema igitekerezo batyo. Ni abatekereza rero bahangaga ibitekerezo, ariko ishingiro benderagaho ryari ibavuzwe n'abavuzi b'amacumu muri raporo y'igitero babaga barazaniye umwami. Ingabo zatabarukaga zikurikiye abavuzi b'amacumu. Zamara kugera hafi y'ibwami zikagandika. Icyo gihe, abazirimo bashatse bashoboraga kujya ibwami, ariko ntibageyo nk'abavuye mu ngando: bakigirayo, bagahakwa, bakavuga ibindi, ariko ntihagire ijambo ryerekeye ingabo bahingutsa. Hagize urenga iryo tegeko, imiyiyereko yabaga ipfuye, ingabo zigasezererwa zidakoze ibirori, uwo biturutseho akavugwa ko yishe amacumu y'ingabo. Byaririndwaga rero, uruhushya rwo kugenda wiyoberanyije utyo rugahabwa bake cyane biringiwe.

IMYITOZO

1. Sobanura amagambo cyangwa itsinda ry'amagambo bikurikira:
 - a) Agatero shuma
 - b) Ingando
 - c) uwo kwahura imfizi
 - d) Gukubitwa inshuro
 - e) Abavuzi b'amacumu
 - f) Guhomerera
2. Mu gitero cyo hambere, vuga inshingano z'aba bakurikira:
 - a) Umugaba w'igitero:
 - b) Umugaba w'ingabo
 - c) Ibitsimbanyi
 - d) Abanyamihango
 - e) Abakoni
3. Ni uwuhe mumaro w'abagore mu gitero?
4. Iminyago yari iya nde?
5. Kuki buri wese atatwaraga icyo yanyaze?

2.4.2. Impeta z'ubutwari mu Rwanda rwo hambere

IGIKORWA

Wifashishije ubumenyi ufite ku muco n'amateka, kora ubushakashatsi maze ugaragaze impeta z'ubutwari zo mu Rwanda rwo hambere.

Mu muco nyarwanda birasanzwe ko uwakoze neza abishimirwa. Ni nako byagendaga iyo urugamba rwarangiraga. Kuva ku ngoma ya Ruganzu Ndoli kugeza ku ya Kigeli Rwabugiri hagiye hatangwa amashimwe cyangwa ingororano ku wagaragaje ubudashyikirwa ku rugamba. Impeta zari zifite amazina yazo bwite; ariko ntizari zifite ijambo rusange nk'uko ubu tuvuga impeta. Iri jambo nanone ryabagaho mu Kinyarwanda cya kera, ariko ubwo ngubwo rikavuga na none ingororano z'uwahese icumu (umuntu w'intwari wabaga wishe umunyamahanga mu gitero, umugaba we yamuhaga uruhushya rwo guheta ikigembe k'icumu rye, kugira ngo mu myiyereko batabarutse bizamubere ikimenyetso cy'uko yishe). Impeta za kera zari eshatu: umudende, impotore no gucana uruti.

a) Umudende

Umudende wahabwaga umuntu wishe abanyamahanga barindwi mu bitero kandi yarabagushije mu itsimbiro. Kugusha mu itsimbiro bivuga ko babaga baraguye mu irasaniro aho ngaho, atabakomerekeje gusa ngo bage kugwa ahandi. Si ngombwa ko babaga barishwe mu gitero kimwe: yashoboraga kuba yarabakurikiranyije, mu myaka myinshi wenda.

Umudende watangwaga n'umwami. Wari ukozwe utya: wari icyuma kimeze nk'umuringa munini, cyangwa nk'inkingi y'umutaka, bakagiheta ngo gishobore kwambarwa mu ijosi; icyo cyuma kitwaga uruti rw'umudende. Kuri urwo ruti rw'umudende batungagaho amashinjo. Ishinjo ryari icyuma gicuzwe nk'umuhunda ariko ucuritse kugira ngo isonga ryawo barihete ku buryo butuma rigira inda izatungwamo uruti rw'umudende. Kandi mu ishinjo bashyiragamo umurebe nk'uwo mu nzogera.

Uwabaga yishe abanyamahanga barindwi ntiyahawaga umudende gusa. Yagabirwaga n'inka nyinshi z'ingororano.

b) Impotore

Impeta ya kabiri ni **impotore** ikaba yarambikwaga ku kuboko umuntu w'intwari wishe abanyamahanga **cumi na bane** baguye mu itsimbiro mu bitero bigabwe n'ibwami. Impotore yo nta mihangyo yagiraga kandi uyihawe yabaga avuye ku mudende ntiyabaga agishoboye kuwambara. Izo mpeta zombi zambarwaga mu birori no mu bitaramo byazagamo imihigo.

c) Gucana uruti

Gucana uruti byari ibirori byagirirwaga intwari yishe umubisha wo mu mahanga wa **makumyari n'umwe** uguye mu itsimbiro. Ntibyagiraga ikimenyetso cyambarwa, yari imihango y'ibirori by'iminsi itatu cyangwa ine. Intwari yajyaga gukorerwa ibyo birori igakoranya abo bafitanye isano bose n'abagaragu bose ndetse n'inka zabo zose hamwe n'ize. Bakoraniraga hejuru y'umusozi muremure wo mu karere iyo ntware ituyemo. Umuntu wese waburaga mu birori ntiyongeraga kuzabonana n'ijo ntware ukundi, bagombaga kuzajya batumanaho gusa ntibazahure ngo umwe arabukwe undi. Ni kimwe n'inka ze cyangwa iz'abagaragu be. Mu baraye kuri uwo musozi ntawasinzipira iryo joro kugeza mu gitondo (kimwe n'inka n'abana bato). Bacanaga umuriro bakazana umwungu w'ibamba bakawotsa ya ntware ikajya yenygeze uruti rw'icumu ryayo mu muriro ngo rukongoke maze bakamushunisha kuri wa mwungu, akenyegeza uruti mu ziko, ati: "nishe kanaka". Iryo joro ryose bigakomeza bityo maze babona umuseke ukitse akarunduriramo agasigazwa k'uruti n'umuhunda, akavuga izina ry'ubo yishe bwa nyuma. Ubwo impundu zikavuga, ingoma zigasuka bakajya gukomereza ibirori mu rugo rwa ya ntware.

Igihe intwari ivuga abo yishe yashyiragamo n'abo yaba yariciye mu Rwanda batabarirwa muri ba 21 b'ibitero. Kuva ubwo, ntiyasubiraga ku rugamba ukundi.

Yabaga intwari yogezwa mu Rwanda byonyine. Icyakora uwabaga yahawe ingororano zo gucana uruti yari afite amabwiriza akomeye agomba kubahiriza, kuko iyo yagororerwaga bene kariya kageni, ntabwo yongeraga guhura n'umwami yaacanyeho uruti ngo barebane amaso ku maso kugeza atanze, kuko nta bihangga bibiri bitekwa mu nkono imwe, nta bihangange bibiri mu gihugu kimwe. N'imisozi yahabwaga gutwara akensi yabaga iri kure y'ibwami nko ku mbibi z'u Rwanda n'ibindibihugu.

Kubera izo ngororano zose, zaba izahawe impotore, uwahawe umudende, uwacanye uruti, uwahawe inka y'umuheto n'uwahawe inka y'imirindi zatumaga uwagize ubutwari abiratira abandi mu kivugo cyabimburiga kandi kikanasoza ikintu cyose avuze. Ibyo byatumaga Umunyarwanda wese aharanira kuba intwari bityo agashira ubwoba ku rugamba.

Usibye no kubaha impeta z'ubutwari, Ingabo zose zatsinze urugamba, zagabanaga iminyago, ugasanga urugo rufite Ingabo y'igihugu, ari rwo rukomeye. Byatumye u Rwanda rubona abana benshi bagana mu itorero kugira ngo bigiremo ibyo kuba Intwari n'imyitozo njyarugamba. Nuko abitabira kuba Ingabo z'Igihugu baba benshi u Rwanda rugira imitwe y'Ingabo myinshi, ku buryo byakangaranyije amahanga aruzengurutse.

IMYITOZO

Hitamo igisubizo cy'ukuri

1. Impeta yarutaga izindi ni:

- a) Impotore
- b) Umudende
- c) Gucana uruti
- d) Zose zaranganaga

2. Gucana uruti byakorerwaga

- a) Intwari yishe umubisha wo mu gihugu cyayo wa makumyabiri n'umwe.
- b) Intwari yishe abantu benshi kurusha izindi.
- c) Intwari yishe umubisha wo mumahanga wa makumyabiri n'umwe.
- d) Intwari yishe abanyamahanga barindwi.

3. Ikivugo k'intwari yo hambere cyarangwaga:

- a) N'ibigwi, ibirindiro n'ibindi bikorwa by'ubutwari.
- b) No kwivuga ibyo itakoze kugira ngo ishimwe.
- c) No gusingiza inyamaswa n'akamaro kazo.

d) No kuratira abandi akamaro k'umwami n'abatware.

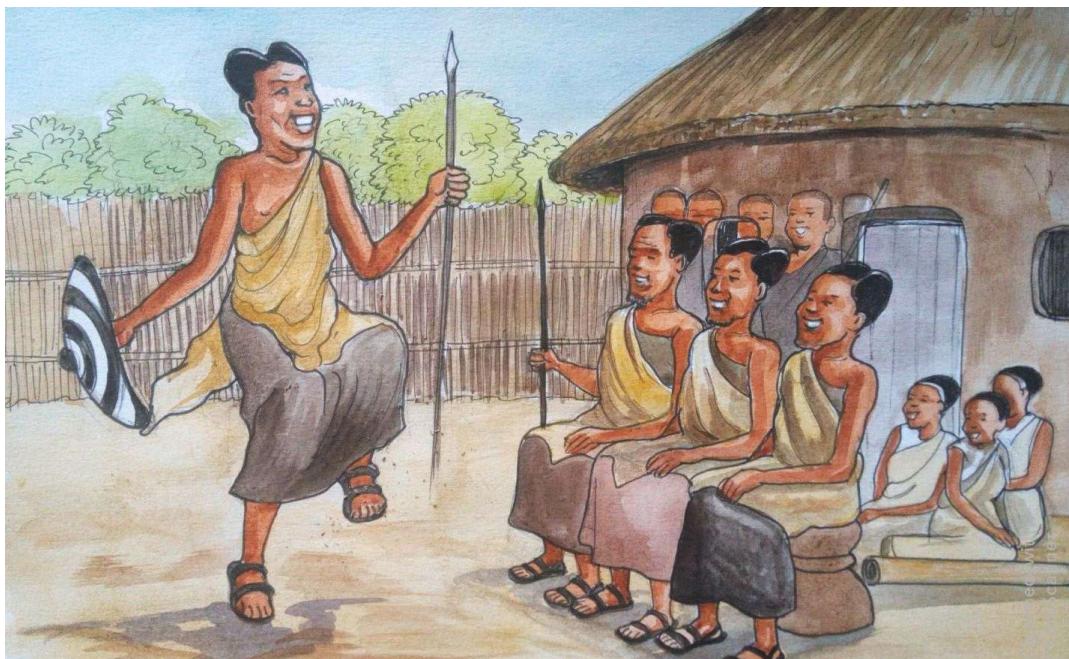
4. Subiza yego cyangwa oya

- a) Umudende wajishwaga mu nzu umugore n'umugabo bararagamo.
- b) Kugusha mu itsimbiro bivuga kugusha mu irasaniro.
- c) Intwari icana uruti yavugagaabantu yiciye mu Rwanda gusa.
- d) Uwaburaga umwanya wo kuza mu birori by'uwacanye uruti, yaramusuraga bakaganira.
- e) Umwungu w'ibamba wabaga uryohereye.

5. Simbuza ijambo ritsindagiye irindi bivuga kimwe riri mu mwandiko.

- a) Kutubahiriza imihango y'umudende byari gutuma uwambaye **apfa imburagihe**.
- b) Mu ijoro ryo gucana uruti **ntawagohekaga**.
- c) Umudende wahoraga **umanitse** ku nkingi mu nzu.
- d) Kugwa mu irasaniro cyabaga ari ikimenyetso cyo gutsindwa.
- e) Uwaba yarahize abandi ku rugamba bamuhaga **igihembo k'ishimwe**.

II.5. Umwandiko: Inkatazakurekera

Inkatazakurekera ya Rugombangogo
Ndi intwari yabyirukiye gutsinda,
Nsiganirwa nshaka kurwana
Ubwo duteye Abahunde,
Nikoranye umuheto wange
Nywuimbajemo intanage
Intambara nyirema
Igihugu cy'umuhinza nakivogereye.
Umukinzi ampingutse imbere n'isuri,
Umurego wera nywuforana ishema
Nywushinzemo ukuboko ntiwananira,
Nongeye kurega inkokora
Nkanga umurindi hasi, ndarekera
Inkuba zesereza hejuru y'icondo,
Ikibatsi kiyica hejuru mu rubega
Intoki zifashe igifunga zirashya
Imisakura imucamo inkora,
Inkongi iravuga mu gihengeri.
Mu gihumbi ke inkurazo zihacana inkekwe
Inkuku yari afite ihinduka umuyonga!
Agera hasi yakongotse
Umubiri we uhinduka amakara,
N'aho aguye arakobana
Nk'ukubiswe n'iyo hejuru.
Ababo batinya kumukora,
Bati : "Ubwo yanyagiwe n'Inkotanyi cyane,
Nimumureke mwe kumukurura
Ibisiga bimukembere aho"
Na byo bimurara inkera,
Bimaze gusinda inkaba,
Byirirwa bisingiza uwantanagiye
Imbungiramihigo sinahagararwa hagati nk'abatagira ishyaka,

Ishyamba ry'umwimirizi ndiremamo inkora.

2.1.1. *Gusoma no gusobanura umwandiko*

IGIKORWA

Soma umwandiko "Inkatazakurekera", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

- 1. Koresha mu nteruro buri jambo muri aya akurikira ukurikije inyito afite mu mwandiko:**
 - a) Kurekera
 - b) Rugombangoga
 - c) Kuvogera
 - d) Umurego wera
 - e) Kwikorana umuheto
- 2. Uzuza izi nteruro wifashishjije amagambo yakoreshejwe mu mwandiko.**
 - a) Iyo umuntu ageze mu ruzi rwagati bavuga ko..... uruzi.
 - b) Umuntu utabara abandi akabakura mu kaga gakomeye bamwita.....
 - c) Kera ingabo ku rugamba zabaga zifitezikoze mukugira ngo zirinde imyambi y'ababisha.
 - d) Iyo umuntu acanye umuriro mwinshi kandi uteye ubwoba, bavuga ko uwo muriro wabaye.....
- 3. Simbuza amagambo yanditse atsindagiye ayo bihuje inyito yakoreshejwe mu mwandiko.**
 - a) **Umuheto** wange nywuforana imbaraga maze ababisha bahunga ubutareba inyuma.
 - b) Kera inzu za kinyarwanda zajyaga zishya maze ugasanga zose zahindutse **ivu**.
 - c) Abantu bafite ikibazo ko **ibiguruka byo mu gasozi bibamarira** imishwi y'inkoko.
 - d) Umukecu wange ababara mu **bitugu**.

2.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Inkatazakurekera" hanyuma usubize ibibazo bikurikira.

1. Ni nde uvugwa muri uyu mwandiko?
2. Ni ikihe gikorwa nyamukuru kimugaragaraho? Sobanura wifashishije urugero ukuye mu mwandiko.
3. Umuhanzi ari kwigamba ibigwi bye byo mu kihe gitero?
4. Kubera iki ibisiga byishimiye uwamutanagiye?
5. Erekana umurongo ugaragaza ko uvuga mu mwandiko atagira ubwoba.

2.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Inkatazakurekera" hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Mu magambo yawe bwite, sobanura igitekerezo nyamukuru kiri mu mwandiko.
2. Uwivuga aragira ati: "Umukinzi ampingutse imbere n'isuri, umurego wera nywuforana ishema" Sobanura uyu mukarago mu magambo make.
3. Uwavuga ko muri uyu mwandiko harimo amakabyankuru ntiyaba abeshye. Tanga nibura ingero ebyiri zibigaragaza.

II.6. Ibyivugo by'ingabo

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Inkatazakurekera", witegerezze imiterere yaho. Kora ubushakashatsi ugaragaze inshoza n'amoko by'ibyivugo by'ingabo.

2.2.1. Inshoza y'ibyivugo by'ingabo

Ibyivugo ni ubuvanganzo nyarwanda bwahimbirwaga kurata ubutwari bw'ingabo. Nyiri ukwivuga yashakaga kugaragaza ubutwari yagize ku rugamba

cyangwa umugambi yiyumvamo wo kuzaba intwari mu bihe bizaza, akihimbira ikivugo cyangwa agashaka ukimuhimbira, akagitora kikagaragaramo ubutwari bwe. Ibyo bishaka kuvuga ko abagabo bose batari abahanga mu guhimba ibyivugo. Hariho intiti kabuhariwe zahimbiraga n'abandi ibyivugo. Mu Rwanda rwo hambere, umugabo nyamugabo, yarangwaga no kugira ikivugo ke.

Ibyivugo birangwa n'uko uwivuga yirata ubutwari yagize ku rugamba kandi agasingiza n'intwaro ze. Mu byivugo, uwabaga yarambitswe impeta z'ubutwari na we yarabyirataga mu gihe yivuga. Ibyivugo birangwa n'ibigwi n'ibirindiro

Ibigwi: Ni umubare cyangwa se amazina y'abanzi nyiri ukwivuga yatsinze ku rugamba ndetse n'aho yabatsinze. Ubusanzwe ikigwi ni aho umuntu yiciye umwanzi.

Ibirindiro: Ni ibikorwa by'akataraboneka uwivuga yagaragarije ku rugamba nko kwimana no kugarukira ingabo bagenzi be (kuzirengera) gutahana iminyago, kwibasira abanzi...

Uwivuga ashobora kubanza kuvuga izina rye agakurikizaho irya se hagati y'umukarago wa mbere n'uwa gatatu. Ayo mazina ashobora kuba nyayo ariko akenshi aba ari ibisingizo bya nyiri ikivugo cyangwa igisingizo ke gikurikiwe n'icya se. Mu kivugo hagati umuntu ashobora kugenda arobekamo ibindi:

Izina risingiza(igisingizo)

Ngenera (ya, wa, rwa, wa...)

Icyuzuzo (izina rya so cyangwa ry'ikitiriro)

Ndi (inshinga)

Ruhamwa (icyo ufitiye ubuhanga)

Ibikorwa wagize

2.5.2. *Ubwoko bw'ibyivugo by'ingabo*

Ibyivugo by'ingabo birimo amoko abiri: Ibyivugo by'iningwa n'ibyivugo by'imyato.

a) Ibyivugo by'iningwa

Ibyivugo by'iningwa ni ibyivugo bigufi bishyirwa mu mikarago akenshi itarenze icumi iba ibumbiye mu ibango rimwe kandi biba bivuga ku ngingo imwe. Ibyivugo by'iningwa ni ibya kera cyane kuko byamamaye ku ngoma ya Ruganzu Ndoli.

Ingero z'ibyivugo by'iningwa:

Rutajabukwa n'imitima

Rutajabukwa n'imitima,

Ingamba zimisha imituku, rwa Nyirimbirima;
Ndi intwari Inkotanyi yamenye.
Yanshinze urugamba rukora amaraso,
Ati: "Rwampingane!"
Nti: "Ndi Rukaragandekwe,
Nangana n'ababisha
Iyo duhuye ndarakara."

(Kampayana ka Nyantaba

Itorero: Ibisumizi

Umutwe: Ingangurarugo.)

Inshyikanya ku mubiri ya rugema ahica

Inshyikanya ku mubiri ya Rugema ahica,
Icumu ryera ikigembe nariteye umuhima kuri gakirage,
Akirangamiye ubwiza ndarimugabiza riramugusha nk'ubukombe bw' intare;
Mbonye uko rimubaga ndamushinyagurira,
Nti: « Aho si wowe wenyine n'uwi Bunyabungo ni uko namugize. »

b) Ibyivugo by'imyato

Imyato ni aho wagiye ugirira akamaro. Ni ibyivugo biciyemo ibice ku buryo bugaragara. Ubu bwoko ni bwo bwiganje kuva ku ngoma ya Yuchi Gahindiro kugeza kuri Kigeli Rwabugiri.

Mu gihe k'ibitaramo by'imihigo, ibyivugo by'imyato cyanecyane bisozwa n'umusibo (agace ko gusoza kareshya n'inlingwa, kakavugwa nyiri ukwivuga ari bugufi y'ikibindi kirimo inzoga y'abahizi). Ibyivugo by'imyato birangwa no kuba ari: birebire gusumba ibindi byose, bigiye bigabanyijemo amabango bita "imyato", bigaragaramo ibigwi n'ibirindiro, bivuga ku ngingo nyinshi kandi bigaragaramo uturango nyabusizi n'imvugo ikoresha amagambo yihariye mu byivugo (ihitamo ry'amagambo akoreshwa ku rugamba).

Uwivuga yitakuma afite icumu, asukiranya amagambo vubavuba. Biba byiza iyo afite n'ingabo mu ntoki maze akivuga asa n'uwigizibukira imyambi cyangwa amacumu y'umwanzi.

Uwadukanye guhimba ibyivugo by'imyato ni Muvubyi wa Mutemura, wo mu mutwe w'Abakemba mu rugerero rw'i Munyaga rwari rukumiriye inkiko y'i Gisaka. Iyo witegereje neza usanga hari inzira ebyiri Muvubyi yaba yarahereyeho yadukana iyo mihibire:

Ingabo z'i Gisaka barasanaga zitwaga Abatishumba zari zifite ibyivugo byabo birebire byasumbaga iby'Abanyarwanda.

Mu Rwanda hari amazina y'inka yahanzembo imivugo; Muvubyi rero ashobora kuba yaribukijwe n'uburebure bw'ibyo byivugo by'Abanyagisaka, agashaka kubigana ngo ahimbe ibirebire, ndetse akabatebya yiganiramo n'amazina y'inka.

Nyuma ye, uwabanje kumukurikiza agahimba na we iby'imyato yabaye Rwabigugu rwa Kanyaruguru wo mu itorero Uburunga II ryo mu mutwe w'Abakemba. Ibyivugo by'imyato ntibyahimbwaga n'ubonetse wese, byari umurimo w'abahimbyi b'intiti. Barihimbiraga ubwabo, bagahimbira n'abandi babisabye cyangwa bakabihimbira kubitura umwami n'abatware babo.

Ikitonderwa

Ibyivugo bya kera byibandaga cyane ku rugamba. Aho insanganyamatsiko y'urugamba imariye gutakaza igihe cyayo, havutse kandi n'ibyo twita amayingabyivugo (ibyivugo ku nzara, ku nyamaswa, kuri ruswa, ku mbeba,...) nyuma y'ibyo, Abanyarwanda batangiye guhangha ibihangano bijya kugirana isano n'ibyivugo ariko atari byo icyakora ibyivugo by'ubu, hari ingingo zitandukanye bishingiraho nk'uburezi, siporo, ibikorwa byo kwicungira umutekano no kuwucungira abandi, ikoranabuhanga, iterambere n'ibindi.

Urugero rw'ikivugo cyo muri iki gihe:

Mugabo ukunda abandi

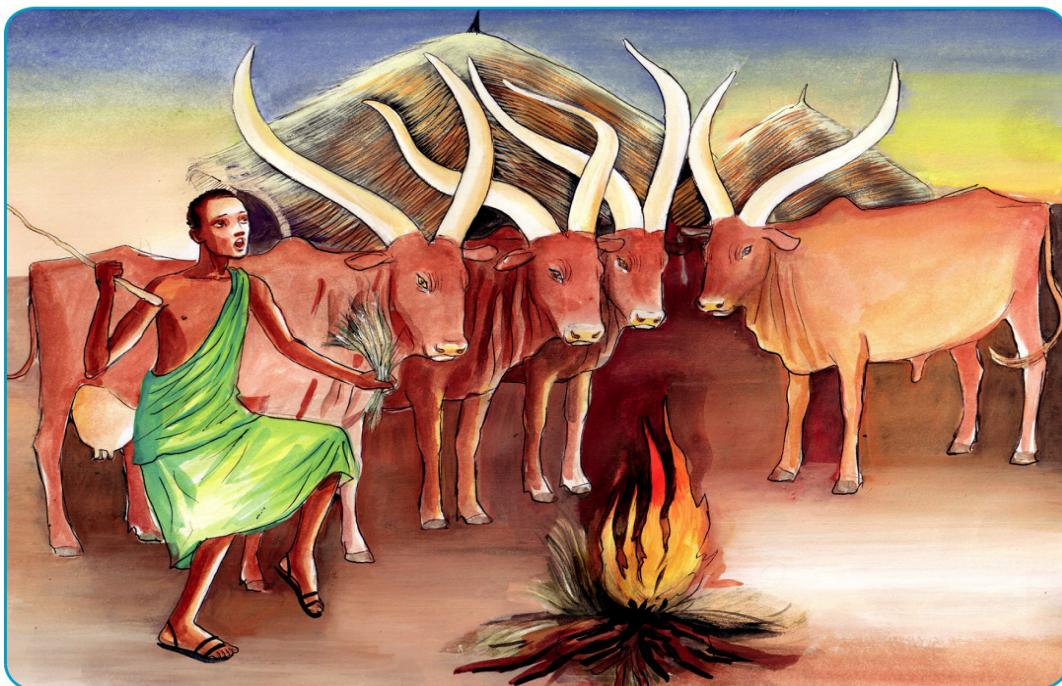
Mugabo ukunda abandi wa Rudacogora
Ndi umusore uhorana ishema
N'ubushake bwo kuba ingenzi.
Nahuye n'umushonji murusha impamba
Arampagarika, arantabaza,
Ati: "Wa mwana we ko nkureba
Nkabona usa n'uwarezwe neza
Ugaragaraho n'imico myiza
Utakwirengagiza ubabay,
Ntabwo wareba icyo umarira?
Ko ubona ibyangi bimeze nabi,
Nkaba nta ntege zo kugenda
Kubera intindi y'inzara nshonje
Kandi iwacu ari kure cyane!"
Mugirira impuhwe muha ku byange,
Abona guhembuka aragenda
Musezeraho ndikomereza.

Cyahimbwe na Rusakara, (UNICEF Dukunde amahoro, 1996)

IMYITOZO

1. Ibyivugo by'iningwa n'ibyivugo by'imyato bihuriye ku ki? Bitandukaniye he?
2. Tandukanya ibyivugo byo hambere n'ibyo muri iki gihe.
3. Hangi ikivugo wirata ibyiza wakoze cyangwa ibikorwa wagezeho, maze ukivuge imbere ya bagenzi bawe ugaragaza isesekaza. Ikivugo cyawe ntikirenze imikarago makumyabiri.

II.7. Umwandiko: Inka ya Rumonyi

Impamagazo

1. Rutagwabiziminega,
Inkuba zesa mu Bihogo,
Rwa mugabo nyirigira,
Imbizi isanganizwa ingoma,
5. N'Umugabe w'i Ruyumba,
Ikisesura imbibi,
Ikaba mu mariza y'Impeta,
Igasu n'Inyamibwa rwema
Ikitwa nyirazo rwose,

10. Akaba ari yo itegeka Ingeri,
 Impinga zambariramo
 Nta nyamusozi ihagera,
 Ziba ziteretse inyamibwa
 Bakubuye imanzi
15. Abahoranye amarere,
 Yo kurata Izamuje,
 Za bene Rukaka,
 Basanze zigaramye,
 Baziguruka amahembe
20. Yabageza i Nyarubuye.
 Na bo barorera guhora,
 Naho batahije inkuku;
 Inyambo baragiraga,
- Ni bwo bazitanze,
 25. Bagira ngo inkuba nyirazo
 Ikunde ireke bature.
 Si ay'ibiganiro,
 Za nkuba z'i Murambi,
 Ngaha zirahagurutse,
30. Ndumva umurishyo usuma.
 Izitwa Ingeri z'i Mwima,
 Umwami arazihamagaje,
 Zirajya kwambara inkoba;
 Ndebe amashyo y'i Rukara
35. Ko abona inzira akiriramo
 Ingoro y'Umwogabyano.

Impakanizi

1. Ikina n'ingoma y'Indamutsa
 N'umurishyo uhumuriza,
 N'umutagara w'ibihubi
 N'Amariza y'i Ntora,
5. N'imbaga y'abrarorerezi;
 N'abaririmba impanzi,
 N'abazereka Intamati,
 N'imana zicyuye,
 N'igiterane cyazo,
10. Na Rucyahabigarama,
 N'impfizi y'icyusa,
 N'icyubahiro igira,
 N'ingabo zidahomboka.
 Zikavogera imbizi
15. Zikanyura ku mwimirizi;
 Icyamamare k'inyambo,
 Bakayumva mu cyoko,
- Cyareretsemo inyamibwa,
 Zigahimbaza isibo,
20. Zigituruka mu byambu;
 Zigashingana Kigese,
 Bagasanganira Ingeri,
 Zikabyukurutsa Ingabe,
 I Nyamagana ya Mutakara,
25. Zigashingira Indamutsa,
 Imyato zayigiriye.
 Ziba zaje mu birori,
 I Nduga baziha impundu
 Aho ni mu igisha ryazo;

30. Zigataha i Bwishaza,
Ntayirasohorerwa inda,
Zikabigerana ku kirwa,
Zisa na Kigeli nyirazo;
Zigahindukirana ishya,
35. Ziruta andi mashyo yose.
Bagatumira nyirigira,
Ngo age guhangura Imbizi.
Yazigera mu ruhanga,
Urw'intwari rukarema;
40. Bakazambika inkindi,
Ntihagira isaguka.
Zigataha ishakaka
- Ayo makombe ntayashishwe;
Zigashengera zose,
45. Nta yo bashize amarora;
Zikamurikanwa n'ingoma,
Mu ngo z'i Rubengera;
Ni iz'iruguru zose,
Zikuze urugero rumwe;
50. Mbonye urugori rugoga,
Zibamo Rugombangogo,
Reka aratire Ibihogo,
Atahije Izamamaje,
Ingoro y'Umwogabyano!

Imuvugo I

1. Ndirikirwa undeve unyurwe,
Utinye kuvuga iz'i Mbuye,
Nuza mu z'i Murambi,
Ushinge icumu mu Ngeri
5. Urebe iy'ingoga izibamo,
N'inkerarubanza;
Abogeza inkuba zesa,
Bakubwire iy'Ingondo,
Imbibi ziseseyeho,
10. Wihagire imparuzo,
Ya Rukaragabigembe;
Ugumirize wirorere,
Ijuru ryogeye i Kigali,
Ikaba iy'i Nyakibungo,
15. Ikirezi cyo mu Muhozi.
Nuhindura amaso,
Ku ya Munana rubunga,
Inyambo ube uzigeze hagati.
Wirirwe mu Muhozi,
20. Uribagizwa n'amahembe;
Umwana wa Sentama
Nagira ngo arakaguka,
Kuvugisha Umohozi
Uzamuhakanire kare
25. N'ejo atajya mu makuba,
Azaba ashaka izo arimo;
Ubwire Mana y'ingabo,
Uti: "Ge wabonye inyambo,
Ukuyeho Uruhitambazi,

30. Kabone n'aho Itiro ryaza,
Ntizareshya n'Ingeri,

Rwabugili ateretsemo"
Ingoro y'Umwogabyano!

Umuvugo II

1. Rwesa rukaza ay'imbibi
Intwari zivuna impuruza
Rwa Nkubito ya Mpabuka
Inyamibwa batijana.
5. Itashye imbere y'amariza
N' imiheha yambariye
Kuruta amashyo y'Ibihogo
Yamara kujya mu rubuga
Inyangi igatangaza
10. Amaso ukayatereza
Ari uguharamba isata
Mu mariza y'Umuhozi,
Ukihagira amarebe
Atembambo amaribori,
15. Ukamarwa ishavu n'ingondo
Yakebwe mu rw'irungu,
Yagaranzura urwano,
Ikina hejuru y'inkoni,

Abadatunze Umuhozi,
20. Bagashaka kurigita,
Isi igasangwa ari ingume,
Bagakuka mu mihigo,
Banga ko zibahotora,
Bagakeza Ruganzu
25. Bacuranga mu Ngeri
Bagahanagura intore,
Za Rwimirankuku,
Ngo ibatunge mu Bihogo,
Na bo babe baruhutse
30. Inkoni z'inkuba bahoraho.
Nibashaka kumurika,
Izabo ngo zigaragare,
Ahubwo bazegamire
Ingoro y'Umwogabyano!

Umuvugo III

1. Rugemanduru amacumu,
Umucuzi yahase imberera,
Ayanozaho impundazo,
Abonye ko ari ay'Ingeri,
5. Akoranya abayavugutira,
Bose bayaha ikiramo,
Inyundo ntiyayakiranya,
Yirirwa mu ruganda
Akwikira ayo makuza,

10. Akaba impogazi yombi.
 Ntagere mu ntagara
 Agahora akina mu ntoke
 Ay'Ingeri ndayazi,
 Ziyabangura neza
15. Nk'ay'Umwami nyirazo.
 Banganya n'amarere
 Bapfa gutanga umugaba,
 Zikajya mu itorero
 Ingoma itabaza intwari
20. Bayigimba umurishyo
 Inzira zikayishingamo
 Isibe ikigarukira
 Zasakiranya imbaraga
 Impombo ntirushye ihaca
25. Ziba zitwaje ay'isuku.
 Ni yo macumu adahemba
 Nk'ay'abanyamahanga
 Ni ay'intore z'i Rwanda
 Bita Ingangurarugo
30. Kandi si amakenke
 Nk'inti z'ay'Ibihogo
 Si ayo ingimbi iterura
 Ni amajunga ntabashika
35. Inkuba zishima ubwiza
 Zumva induru iyo ivuze
 Ntiziyagirane ubwoba
 Zayaherewe rimwe
 Avuye kwa Muhinda
40. Zayaharaze urugina
 Umunsi ava mu ruganda
 Zayakinduje ingogo
 Mu ivuna ry'ingerero
 Zayateranye indekwe
45. Zibona impunzi itemba.
 Zaje ziyatendeje
 Zirimo imfura ya Mutara
 Mwirushya kwijana
 Ndumva urwamo ruvuga
50. Ingabo zivuye mu kigwa.
 Ubanza Intamati acyuye
 Zige ku mugaragaro
 Na mwe murebe Ingeri
 Zihora zamamayemo
55. Ingoro y'Umwogabyano.

Umuvugo IV

- Ruti rutikanga impunzi
 Amacumu y'impangare
 Yakajije bene Mparara
 Bayatyazamo ubugi

- Utinya gukozamo intoki.
 Bamaze kuyarundura
 Bayaha insengamihigo
 Ngo iyatoranye intwari
 Ahingutse mu nziza

10. Imbibi zirayiharira
 Ni Ingeri z'i Mutakara
 Zizi no kuyatera
 Umutima irazikindura
 Zimara kuyashyikira
15. Ishema rikazisaguka.
 N'umuririmbyi uzihanika
 Ntagomba kubuza
 Apfa imutungukiyeho
 Kurya ziteye imbabazi
20. Nta gihe wasanga
 Zikicaye imusozi
 Intamati yazitoreye
 Intumwa ihangara amanywa
 Izimura mu biraro
25. Ni izihwanyije isuku
 Zizanye inkubiri
 Umwungeri abura iyo asesa
 Zanyuriye Rubanda
 Ku Munini wa Gishari
30. Nyirigira ahuye na zo
 Hambara iz'i Murambi
 Abaje bashengereye
 Imfizi y'Inyarubuga
 Barangiwe Umwami
35. Ko yajyanye n'Intamati
 I Mwurire mu nyambo
 Zaciye mu Mubuga
- Abaririmbyi bazirimo.
 Rwabugiri akirasuka
40. Ndimbira zirataha
 Zaheje ab'i Nawe
 Zibaheza mu kigarama
 Ngo urebye Nyemazi
 Aturutse muri Niboye
45. Aba ahagiriye igicumuro.
 Zaciwe urubanza
 Na Rubanda rw'i Munyaga
 Bavuga ko uruhehemure
 Ari umutwe w'Umuhodzi
50. Zabumbuje impinga
 Ya Rutonde irazimira
 Ubwo zisanze u Buganza
 Bakazongera undi murwa
 Zamurikanywe n'ishya
55. Ryavanze n'impundu
 Zitumiriwe i Nyamagana
 Umwami utabangira
 Bamubimbura Ingeri
 Ati: «Erega zo ni ibihame
60. Ni ubushyo bwihariye
 Ziruta n'ibindi bihe
 Nimushinge rubonane! »
 Imbonera zitungutse
 Bazitera urugamba

65. Inzobe yazo iratamura
 Abajya i Mbuye barataha
 Mwene Mutwarangabo
 Urwamo ararutereza
 Inkingi y'Abashakamba
70. Amaze kwambara imiheha
 Yaka umutana w'inkoni
 Ajyana n'imbizi mu rugo
 Agiye kuzesereza
 Aho azisanze ikambere
75. Zaraririye ingoro
 Zigeza ko ingoma iramutsa
- Zogeye ari imanzi
 Ni ko Imana yaziremye
 Ge wahagaze mu mbizi
80. Nkumva imigabo izibamo
 Ugira inshuti ye mu Bihogo
 Yenda arayiburire
 N'ejo itagwa mu maboko.
 Ingeri ni amakombe
85. Mu gukubita zirakabya
 Zikorera intambara
 Inkoni ikirirwa isabira
 Nta mpunzi izinyuramo
 Kurya zabyirukiyemo
- 90. Ingoro y'Umwogabyano!**

Umuvugo V

1. Rwiyamwa ziga ingoga
 N'umugambi w'ihangu
 Rwa ngoboka ya rugina
 Ingeri ibanza mu rubuga
5. Itwara rukikampiri
 Icumu ryo mu ruti rw'indekwe
 Rwavuye i Rusheshe
 Rwiharaze isharankima.
 Rwabaye igishami
10. Rugasagamba mu ijuri
 Uburyo rwabaye amashami
 Aho ruri ni se w'ishyamba
 Kandi reka irukunde
- Rubamo icumu ryiza
15. Yarigize umutabazi
 Intambara ntiruyita
 Si kurya iruhzo mu rugina
 Imbuga yarwo iratukura
 Ntirukunda gutaha
20. Rutagwije imitumbi
 Yarukubitiye umucuzi
 Wakwemerana na rwo
 Ngo arukatire icyuma
 Rwabimbuye imihigo.
25. Impuruza ikineshereza
 Rwamuje mu nziza
 Ari ukwhiarira inzigo

- Abenshi baragiye Itiro
Rubajyanaho impamba
30. Aho rugeze ku mpama
Rucinyaho impayamaguru
Y'umushumba wa Mporera
Za mpaka zirakuka
Yaruteye amaramu
35. Muri bene Murenzi
Rubahina umurumango
Igomba kurwunamura
Yanga ko rwaturika.
Yarukinduje umugabo
40. Uturuka mu ruhitambazi
Akikanga igitutu
Imbuga yaryo iratebera
Abura ubuhamagara abe
Abura umurasira na rimwe
45. Rwa rutu rumuhirika aho
Ingeri zigicura inkumbi
Yaruwyanye mu mbuga
Kurumanza amacibiri
Inkubirane iba iya kabiri
50. Mu kurembera umuroha
Yabakuye imirambi
N'iyo ibagiriye isoni
Birirwa bayisenga
Ibuhirira nimunsi
55. Ari ko bahangaza.
Ni uko inkuba zitegeka
Abandi baragira inka mbi
Ingeri zirasuzugura
Ntibazabona izirimo
- 60. Ingoro y'Umwogabyano!**

Umusibo

1. Rwogesha ku y'imbibi
Rushita ku y'imberera
Rukaraga ku mpitira
Rukaranga ku mpini
5. Rwogesha ku mbuga
Rwanika ku ntagara
Rwesa aho ku nkiko
Rukubira imigereka
Rukomera bigembe
10. Rukenyerera kuratwa
Rutareshya n'Itiro
Rugo rwogeyemo Ingeri
Rugomwa zibaza imihigo
Rugina rw'ingabo nziza
15. Rukabura imigereka
Rutebeza bigembe
Rukanira bigarama
Rugina zita Rubabaza
Ruribagizwa rw'inyange

<p>20. Rubuza guhumeka
Ruti rwonona isuri
Inyamibwa baririkije hose
Ngo emwe aho kugwa imusozzi
Ngo bapfe nta kibariro</p> | <p>25. Ahubwo bazegamira Ingeri
Imbizi bacurangiramo
Ingoro y'Umwogabyano!</p> |
|--|---|

2. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

IGIKORWA

Soma umwandiko "Inka ya Rumonyi", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

- 1. Shaka mu mwandiko amagambo afite ibisobanuro bikurikira:**
 - a) Itajya ipfusha ubusa na rimwe amacumu yayo; ntihusha na rimwe.
 - b) Kugusha mu mazi rwagati.
 - c) Impeta zibyaye ubwa mbere.
 - d) Kwambara imitako yo gutungukana mu myiyereko
 - e) Inka zibyaye uburiza z'i Ntora
 - f) Ahantu kure nk'aho imvura ituruka
 - g) Zigatangira kubwira ingoma y'Indamutsa ibikorwa by'agatangaza zayigiriye
 - h) Ni umuntu ugenda imbere y'inka akazihagarika cyangwa akazibuza kugenda zirukanka.
 - i) Zikishima umuvuduko.
- 2. Huza amagambo yo mu ruhushya A n'ibisobbanuro byayo biri mu ruhushya B**

A	B
a) Urubanza	1. Ikintu kirekire
b) Isata	2. Ibikeye bibengerana ubwiza
c) Amarebe	3. Intambara
d) Gukeza	4. Amacumu
e) Amakuza	5. Guhakwa
f) Amacumu y'impangare	6. Ikintu kiza gifite isuku n'umucyo
g) Uruhehemure	7. Indwanyi itagira impuhwe cyangwa ibambe
h) Rugomwa	8. Gupfa ukenyutse
i) Gupfa nta kibariro	9. Amacumu akomeye
j) Inyamibwa baririkije hose	10. Indatwa baririmba hose

2.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Inka ya Rumonyi” hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho:

- a) Ubwiza bw’inka ya Rumonyi bugaragazwa n’iki?
- b) Ubudahangarwa bwayo ni ubuhe?
- c) Ni iki kimenyekanisha ko inkuba z’i Murambi zihagurutse?
- d) Inka zidahonoka inka ya Rumonyi ni izihe?
- e) Ibirori byo kumurika inka byaberehe hehe?
- f) Ni iki kigaragaza ko Ingeri zisa na Kigeli nyirazo?
- g) Ni iki cyateraga ubwoba abareba Umuhodzi? Ubwo bwoba bwatumye bafata uwuhe mwanzuro? Umwanzuro wabo wabageza ku kiza kihe?
- h) Ingeri zahagurukaga habanje gukorwa iki?
- i) Umutwe w’Ingeri uratwa ko uzi gutera amacumu uherereye hehe?
- j) Uruti ruvugwa rwakomotse hehe? Rwarangwaga n’iki?
- k) Uru ruti rw’indekwe ruvugwa muri uyu mwandiko rwakoreshwaga iki? Ese hari ikigaragara ko rwakoreshejwe? Sobanura.
- l) Garagaza ibantu bitanu bigaragaza umurava w’inka ya Rumonyi.

2.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Inka ya Rumonyi” hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

- a) Garagaza ingingo z'ingenzi zigaragara muri uyu mwandiko
- b) Garagaza ingingo z'umuco n'iz'amateka ziri muri uyu mwandiko.
- c) Garagaza ingingo z'amateka muri uyu mwandiko.
- d) Muri rusange, ni iyihe nyigisho mukuye ku nka ya Rumonyi?

IMYITOZO

Toranya igice kimwe k'izina ry'inka ya Rumonyi wihitiyemo, ugifate mu mutwe maze wiyerereke imbere ya bagenzi bawe mu ishuri.

II.8. Amazina y'inka

2.8.1. Inshoza n'imiterere by'inganzo y'amazina y'inka

IGIKORWA

Ongera usome umwadiko “Inka ya Rumonyi”, witegereza imiterere yawo. Uhoreye ku miterere yawo, kora ubushakashatsi utahure ishoza n'imiterere by'inganzo y'amazina y'inka.

1. Inshoza y'inganzo y'amazina y'inka

Amazina y'inka yagereranywa n'ibiyivugo by'inka. Inka z'inyambo batangiye kuzirata cyane mu mivugo kuva kera, ariko imihimbire y'amazina y'inka yaje kwamamara ku ngoma ya Yuhi Gahindiro ahagana mu mwaka wa 1800. Kuva icyo gihe ni bwo abahanga mu byo kwita inka: abisi batangiye kurebera inka mu bwenge, bakaziremesha ingamba. Inka baziremyemo imitwe bakayirwanisha. Buri mutwe waru ubangikanye n'umutwe w'ingabo nk'uko bigaragarira kuri iyi mbonerahamwe.

Umutwe w'ingabo	Umutwe w'inka	Ingoma waremeweho
Abanyansanga	Insanga	Gihanga
Abakaraza	Imirishyo	Ruganza Bwimba
Abariza	Ibirayi	Cyilima Rugwe
Abadaheranwa	Inshya z'i Remera	Mibambwe Mutabazi
Abadaheranwa	Inka i Rwanda	Ruganza Ndoli
Abashakamba	Umuhozi	Mibambwe Gisanura
Abazirakubingwa	Ibinda	Yuhi Mazimpaka
Ababanda	Imitagoma	Yuhi Mazimpaka
Indara	Amarebe	Yuhi Mazimpaka
Nyaruguru	Inkondera	Cyilima Rujugira
Nyakare	Ibyiza	Cyilima Rujugira
Imbanzamihigo	Abazatsinda	Cyilima Rujugira
Abarima	Nyamumbe	Cyilima Rujugira
Indirira	Inyamuteri	Cyilima Rujugira
Abakemba	Imisugi	Kilima Rujugira
Ababito	Inkungu	Kigeli Ndabarasa
Imvejuru	Inkabuzima	Kigeli Ndabarasa
Abashumba	Umuriro	Kigeli Ndabarasa
Abatanguha	Mpahwe	Kigeli Ndabarasa
Abakwiye	Amahame	Mibambwe Sentabyo
Impara	Impara	Mibambwe Sentabyo

Intaganzwa	Uruyenzi	Yuhu Gahindiro
Uruyange	Ingeyo	Yuhu Gahindiro
Inzirabwoba	Indirikirwa	Mutara Rwoegera
Abahirika	Urugaga	Kigeri Rwabugili
Abarasa	Ingaju z'i Sakara	Kigeri Rwabugili
Abashozamihigo	Ingaju z'i Rwamaraba	Kigeli Rwabugili
Impamakwica	Ingaju z'i Giseke	

Buri mutwe wabaga ufite ibyiciro bitatu by'inka:

- **Amashyo y'inka yaremwe n'umutware w'ingabo,** amwe ari ay'inkuku andi ari ay'inyambo.
- **Amashyo y'abakomeye** bari abatunzi bo mu mutwe w'ingabo.
- **Inka z'imbata.** Izo zari inka za rubanda bo mu muri uwo mutwe w'ingabo. Inka ntizari ingabane, ni izo umuntu yabaga yarihahiye ku giti ke. Izi nka bazitaga kandi inka z'ibiti.

Muri izi nka zose izo umwisi yitaga ni inyambo. Abisi barwanishaga Ibihogo (ubushyo bwaremwe butowe mu Rwanda) n'Amagaju (ubushyo bwaremwe butowe mu minyago ivuye mu mahanga nko mu Ndorwa cyangwa Ankole). Umwisi yabaga agiye kwita nk'ubushyo bwo mu mutwe w'Ibihogo akabuteza umutware w'inyambo, akabuteza umutahira n'abarenzamase bo mu bushyo bw'amagaju. Umwami n'umutware w'ingabo, umwisi yirindaga kubateza inyambo cyangwa kubitirira kuko ibyo byari ukubapfobya no kubahinyura.

Umutware w'inyambo nubwo umwisi yashoboraga kumwitirira yari umutegetsi ukomeye. Yashyirwagaho ngo agenge inyambo zose zo mu mutwe w'inka uyu n'uyu. Ubwo butegetsi yaburagaga umwana we, bakagenda basimburana mu bisekuruza byabo. Umutware w'ingabo na we yashoboraga kunyagwa ingabo, akaba anyagiweko n'umutwe w'inka bibangikanye. Umutware w'inyambo we ntiyanyagwaga; yari ashinzwe guhora yorora inyambo, akagenda azongera mu ibangurira ry'inkuku ku mfizi z'inyambo. Bwari ubumenyi umuryango we ushinzwe ku ngoma zose.

2. Imiterere y'amazina y'inka

Amazina y'inka yarangwaga n'imiterere yayo. Agira injyana ipimye n'iminozanganzo itandukanye.

Injyana

Mu mazina y'inka, abisi bavumbuye inganzo ishingiye ku ipima rigendera ku kabangutso.

Bitewe n'ubuhanga bwabo, Nkibiki, Ndangamira na Bikungero bafite injyana bihariye zikaba zitwa hakurikijwe amazina yabo.

Injyana Bi: igizwe n'utubeshuro 12 —u—u—u—u = 12

Injyana Nki: igizwe n'utubeshuro 10 u—u—u—u—u = 10

Injyana Nda: igizwe n'utubeshuro 9 —u—u—u = 9

Bene izi njyana ni zo bita fatizo naho injyana yungirije iba ipanzwe uko bashatse ku buryo yuzuza utubeshuro twa ngombwa ariko tudatondetswe dutyo.

Ni ukuvuga imikoreshereze y'ubutinde bw'inyajwi. Wakwibaza uti: "Bapimye bate amagambo?" Reka tugendere kuri uru rugero kugira ngo dushobore kubyumva.

Rutiimirwa ziri mu mihigo

Iyo witegereje ubona muri uyu mukarago ko umugemo wa mbere ubangutse, uwa kabiri n'uwa gatatu ikagira ubutinde bunimbitse, ikurikiyeho yose ntigire ubutinde. Akabangutso kakaba gahwanye n'inyajwi ibangutse, naho inyajwi inimbitse ikagira utubangutso tubiri. Uru rugero tumaze kubona rubara utubangutso 12.

Abasesenguye amazina y'inka babyitondeye basanze:

Hari amazina y'inka agizwe n'imikarago ifite utubangutso 9.

Urugero: Inka ya Rumonyi

Ru-ta-gwa-a-bi-z(a) i-mi-ne-ga =9

(I)nkú-ba ze-e-sa mu bi-ho-go =9

Rwa-a mu-ga-bo nyi-ri-gi-ra =9

(I)mbi-z(i) i-sa-a-nga-ni-zw(a) i-ngo-ma =9

N'u-mu-ga-be w'i- Ru-yu-u-mba =9

(I)ki-i-se-e-su-u-r(a) i-mbi-bi... =9

Hari agizwe n'imikarago ifite utubangutso 10

Urugero: Inka y'i Nyanza

Ru-ti rwu-u-hi-r(a) i-sa-ha-a-ha	=10
(I)nga-bo zi-ho-me-re-r(a) i-mpu-u-nzi	=10
Rwa-a-ma-nywa ya ru-ge-ma-ha-bi	=10
(I)nka-bu-ra-no y'i-mpi-i-nga-a-ne	=10
Ya ru-ka-ni-ka-ndo-o-ngo-o-zi	=10
Zi-gi-tu-ru-ka mu ki-re-e-re...	=10

Hari agizwe n'imikarago ifite utubangutso 12

Ingero:

Inka ya Nkusi

Rwi-iya-mi-ri-ra yu-u-hi-r(a) i-mbu-ga	=12
(I)nku-ba zi-hi-i-ndu-r(a) a-ba-nya-bi-ho-go	=12
Rwa-a Mi-ri-i-ndi ya si-i-mu-go-mwa	=12
(I)ma-a-na ya-re-my(e)i-nya-mi-bwa y'i-mpe-t a	=12
Nti-i-be-h(o) u-ru-gi-i-ng(o) u-yi-hi-nyu-ra	=12
Ya-ma-ra ku-yi-gi-r(a) i-nta-yo-be-ra-na...	=12

Inka ya Rugina

Ru-kwe-e-re-e-r(a)i-mbu-ga y'i-ndi-i-nzi	=12
(I)nku-ba zi-ka-ru-ru-ka mu-u ndu-u-ru	=12
Rwa-a Ndi-ri-ma ya Ru-bu-ra-ma-nywa	=12
(I)me-ne-ra-ba-swa i-ti-i-ca i-nda-ga-no	=12
Nti-i-shyi-ki-i-rwe n'a-a-b'i-i Nde-ra	=12
Nti-i-be mu ru-ga-a-mba rw'I-ndi-i-nda	=12
Nti-ba-yi-bwi-i-re I-nde/nga-mi-ma-ro	=12
Ya-ma-ra kwi-i-twa ndi-i-nda-u-ya-ba-zwe	=12
(I)ndi-ri-ki-rwa zi-ka-yi-ba-ho i-nya-na	=12
(I)nya-mi-bwa ba-ka-yii-ta Nye-e-ma-zi	=12

Ikitonderwa:

Mu ibara ry'utubangutso, iyo inyajwi ebyiri zikurikiranye, iya mbere iburizwamo

kandi inyajwi itangira umugemo ntibarwa nk'uko bigaragara ku majwi yagiye ashyirwa mu dukubo.

Ubwiza bw'amazina y'inka bushingira ku buhanga bwo gukurikiranya ibitekerezo no ku **isubirajwi**, ku **isubirajambo**, ku **mibangikanyo**, ku buryo bwo **kugenekereza**, ndetse no **kureshyeshya intondeke**. Mu mazina y'inka bahagikamo ijambo cyangwa injyano z'amagambo zigize ibisingizo. Igisingizo muri ubu bwoko bw'ubuvanganzo bw'amazina y'inka kitwa **ingaruzo**, mu bisigo igisingizo bakakita **indezi**.

Inka ya Ruganji

Ingaruzo, iyo bacutsa inka ya Ruganji bagira ngo:

Rutimirwa ziri mu bihigo
Intwari zimaze kubona umugaba
Rwa Mugabo w'imaramwaga
Insengamihigo y'ishema muri zo
Ya Rushikanurandongozi.

Imwe mu minozaganzo igaragara mu mazina y'inka

a) Isubirajwi n'isubirajambo

Iyo bavuze isubirajwi twumva uburyo umuhimbyi agenda akoresha amajwi asa mu mihibire ye. Muri make, twumva ko ari amajwi agenda agaruka kenshi haba mu magambo cyangwa mu nteruro.

Urugero ku isubirajambo:

Zivuga mu Rubumba rw'inyambo
Zivuga i Masaka ya Mibirizi
Zivuga mu Ruhango rw'ibwami
Zivuga i Nyarurama ya Nyanza
Zivuga i Nyarubuye ya Mwendo

Iyo bavuze isubirajambo bigaragarira ku magambo amwe n'amwe agenda agaruka. Ari isubirajwi, ari isubirajambo byombi bituma izina ry'inka cyangwa umuvugo muri rusange ugira icyanga bityo ibivugwa bigafatika vuba. Ibi byombi ni bimwe mu bishimangira injyana.

Urugero ku isubirajwi

Rwavuye i Rusheshe
Rwiharaze isharankima.

Rwabaye igishami

b) Imibangikanyo cyangwa ubutegane

Ni uburyo umwisi akurikiranya imikarago nibura ibiribiri ifite icyo ihuriyeho haba ku kivugwa cyangwa ku misusire.

- **Imibangikanyo y'imisusire ishingiye ku myubakire**

Urugero: Inka ya Rumonyi

Rukaraga ku mpitira

Rukaraga ku mpini

Rwogesha ku mbuga

Rwanika ku ntagara

Rushita ku y'imerera...

Iyo turebye izi ntondeke dusanga zubatse kimwe, amagambo y'ubwoko bumwe agiye aba mu mwanya umwe.

- **Imibangikanyo ishingiye ku kivugwa cyangwa ingingo.**

Umubangikanyo wisobanura

Intondeke ya kabiri isubira mu ngingo y'intondeke iyibanjirije.

Urugero:

Inka ya Rumonyi

Kurya irihzoza mu rugina

Imbuga yaryo iratukura

Ntagera mu ntagara

Ahora akina mu ntoki...

Umubangikanyo w'inshyamirane

Ingingo dusanga mu ntondeke ya kabiri iba ishyamiranye n'iyo mu ntondeke ya mbere. Uwo mubangikanyo uboneka mu ngeri nyinshi z'ubuvanganzo. Uwo mubangikanyo hari ubwo uba ushingiye ku iyemeza n'ihakana bigiye mu buryo bw'inshinga. Hari ubwo uba ushingiye ku ibusana ry'amagambo gusa.

Urugero 1:

Ihakana n'iyemeza

Si ay'ingimbi iterura

Ni amajunga ntabashika
Si inkiko utura iruhande
Ni inkuba zitaha i Nyarubuye.

Urugero 2:

Ibusanya ry'amagambo

Ugiye bagushishira
Uzagaruka bagushishimuye
Ugiye uri Muhimpundu
Uzagaruka uri Muhinduru
Ugiye uri igisabo
Uzagaruka uri igisambo
Ugiye uri ingwa yera
Uzagaruka uri imbwa yiba.

Umubangikanyo wuzuzanya:

Usanga intondeke ya mbere igenda isobanurwa n'iya kabiri ndetse n'iyikurikiye.

Urugero:

Inka ya Rumonyi

Abogeza inkuba zesa
Bakubwire iy'ingondo
Imbibi ziseseyeho
Wihagire imparuzo

Amazina y'inka akubiyemo ubuhanga bwinshi, aho usanga umwisi ashobora guhitamo amagambo ajyanye n'icyo ashaka kuvuga cyangwa se akaba yakoresha igereranya. Kimwe no mu byivugo no mu bisigo, amazina y'inka na yo agira amagambo yihariye.

Amwe muri yo ni aya akurikira:

Impanzi: intwari

Intarizi: inenge;

Gucutsa: kwita inyambo y'inyamibwa izina rya mbere;

Ingaruzo: igisingizo cyo mu izina ry'inka;

Ikigondo: ihembe ry'inka;

Impamagazo: igika cya mbere cy'umuzinge;

Inkobwa: inka itari ikimasa;

Umusibo: igika cyo mu musozo w'izina ry'inka gisingiza inyamibwa yonyine;

Gusibira: kuvuga impakanizi

Umuzinge: izina ry'inka rigizwe n'imivugo;

Kugogomera: kwimya kw'impfizi;

Kuvuta: kwikiriza bavuza urusaku.

c) Igereranya:

Igereranya rikoreshwa cyanecyane mu mazina y'inka, aho amacumu y'indatwa bayagereranya n'amacumu y'abantu. Igereranya rishobora gushingira ku magambo yumvisha cyangwa agusha ku gisobanuro. Hashobora gukoreshwa icyungo ngereranya nka, inshinga gusa n'icyungo na.

Urugero: Inka ya Rumonyi

Ikaba mu mariza y'impeta

Igasa n'inyamibwa rwema

Ni yo macumu adahemba (atavunika)

Nk'inti z'abanyamahanga.

Byumvikane neza, kuva aho u Rwanda rubaye Repubulika, inyambo ntizongeye kwitabwaho cyane ngo zibe zamurikwa cyangwa ngo ziratwe bikabije nk'uko byahoze mbere. Ibyo kuzihimbira amazina bisa n'ibizimiye, ahubwo amazina yari yaratowe na bamwe muri rubanda cyangwa abisi ubwabo bakajya bayavuga mu mutwe bateraniye mu birori. Ijambo umwami ryayazagamo, abantu batinyaga kurivuga bakarisimbuza Perezida cyangwa rwose bakaricaho.

IMYITOZO

1. Amazina y'inka ni iki?
2. Hanga izina ry'inka wigana “Inka ya Rumonyi” maze ukoreshemo amwe mu magambo akurikira yakundaga gukoreshwa n'abisi : impanzi, intarizi, gucutsa, ingaruzo, ikigondo, impamagazo, inkobwa, umusibo, umusibira, umuzinge... Mu izina ry'inka ryawe hagaragaremo ijyana n'iminozanganzo inyuranye. Seruka imbere ya bagenzi bawe uvuga iryo zina ry'inka wahanze.

2.8.2. Imvano y'amazina n'imyitire y'inyambo

IGIKORWA

Jya mu isomero ukore ubushakashatsi utahure imvano y'inganzo y'amazina y'inka n'uko byagendaga kugira ngo umwisi yite inka.

1. Imvano y'inganzo y'amazina y'inka.

Mu Rwanda rwa kera inka yari ifite agaciro gakomeye cyane. Inka yari ikimenyetso cy'ubukire, ni yo yari ifaranga ry'ubu, ni yo yari ipfundu ry'ubuhake. Iyo wahakwaga ugacyura igihe bakakugororera, bavugaga ko ucyuye umunyafu cyangwa se ko ucyuye ubuhange ugabanye bwa mbere kwa shobuja. Tuzi neza ko ubuhake bwarambye mu Rwanda nta handi bwari bushingiye usibye ku nka. Ubuhake rero bwahambiraga umugaragu kuri shebuja ugasanga baribereye nk'akaremo n'umuse, umugaragu akitwa umuntu wa shebuja, akamwirahira igihe cyose amushima kumuhaka. Ubuhake bwavunnye benshi kugeza babuvugiyeho. Bamwe bat: “Ubuhake burica; ubuhake bujya kukwica buguca iwanyu; ubuhake bwananiranye bukukisha umugabo ikijyaruguru”. Ariko na none hari abo bwatoneshaga bakagashira nka Gashamura bat: “ubuhake bwa cyane bukunyaza mu ngoro”. Ubuhake kandi bwateraga uwibombarike, bat: “Iyo ubuhake bwateye hejuru uratendera”. Ariko kandi ngo uwafataga nabi abagaragu yarabigayirwaga; umugaragu wahemukiraga shebuja yaragayikaga. Uwabaga ahatsse abagaragu yagombaga kubagoboka bari mu byago. Umugaragu na shebuja babaga bafitanye ubumwe bwafatiye ku nka, ari magara ntunsige. Iyo ubwo bumwe bwazagamo agatotsi ku mugaragu, shebuja yaramunyagaga, naho byaba biturutse kuri shebuja, umugaragu akamwimura akajya gukeza ahandi.

Intwari yo ku rugamba yagororerwaga inka ikitwa **inka y'ubumanzi**. Ubaye ikigwari na we ku rugamba yatangaga **ikiru k'inka**, iyo nka ikitwa **inka y'imirindi** kuko yahunze urugamba, agatererana bagenzi be. Inka yungaga inshuti, uwahemukiye undi mu bintu bikomeye akamuha ikiru k'inka. Inka

yahuzaga inshuti n'imiryango kuko abahanaga inka babaga babaye inshuti magara.

Inka bayikwaga umugenzi. Umusore wabaga adafite amikoro yo kubona inka yashoboraga **gutenda**, agakora imirimo izahura n'icyakwitwa agaciro k'inka kugira ngo umukobwa wa naka yakunze amwegukane. Umukwe mukuru ati: "Turabakwera umunani cyangwa se mudutegeke ikindi". Umusore wabaga yaraye arongoye baramubyukurukirizaga inka zikamukamirwa. Mu itwikurura ry'umugenzi bazanaga amata. Inka yari ifite akamaro kanini mu muco w'Abanyarwanda. Umubyeyi yarabyaraga bajya kumuhemba bakazana amata. Umwana iyo yashyinguraga se cyangwa sekuru yahabwaga **inka y'inkuracyobo** (inkuramwobo). Umwana washyinguraga nyina cyangwa nyirakuru byitwaga gukamira nyina cyangwa nyirakuru. Mu mihango yo kwera hazagamo ibyerekeye kujya ku kibumbiro, hakazamo n'ibyo guha amata abana b'uwaitabarutse. Mu ndamukanyo z'abanyarwanda dusanga abantu bifurizanya gutunga bat:

"Gira inka", usubiza ati: "amashyo n'amagana" cyangwa bat: "amashyo", usubiza ati: "Amashongore!"

Nta Munyarwanda wakwiyibagiza ko mu byo Abanyarwanda bafatiragaho bagena ibihe by'umunsi, inka yari ifitemo uruhare runini. Dore nawe baravugaga bat:

- **Inka zivuye mu rugo:** aho ni nko mu masaa moya;
- **Inka zikamwa:** aho ni nko mu masaa moya n'iminota 15, ubwo ziba zikamirwa ku nama;
- **Inka zahutse:** aho ni nka saa mbiri;
- **Inyana zahutse:** aho ni nka saa mbiri zirengaho duke;
- **Inyana zitaha:** nko mu masaa yine;
- **Mu mashoka:** nko mu masaa saba;
- **Inka zikuka cyangwa mu makuka:** nko mu masaa munani;
- **Inyana zisubira iswa:** nko mu masaa kenda;
- **Inka zihinduye:** nko mu masaa kumi; ____inyana zitaha: nka saa kumi n'imwe;
- **Inka zitaha:** nka saa kumi n'ebiyiri n'igice;
- **Inka zikamwa:** nko mu masaa moya.

Uwagendera kuri ibi byose byavuzwe haruguru, ntiyatangazwa no kubona haravutse ubuvanganzo bufatiye ku nka. Ibyo byagiye bigaragarira mu:

- **Amahamba:** indirimbo zaririmbwaga n'abashumba bacyuye inka. Izo ndirimbo zirazwi mu Rwanda hose;
- **Amabanga cyangwa amahindura:** indirimbo abashumba baririmba

inka zirisha, zitaha, batarazikata inkoni ngo ziboneze zitahe;

- **Inzira:** indirimbo zaririmbirwaga inka mu gihe zabaga zigana amabuga cyangwa ibibumbiro;
- **Indama:** indirimbo baririmbaga mu gihe inka zabaga zibyagiye ahantu, bazishoye amabuga cyangwa ibibugazi. Izo ndirimbo hari ubwo zaririmbwaga mu mins;
- mikuru, bamurika inka. Icyo gihe abagore n'abakobwa bahimbazaga izo ndirimbo baziha amashyi;
- **Ibyisigo:** indirimbo zo mu gihe cyo kudahira. Basingizaga amazi ahiye hamwe n'inka zabaga zayashotse;
- **Imyama (imyoma):** indirimbo zaririmbwaga mu gihe k'impeshyi, inka zigisha (zigana ahari ubwatsi).

2. Imyitire y'inyambo

Iyo ubushyo bw'inyambo bwamaraga kubyara **uburiza, umutahira w'inyambo** yatumiraga **umwisi** mu bo azi b'abahanga akaza akazitegereza neza, maze akazita, akaziha **inshutso**. Umwisi ntiyashoboraga kwanga kwita inyambo kuko wari umurimo ashinzwe yabazwaga mu Gihugu. Ariko igihe yabonaga afite impamvu yashoboraga kwanga bakamurega ibukuru, hakaba urubanza agasobanura impamvu yamubujije. Izo mpamvu zabagaho cyanecyane iyo yabaga yaraje mbere bakamufata nabi cyangwa bakamugororera inka mbi. Iyo yabaga aje rero, babaruraga inyambo z'ingegene zo muri ubwo bushyo bakazimumurikira. Ubwo rero ziba zitarakura ngo zigaragaze izaba nziza, nuko zose akazita amazina, imwe izina ryayo indi iryayo. Uko ahimba, abarenzamase bakamuba iruhande bakabitora. Umwisi ntiyagombaga gutora ibyo ahimba byose, na we ubwe iyo yashakaga kubimenya yagendereraga abarenzamase. Ayo mazina y'inyambo zivutse ari uburiza akitwa **inshutso**.

Nubwo inshutso zabaga ari nyinshi, umwisi yerekanaganako ari ubushyo bumwe yise, abigaragariza mu mabango ya buri nshutso ashyiramo ijambo rimwe gusa uzajya usanga mu nshutso zose z'ubwo bushyo. Aho ni ho ubuhanga bw'abisi bwari bushingiye. Iryo jambo rikitwa "**impakanizi y'ubushyo.**" Umwisi yamaraga kuziha inshutso agataha. Ubwo bamuhaga **inka y'intizo ikamwa**, yamara kuyitekessa akayisubizayo. Iyo ubushyo bwa za nyambo bwamaraga kubyara **ubuheta**, za nshutso zabaga zimaze gukura bazita **ibihame**. Izirusha ubwiza zose y'inyamibwa ikaba imaze kugaragara. Ubwo rero bahamagaraga umwisi wari warazihaye inshutso ngo aze yuzuze umurimo we. Ubwo yitaga iy'indatwa muri za mpete, akayisingiza, akayiha **izina ry'umuzinge**, ari byo kuvuga **ibice byinshi**. Ya ndatwa yabaga isanganywe ya nshutso yayo, nuko iyo nshutso igaherukwa n'**interuro y'umuzinge** kandi igaherukira aho kwitwa inshutso igasigara yitwa **impamagazo**. IZisigaye zo muri ubwo bushyo zigahamana inshutso zazo. Wakumva bavuga ngo bazacutsa inka ya runaka, ukamenya ko yabaye indatwa y'ubushyo ko yagize izina ry'umuzinge. Igisingizo (igice) cya kabiri cy'umuzinge ayihaye kikitwa **impakanizi**. Ibindi bisingizo

(bice) bikitwa **imivugo**. Igisingizo (igice) cya nyuma kikitwa **umusibo** (yo cyabaga gisingiza ya ndatway'isonga yonyine) cyangwa **imivunano** (yo cyabaga gisingiza za ndatwa zose yari yarahaye inshutso mu ikubitiro). Yamaraga gusoza uwo murimo wose wo kwita inyambo bakamuha inka y'**ingororano** akayicyura ikaba iye y'**ishimwe**.

a) Amwe mu mazina y'abisi bamenyekanye

Hagiye habaho abisi b'intamenyekana, bitewe n'uko babaga badafite ubuhanga bukaze bwo gutuma amazina bitaga ahimbaza abayumva. Iyo mpamvu yagombaga gutuma abayafashe mu nteruro badatinyuka kuyogezza. Abisi b'abahanga bamenyekanye mu myitire y'amazina y'inka harimo aba bakurikira:

Izina ry'umwisi	Ingoma yabayeho
Nkibiki	Gahindiro
Mugaragu	Gahindiro n'iya Rwogera
Bwarike bwa Mahanane	Gahindiro, Rwogera, n'iya Rwabugili
Bukombe	Rwogera, na Rwabugili
Bikungero bya Murema	Rwogera, na Rwabugili
Ndangamira ya Muyoboke	Rwabugili
Mareba	Rwabugili
Rukazambuga rwa Serupfura	Rwabugili, asaza ku ya Rudahigwa
Rudakeneshwa rwa Bikungero	Rwabugili n'iya Musinga
Ndibyariye	Musinga n'iya Rudahigwa
Nyagahungu	Rudahigwa
Sebikara Mariko	Rudahigwa

Abisi ni ikiciro k'intiti ariko icyo baba barusha izindi ntiti ni uko bo bihariye ubuhanga bw'umwimerere bwo guhimba nta cyo bahereyeho cyabaye. Bahanzé igitekerezo cyo gutuma inka ziba abarwanyi nk'aho zifite ubwenge; bakaba kandi barakenetse itonde ripimye.

Abasesenguye neza iby'aba bisi ngo bose ntibari bahwanyije ubuhanga. Musenyeri Alegisi Kagame wasesenguye inganzo zabo yitonze avuga ko bariya

ikenda ba mbere ukuyemo Rukazambuga, ari bo bari bafite inganzo ityaye. Avuga ko Rukazambuga yapfaga gucurikiranya amagambo, ntashodekanye amabango agusha hamwe. Ndibyariye na Nyagahungu na bo ngo ntibari shyashya. Sebikara Mariko ngo ni we wari ubijemo neza, abifitiye ubwenge; gusa ngo yaje bikendera. Sebikara we ngo yaba yarise izina rimwe risa atabanje kwitegerezza imihimbire y'izina ry'inka ngo akurikize amategeko yaryo. Undi mwisi ushyirwa mu majwi ni Rucakatsi; yise inka ebyiri ariko ngo na we byari bimaze kugaragara ko impano yo kwita imucumbamo ikibatsi, ko amatwara ye ashobora kumugeza heza. Bivugwa ko higeze kubaho undi mwisi witwa Ruburika rwa Mukotanyi wo ku ngoma ya Musinga, ariko we nta zina na rimwe rye ryashoboye kuboneka, cyakora ngo yise ubushyo bwitwa Intaganira, bwo mu mutwe w'Izimanye (iryo zina ni ukubangura bashaka kuvuga Izimanye na Mibambwe).

b) Tumenye Ndangamira ya Muyoboke umwisi w'inka ya Rumonyi

Ndangamira ya Muyoboke yari umwisi uzimbukiwe cyane n'ubwisi bw'amazina y'inka. Yabaye intiti bitavugwa mu nganzo y'ubusizi, yumvaga inganzo ye, injyana ye; mbeso ibye byose byari bifite umwihariko kuko yari atandukanye cyane n'abandi bisi babayeho mu mateka y'abisi.

Hari ubwo umwami Kigeli Rwabugiri yamutegetse kwita inka ya Terera, uwo Ndangamira atangira umurimo we, arangije imivugo itanu ararwara araremba; umwami abonye bitinze, ategeka uwitwa Rukazambuga, na we w'umwisi, gusoza izina ry'inka ya Terera. Ubwo yongeraho imivugo ibiri harimo n'imivunano. Ndangamira ngo aho akiriye yasuzumye izina ryasojwe na Rukazambuga yumva umusozo watanzwe usa n'ukwanjitse udahwitse, nibwo ngo Ndangamira anenze imisozereze y'iryo zina ry'inka ya Terera yongeraho uwe yizeraga ko unoze ukurikije inganzo y'amazina y'inka.

Bivugwa ko Ndangamira yari yaratwawe n'inganzo y'amazina y'inka ku buryo yajyaga ayikinamo abyishakiye cyangwa babimusabye. Hari ingero zagiye zitangwa n'abasesenguye cyane inganzo ya Ndangamira. Dufate ingero zikurikira:

Inka ya Kanyamashokoro: yari inka y'inkuku y'umugabo Nzigiye. Iyo nka ngo ikaba yarakamwaga cyane. Umugore wa Nzigiye witwaga Nyirakayogera asaba Ndangamira ngo ayimusingirize. Ndangamira yabyitabiriye yumva aguye ahashashe mu nganzo ye.

Inka ya Ruzirabwoba: yari inka y'inkungu baturiye Kigeri Rwabugili ahitwa i Ruhama rwa Kayenzi ho mu Ndorwa, ivuye mu minyago. Bavuga ko kari agaka kiburungushuye. Umwami asaba bose kuyimurekera ngo hatagira uyimusaba. Ndangamira ayibonye na we arayirata by'amashyengo.

Inkuku y'ikirezi: Ni inka ya Ndangamira yahonotse muryamo, ni ukuvuga iyarwaye umuze hanyuma ikawukira. Ndangamira yarayise.

Inshyame ya Ndangamira: Ni inka ya Ndangamira yabaye inshyame ya Muryamo, ni ukuvuga itigeze ifatwa n'umuze wa muryamo. Ndangamira na yo yarayise mu mashyengo.

IMYITOZO

1. Izina ry'inka rigizwe n'iki?
2. Sobanura amagambo cyangwa itsinda ry'amagambo akurikira:
 - a) Gutenda
 - b) Inka y'ubumanzi
 - c) Inka y'inkurarwobo
 - d) Inka y'imirindi
3. Sobanura imvo n'imvano y'amazina y'inka.

2.8.3. Imyororokere n'imitgekekere by'inyambo

IGIKORWA

Jya mu isomero ukore ubushakashatsi utahure uko inyambo zororokaga n'uko zategekwaga (abari bashinzwe inyambo ni bande?)

1. Imyororokere y'inyambo

Kugira ngo inyambo zigwire mu Gihugu, umutware w'inyambo yagendaga azongera mu ibangurira ry'inkuku ku mfizi y'inyambo. Ubwo bumenyi bwari ukubiri:

- Uburyo bwa mbere bwari ubwo kubangurira **amashashi y'inka z'inkuku ku mfizi y'inyambo**, izo zibyaye zikitwa **ibigarama**. Ibyo **bigarama** na byo bikazabangurirwa ku **mfizi y'inyambo**, izivutse zikitwa **inkerakibumbiro**. Izo **nkerakibumbiro** zabangurirwaga **ku mfizi y'inyambo** zikabyara **imirizo** cyangwa **ibisumba** (iyo ari izo mu mutwe w'inka utigeze ingegene). **Imirizo** cyangwa **ibisumba** zamaraga kubangurirwa ku **mfizi y'inyambo** hakavuka noneho inyambo zuzuye bitaga **ingegene**.
- Uburyo bwa kabiri bwari ubwo kubangurira **inyambo z'ingegene ku mfizi y'inkuku** zikabyara **ingegene**.

Icyababwiraga inyambo ni uko zari zifite umubyimba munini n'amahembe maremare. Icyo bakundiraga inyambo ni ubwiza bwazo. Bazimurikaga mu birori, barazitoje uko zigenda no kudakangarana mu birori. Umutware w'inyambo we yabiragaga abana be kugira ngo imihindagurirwe y'abatware

b'inyambo idatuma ubumenyi bw'imyorokere y'inyambo buhungabana. Kuzivanga n'inkuku byari ugutuma inyambo zigumana ubwiza bwazo kugira ngo budacika.

Uko babanguriraga ubushyo bw'inyambo z'ingegene

Amashashi y'inyambo yayarindaga ntibahere ko babangurira irinze yose ahubwo bakayihorera ikarinduka. Aho bazashakira ko zibangurirwa bakazishora ku **iriba rihiyе** (iriba rifite amazi y'urwunyunu rukaze).

Bazishoraga kuri iryo riba maze inka iryuhiweho **igahodoka** (ni ukugira icyokere mu mubiri kiyitera ubuzinukwe bw'ayo mazi). Igihe zikiyumvamo ubuhodoke bazishoraga ku mazi ahiye zikayanga zikishakira amazi asanzwe kugira ngo azigabanyemo icyokere ziyumvagamo.

Ku ngoma ya Yugi IV Gahindiro, amariba ahiye kurusha andi yari atatu (3):

- a) Iriba rya Rushya rwa Nyamurungo (mu Bwishya muri Repubulika Iharanira Demokarasi ya Kongo).
- b) Iriba rya Mupfu (mu Bunyambiriri muri Musebeya mu Karere ka Nyamagabe).
- c) Iriba rya Ngugu (mu Mutara).

Bavuga ko iryo riba rihiyе **rihotora**. Ubwo buhodoke bwamaraga iminsi myinshi ndetse bikageza no ku kwezi cyangwa amezi abiri. Iyo inka yuhiwe mu iriba rihiyе yakamwaga, yagiraga **iyayumo** (igabanya umukamo), uko ubuhodoke bwagendaga buyishiramo **yaragishiraga** (yagaruraga umukamo buhorobuhoro. Bitewe n'uko amariba yabaga kure, gukora urugendo bajyayo ni byo bitaga "**kurekera**." Abashumba bakoraga urwo rugendo bakiwa "**abarekezi**." Iyo inyana yararaga ukubiri na nyina kubera urwo rugendo babyitaga "**kurara iragwe**." Habaga ubwo inka igenda ijoro ryose ishaka iyayo, ari byo bitaga "**guhomora**." Gusukura iriba bavanamo umuvu, babyitaga "**kweza iriba**." Iriba ryabaga rituje ryitwaga "**umugwimo**." Guhabwa umwanya wo kuhira, byitwaga "**guhana umurambi**." Isibo yo kurwanira umurambi, ikitwa "**inkomati**." Iyo rero ubuhodoke bwarangiraga, ubushyo bwose bwuhiwe ya mazi ahiye bwarindiraga icya rimwe bagahera ko babangurira zikabyarira rimwe. Aha rero ni ho batumiraga umwisi akaza kwita izina.

2. Imitgekere y'inyambo mu Rwanda rwo hambere

Umwami ni we waru umutware w'inyambo mukuru, hagakurikiraho umutware w'ingabo, agakurikirwa n'umutware w'inyambo, hakaza umutahira, hagaheruka umurenzamase.

Umwami: yari nyiri Igihugu bityo akaba yari ku mutwe wa byose.

Umutware w'ingabo: yari umukuru w'umutwe w'ingabo kandi akaba yari hejuru y'umutware w'inyambo

Umutware w'inyambo: yabaga ari umuntu ujjitse, akaba yarashyirwagaho ngo agenge inyambo zo mu mitwe iyi n'iyyi. Ubwo butegetsi yaburagaga umwana we bugakomeza kuba uruhererekane. Ntiyashoboraga kunyagwa kuko yari ashinzwe imyororerere y'inyambo. Nyamara umutware w'ingabo we yashoboraga kunyagwa ingabo.

Umutahira: we yabaga ari umunyacyubahiro baremeraga ubushyo bw'inyambo bwo mu mutwe uyu n'uyu w'inka, akawubwiriza akawuragira. Umutahira yashoboraga guhabwa inkoni y'ubushumba (kumuziturira); bamuhaga inka (ubushyo). Byakorwaga bazitura inyana mu kiraro bakazimuha bakanamuha inkoni y'ubushumba. Iyo inka zamaraga kuba amabuguma, umutware w'inyambo yazeguriraga umutahira zikaba ize bwite. Na we yarazigumanaga akaziha abo ashaka. Umutahira rero yabaga ari mu rwego rw'abashumba b'inyambo. Ubushyo yabaga ashinzwe iyo bwasazaga bamuremeraga ubundi bushyo cyangwa bakaburemera umwana we w'umuhungu.

Abarenzamase: Bo bari nk'abakozi bari bashinzwe kwirirwa inyuma y'inka (bubakaga ibiraro, bacaga ibyarire) kandi bakaba barashyirwagaho n'umutahira.

Ukuvukira rimwe k'ubushyo bw'inyambo z'in gegene.

Ubushyo bw'inyambo bwabyariraga rimwe, agatsinda bwabaga bwaravukiye rimwe. Uko kuvukira rimwe byagendaga bite? Amashashi y'inyambo yararindaga, ntibahereko babangurira irinze yose, ahubwo bakazihorera zikarinduka. Aho bazashakira ko zibangurirwa bakazishora ku iriba rihiye.

Iriba rihiye ni iriba ry'amazi y'urwunyunu rukaze, maze inka iryuhiweho igahodoka. Guhodoka bivuga kugira icyokere mu mubiri kiyitera ubuzinukwe bw'amazi ya bene iringa riba rihiye; igithe ikifitemo ubuhodoke wayishora ku mazi ahiye ikayanga, ahubwo ikishakira amazi asanzwe y'umugezi, kugira ngo ihoshe icyo cyokere yiyumvamo. Ubwo bavuga ko iringa riba rihotora (iyo inka zinywaho zigahodoka). Ubuuhodoke bwamaraga iminsi myinshi, ndetse bikageza no ku kwezi, no ku mezi abiri. Iriba ryarushaga ayandi kuba rihiye baribwirwaga n'iminsi rihotora.

Iyo nka buhiye, niba yakamwaga, imara gukuka ku iriba rihiye ikagira iyayumo, ni ukuvuga kumira amata, ikagabanya umukamo cyane. Nyamara, uko ubuhodoke buyigabanyukamo, ikangishira. Kwangishira bivuga kugenda yongera umukamo. Kwangishira si iby'amazi ahiye gusa; n'iyo inka zirishije uruhira, igisigati cyangwa ubwatsi bwinshi bwiza, na bwo zirangishira. Iyo rero iby'uguhodoka birangiye, ubushyo bwose bwuhiwe ya mazi ahiye, bwarindiraga icyarimwe; ubwo bakazibangurira, zikazabyarira rimwe.

Hari igitekerezo kiza cya bene ayo mariba ahiye. Ku ngoma ya Yuhu IV Gahindiro, igihe yari atuye i Murinja ho ku Mayaga ubu ni mu Ntara y'Amajyepfo, bagiye impaka z'amariba atambukije ayandi gushya. Gahindiro rero atumira amakoro y'amazi y'amariba y'Igihugu cyose. Amakoro yayo mazi amaze kugera i Murinja, bafukura ibibumbiro inyuma yo ku karubanda (akarubanda ni umuharuro w'ibwami aho buri muntu wese yashoboraga kwigendera uko ashaka, ntihagire umubuza). Baje gusogongeza inka ku mazi yashyizwe mu bibumbiro byose, barazahura zirahangaza.

Igihe cy'amashoka kigeze, baza kuzuhira kuri bya bibumbiro, ariko barazireka zihitiramo. Zose ziza zisibanira amazi yo mu **Rushya rwa Nyamirango**, iriba ryo mu Bwishya (uba ni muri Repubulika Iharanira Demukarasi ya Kongo), izihabuze umwanya zisanga **iriba rya Mupfu** ryo mu Bunyambiriri; izihabuze umwanya zinywa ku rya Ngugu ryo mu Mutara. Izibuze umwanya kuri ayo ngayo zanga kunywa ku yandi ahubwo zigaruka kurwanira umwanya kuri ayo uko ari atatu. Bityo zica urubanza ko iriba ryo mu **Rushya rwa Nyamirango** riyaruta yose, hagataho **Mupfu na Ngugu**. Hari icyo tutagomba kwitiranya; iriba rihiyre ryitwa "**imbuga**" cyangwa "**ibuga**", iridahiye nk'aho hose mu gihugu bapfaga kuhira inka, ryitwaga "**urwoyo**". Amariba ahiye barayahagurukiraga, bagakora urugendo ruraza nzira ndetse n'iminsi ibiri ikaba yashyika umuntu agishakisha ababoneka iriba rihiyre. Urwo rugendo rujya kuhira inka kure byitwa "**kurekera**", abarukoze bayoboye inka zabo baktwa "**abarekezi**".

Niba ari urugendo ruraye ijoro rimwe, bashoboraga gusiga inyana, zikarara ukubiri na za nyina; ibyo bikitwa "**kurara iragwe**". Habagaho ubwo inka icika njoro ishaka iyayo ibyo bikitwa **guhomora**. Amariba ahiye bayashakiraga n'akandi kamaro: ngo yavuraga inka indwara zimwe na zimwe, ariko izabimenyerejwe buri mwaka zabibura zikagubwa nabi, zigasogobwa (zikazongwa).

Inka zuhirwaga mu ki amariba ahiye, kugira ngo zibangurirwe ku mpeshyi zizabyare mu itumba, zibone bwatsi bwinshi ku mvura. Nanone inka yabyaraga mu ki, mu minsi ya mbere ntiyakamwaga, bayiragiraga mu bwatsi bw'inkome bubonetse bwose. Nyamara iminsi ya mbere yo kuyihemba yararangiraga igasigara yanamye, irisha hamwe n'izindi, bikayizahaza igakurizamo kurwara muhekenyi. Aborozi ba kera rero, abari bazi uburyo bw'imyororere y'inka, ntibabanguriraga inka zabo mu gihe kizahurirana n'uko zibyara mu ki.

Ni byiza kwibuka ko hari itegeko ryo kweza amariba imvura y'itumba ivuye hasi; mu kwezi kwa Kamena kamena amasekuru. Kweza amariba ni ukuyavanamo amazi yose, iriba bakarisukura, bakabona kuryuhiraho. Iriba ritejejwe itumba rivuye hasi, bari bazi ko ritera muhekenyi mu nka. Uwo murimo wo kweza amariba kimwe no kuyafukura mbere, byari bitegetswe abafite inka bose, bonyine; uwanzé kubijyamo bakamukoma iryó riba ntazashobore kuryuhiraho. Iriba riteze ryitwa "**umugwira**", n'amazi yaryo arimo umwanda akitwa "**umugwira**".

Hariho amariba ya kera cyane yategekwaga n'abatware bayagabanye, abaje kuhira bakabanza kubatura. Nyamara amariba menshi ntiyagiraga umutware w'ibuga. Habanzaga kuhira uwatanze abandi gufata amazi, abandi bakaza gukurikirana uko bagiye bahamusanga. Uwajyaga gufata amazi, yazindukaga kare cyane, akarema

igicaniro ku iriba, bwamara gucya akadahira. Umwanya wa buri muntu wo kuhira witwaga **umurambi**. Habaga ubwo haza umuntu w'ikinyamaboko agashaka guhuguza abandi umurambi wabo, bakarwana. Kurwanira amazi byitwaga **gukomata**, ari byo byenderaho rya jambo ngo inkomati.

IMYITOZO

1. Vuga abantu b'ingenzi bategekaga inyambo maze usobanure inshingano za buri wese.
2. Sobanura amagambo akurikira: ibigarama, inkerakibumbiro, imirizo, ingegene.
3. Vuga imyororere y'inyambo.

2.8.4. Akamaro ko kwiga inganzo y'amazina y'inka

IGIKORWA

Nk'umunyeshuri wiga mu ishami ry'indimi n'uburezi wumva kwiga amazina y'inka bifite uwuhe mumaro?

Birashoboka ko hari umuntu wakwibaza icyo kwiga amazina y'inka byaba bimaze muri iki kinyejana turimo, aho abantu benshi bahihibikanira kumva ibirebana n'itumanaho, ndetse n'ikoranabuhanga. Reka twemere ko muri ibi bihe ndetse n'ibizaza ntawuzongera kujya mu byo kwita inka. Ariko kumenya ubuhanga bukubiye mu nganzo iyi n'iyi ya kera nta cyo byishe, ndetse ni byiza rwose kumenya umurimo wa ba sogokuru. Bifite akamaro ku muntu washobora gucengera neza iyo nganzo, hanyuma yamara kumucengeramo na we akaba yafatiraho akayikoresha mu bundi buryo. None se Musenyeri Alegisi Kagame amaze kuryoyerwa, gucengera no gucengera n'inganzo y'amazina y'inka, si bwo yayishingiyeho ahimba "**Umuririmbyi wa Nyiribiremwa**" n"**"Indyoheshabirayi"**?

Byongeye kandi uwashaka kumenya ubuhanga bw'abahanzi ba hano mu Rwanda ntanage akajisho kuri iyi nganzo y'amazina y'inka, ngo arebe ubuhanga bw'intondeke zipimye indinganire yaba atakaje byinshi. Abashakashatsi bitaye ku nganzo y'amazina y'inka harimo uwitwa Faransisi Yuwaneti (Francis Jouannet), asobanura neza ko ubuhanga bw'intondeke zipimye ntaho ryakunze

kuboneka muri Afurika uretse mu Rwanda. Uwashaka kubicukumbura yasoma igitabo kitwa *Prosodologie et phonologie non linéaire*, 1985, p.73. Niba tudashatse kubyitaho ntaho twaba dutaniye na ba bandi bambara ikirezi ntibamenye ko kera cyangwa wa wundi w'umutunzi uba umworo w'amata.

Nta gushidikanya mu mazina y'inka harimo ubuhanga bw'inshoberabuvivi. Uretse ubwo buhangabw'intondeke zipimye, usangamo injyana n'iminozanganzo ishingiye ku isubirajambo, no ku isubirajwi ; usangamo gukoresha ijambo ryabugeneewe, usangamo uburyo bwo gukoreshamo imibangikanyo; usangamo imizimizo myinshi itandukanye n'icyo abisi ubwabo bita **ingaruzo**. Ni ijambo risingiza cyangwa se interuro y'amagambo asingiza abami muri rusange cyangwa ingoma, hakaba n'asingiza umwami uyu n'uyu, ibikorwa bye cyangwa amatwara ye. Uwashaka rero kumenya imyifatire y'Abanyarwanda bo hambere, agashaka kumenya ibyo babaga bimirije imbere, nta yindi soko yavomamo ubwo bumenyi uretse kubusanga mu mazina y'inka. Ubutwari n'umurava birasingizwa, ubupfura no kwanga umugayo bikamamazwa kandi ibi ni bimwe mu by'ingenzi biranga indangagaciro y'uwagombye kwitwa Umunyarwanda.

UMWITOZO

Mwungurane ibitekerezo mu ngingo ikurikira:

Mubona ari uruhe ruhare rw'inganzo y'amazina y'inka mu buvanganzo nyarwanda?

II.9. Inshinga

2.9.1. Inshoza n'amoko by'ishinga

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira, witegereze amagambo yanditse atsindagiye, usobanure imiterere yayo. Uhoreye ku miterere y'ayo magambo, kora ubushakashatsi utahure inshoza n'amoko by'ishinga.

- a) Amashashi y'inyambo **yavukiye** rimwe **yimiraga** rimwe.
- b) Umwisi yabaga **agiye** kwita nk'ubushyo bwo mu mutwe w'Ibihogo akabuteza umutware w'inyambo.
- c) Umwisi yirindaga **guteza** inyambo umwami n'umutware w'ingabo.
- d) Ingabo z'u Rwanda **zari** imitwe itegekwa n'abatware.

- e) Umugaba w'ingabo yari **afite** ububasha nk'ubw'umwami mu gihe k'igitero.
- f) Ingegene **ni** inyambo zuzuye.

1. Inshoza y'inshinga

Inshinga ni ijumbo ryumvikanisha igikorwa, imiterere, imico cyangwa imimerere ya ruhamwa mu nteruro. Muri make, inshinga ni yo itanga ubutumwa mu nteruro, igaragaramo igikorwa cya ruhamwa.

2. Amoko y'inshinga

Mu moko y'inshinga hagaragaramo inshinga isanzwe n'inshinga idasanzwe. Inshinga isanzwe ishobora kuba iri mu mbundo cyangwa itondaguye. Ni ukuvuga ko inshinga ishobora kwigaragaza mu nteruro ari:

- a) Inshinga idasanzwe bita nkene cyangwa mburabuzi.
- b) Inshinga isanzwe iri mu mbundo.
- c) Inshinga isanzwe itondaguye.

a) Inshinga idasanzwe

Inshinga idasanzwe bita nkene cyangwa mburabuzi ni inshinga zidakoreshwa nk'inshinga zisanzwe kuko usanga hari ibihe bimwe na bimwe by'inshinga zidatondagurwamo. Ikindi kiziranga ni uko usanga nta zina rishobora gukomoka kuri bene izo nshinga. Ni inshinga zigizwe n'ibicumbi gusa (**-ni**, **-ri**, **-fite**, **-ruzi**, **-zi**); ntizifite imbundo zizwi ni yo mpamvu ku mikoreshereze y'imisozo yayo, usanga izo nshinga zidakorana n'imisozo **-e**, **-aga**, **-ye** na **a** mu buryo busanzwe. Cyakora iyo zikoreshejweho ingerekwa zishobora gusesengurwamo imisozo.

b) Inshinga isanzwe iri mu mbundo

Inshinga idatondaguye yitwa kandi inshinga iri mu mbundo. Ni inshinga itagaragaza ngenga irimo cyangwa uburyo keretse uburyo bw'imbundo. Inshinda idatondaguye iranga ikidafite uwo kerekezwaho. Inshinga iri mu mbundo ntigaragaza ukora, igikorwa, igihe igikorwa gikorerwa keretse mu nzagihe.

c) Inshinga itondaguye

Ni inshinga igaragaza ngenga yayo, ruhamwa ndetse n'igihe itondaguwemo.

Urugero: Nzakora

Ikitonderwa:

Hari bamwe na bamwe bashyira "Ingirwanshinga ; -ti,-tya,-tyo, na -te" mu moko y'inshinga zidasanzwe bitwaje ko na zo zijya muri ngenga uko ari eshatu,

nyamara ingirwanshinga ni ubwoko bw'ijambo bwihariye kuko usibye kuba zigaragaza ngenga nta rindi huriro zifitanye n'inshinga kuko zitagaragaza igikorwa cyangwa imico n'imimerere ya ruhamwa.

IMYITOZO

Garagaza ubwoko bw'inshinga zagaragajwe mu nteruro zikurikira:

- a) Intwari **yivugaga** ibigwi n'ibirindiro byayo.
- b) Amazina y'inka **afite** akamaro mu muco wacu.
- c) Abanyeshuri beza bakunda **gusoma**.
- d) **Nduzi** mwese mwitabiriye ishuri.

2.9.2. Ibihe by'inshinga

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira, witegerezze amagambo yanditse atsindagiye, usobanure imiterere yayo. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, kora ubushakashatsi utahure kandi usobanure ibihe by'inshinga.

- a) Mu Ngoro Ndangamuco y'u Rwanda umubare w'inyambo **ukomeza** kwiyongera.
- b) Kwiga amazina y'inka **bidufasha** gusobanukirwa n'umuco wacu.
- c) **Nimukomeza** gusoma ibitabo by'ubuvanganzo nyarwanda muzasobanukirwa n'amateka y'Abanyarwanda.
- d) Urubyiruko **ruzatozwa** kuba intore.

Mu Kinyarwanda inshinga yose itondaguye igomba kugira igihe itondaguyemo hakurikijwe urwego rw'ibivugwa n'irebero (ko ibivugwa byarangiye cyangwa bitararangira) ryabyo. Habaho rero ibihe bikuru bitatu mu itondaguranshinga. Ibyo bihe ni igihe cyahise kivuga ibyamaze kuba kikitwa impitagihe. Hakaba ikivuga ibiriho ubu kikitwa indagihe. Hakabaho n'ikivuga ibizaba cyangwa ibizaza kikitwa inzagije.

1. Indagihe

Indagihe ivuga ibiba muri aka kanya, ibiba ubusanzwe n'ibyabaye kera bivugwa mu nkuru bityo ikagabanywamo indagihe y'ubu, indagihe y'ubusanzwe, indagihe y'imbarankuru n'iy'igikomezo.

a) Indagihe y'ubu

Iyi ndagihe yumvikanisha ikirimo gukorwa ubu, aho uvugije no mu kanya kaza. Indangagihe yayo ni -ra-

Ingero

- Ndahinga mu rutoki.
- Ubu ndandika ibaruwa.

b) Indagihe y'ubusanzwe

Indagihe y'ubusanzwe yumvikanisha igikorwa gisanzwe gikorwa. Ntawamenya intangiriro n'iherezo ryacyo.

Indangagihe yayo ni -ø-

Ingero

- Izuba rirasa mu gitondo.
- Nkunda gusoma ibitabo.
- Nigisha ubumenyi bw'isi.

c) Indagihe y'imbarankuru

Indagihe y'imbarankuru umuntu ayikoresha avuga ibyabaye kera nk'aho ari iby'ubu. Igira intego iteye nk'iy' indagihe y'ubusanzwe bigatandukanira ku nshoza. Indangahige yayo ni -ra-

Ingero

Umwarimu arahaguruka abwira abanyeshuri be ati: "Mwigane umwete bizabafasha".

d) Indagihe y'igikomezo

Indagihe y'igikomezo yumvisha igikorwa kirimo gukorwa ubu ngubu ntawamenya igihe cyatangiriye nta n'uwanenya igihe kiri burangirire, Indangagihe yayo ni -ra-ki-âa cyangwa -ra-ki- iyo igicumbi gitangiwe n'innyajwi.

Ingero

- Ndacyasoma igitabo.
- Aho aracyakoze wa murimo?
- Turacyamutegereje.
- Ibikorwa remezo biracyatera imbere.

Ndacyubaha abakuru.

2. Impitagihe

Impitagihe ivuga ibantu byahise kare n'ibyahise kera ikigabanyamo impitakare n'impitakera.

a) Impitakare

Impitakare yumvisha igikorwa cyarangiye mu gihe cyahise ariko kitarengeje uyu munsi mu gitondo. Indangagihe yayo ni -aa-.

Ingero

- Nateraga urubingo.
- Naharuraga umuhanda.
- Twahinze ibishyimbo.

b) Impitakera

Impitakera yumvisha igikorwa cyarangiye mu gihe cyahise uhoreye ejo hashize ugana hirya yaho. Indangagihe yayo ni- âa- na a-râ

Ingero

- Nabyinaga mu itorero Indangamuco
- Natozaga ikipe y'ighugu
- Nasomye Bibiliya nkiri muto.
- Yarasomye.

3. Inzagahihe

Inzagahihe ivuga ibiza kuba cyangwa ibizaba nyuma y'igihe cyo kuvuga. Yigabanyamo inzahato n'inzakera.

a) Inzahato

Inzahato ivuga ibiri bube nyuma yo kuvuga ariko ntibifatire undi munsi. Indangagihe yayo ni -ra.

Ingero

- Ku gicamunsi uratera umupira.
- Mu kanya uramperekeza ku isoko.
- Araza kukubwira igikenewe.

b) Inzakera

Inzakera ivuga ibizaba ejo hazaza cyangwa mu bihe bizakurikiraho. Indangagihe yayo ni -zaa-.

Ingero

- Tuzaririmba indirimbo z'agakiza.
- Muzadusura ryari?
- Tuzagera ku iterambere mu bikorwa remezo.

IMYITOZO

1. Garagaza ibihe bikuru by'inshinga n'ibigiye bibishamikiyeho byose.
2. Tahura inshinga zitondaguye ziri mu nteruro zikurikira maze ugaragaze ibihe zitondaguyemo.
 - a) Nabonye imbuto none nateye.
 - b) Igihe nari mu ishuri wansakurizaga,
 - c) Leta y'u Rwanda yahisemo gushyira mu bikorwa ikemezo k'imiturire.
 - d) Umubare w'abuturage uzakomeza kwiyongera.
 - e) Hari ibindi bikorwa bitunze Abanyarwanda.

II.10. Umwitozo w'ubushoboz ni gro bw'umunyeshuri

Himba ikivugo cyo mu gihe tugezemo gifite imitere nk'iy' "Inkatazakurekera" wirata ibyiza wakoze cyangwa ibikorwa wagezeho maze uzakivuge imbere ya bgenzi bawe ugaragaza isesekaza rikwiye. Ikivugo cyawe ntikirenze imironzo 20

Ubu nshobora:

- Gutandukanya no gusobanura ingeri z'ubuvanganzo nyabami.
- Gusobanurira abandi icyo ikivugo ari cyo, amoko n'uturango twabyo.
- Kugereranya ibyivugo byo hambere n'ibyo muri iki gihe.
- Guhangga ikivugo cyo muri iki gihe haba mu nyandiko no mu mvugo.
- Gusobanura neza imihango y'igitero mu Rwanda rwo hambere n'impeta z'ubutwari.
- Gusobanura inshoza y'amazina y'inka, imvano y'inganzo yayo n'akamaro kayo mu buvanganzo nyarwanda.
- Gusobanura no gukoresha inshinga mu bihe bikuru.

Ubu ndangwa:

No kwimakaza umuco nyarwanda, gushishikarira no gushishikariza gusoma ingeri z'ubuvanganzo nyabami, gusabana no gutarama nifashishije ingeri z'ubuvanganzo nyarwanda, gukoresha neza ibihe by'inshinga.

II.11. Isuzuma risoza umutwe wa kabiri

Umwandiko: Igitero cyo mu Bushubi

Rwabugiri agaba igitero mu Bushubi (ubu ni muri Tanzaniya) yatejeyo imitwe itanu y'ingabo: Uruyange, Inyaruguru, Abarasa, Abahirika n'I Nyange. Umugaba w'icyo gitero yari Seruzamba rwa Kinani cya Biraboneye wo mu Baryinyonza.

Impamvu yatumye Rwabugiri ahatera si ukugira ngo ahigarurire, ahubwo kwari ukugira ngo atabare umwami waho mushya wamutabaje. Umwami waho Kibogora agiye gupfa, yaraze ingoma umwana we Nsoro. Hari undi mwana wa Kibogora witwaga Rwabigimba, agashaka kurwanya mwene se Nsoro ngo amukure ku ngoma yabo. Kandi yari amaboko ashoboye kumugeza kuri iyo ntego. Nsoro abonye ko atamurwanya ngo amushobore yitabaza Rwabugiri. Ni cyo cyataye Rwabugiri gutera i Bushubi.

Ingabo za Rwabugiri zimaze kugera mu Bushubi, Nsoro yashoje intambara kuko yari abonye amaboko. Ingamba ziracakirana. Ingabo za Rwabigimba zitwaga "Urwanana" ziraneshwa zihungana na nyirazo, bajya i Bugufi (na ho ni muri Tanzaniya). Rwabigimba amaze gutsindwa, Nsoro yakira ingabo z'u Rwanda zamutabaye, azakirira ahantu hitwa Cyaza. Aho hantu yari yaharimbishije cyane, hose hateguye ibirago nta muntu n'umwe wo mu ngabo z'u Rwanda wicaye ku byatsi. Arabazimanira cyane, abereka ukuntu yabashimye ndetse abaha n'imyenda. Mbese abereka ko abafitiye umutima mwiza na bo baramushima cyane. Abaha ibyo bashyira Rwabugiri byinshi kandi bishimishije. Cyanecyane imyenda (ubwo muri Tanzaniya imyenda yari yarahageze).

Ubwo rero Rwabigimba yabonaga ko atagishoboye Nsoro kuko ashyigikiwe na Rwabugiri. Noneho na we ashaka uburyo yakuzura na Rwabugiri. Amutumaho ab'aho b'ibikomangoma nka we bageze ku munani amwoherereza n'amaturo menshi. Abo bantu bamusanga mu rugo rw' i Sakara mu Gisaka. Batura amaturo bahawe bavuga n'ubutumwa. Abo bose Rwabugiri Arabica. Ariko bararenganye. Rwabigimba amaze kumenya ibyo Rwabugiri yamukoreye asanga amuhakaniye umubano, yigira inama yo kuzatera mu Bushubi mu gihe Rwabugiri azaba yavuye i Sakara; yaragiye ku nkiko zo hirya zitegeranye n'u Bushubi. Koko hashize iminsi, Rwabugiri ava i Sakara ajya mu Kinyaga. Rwabigimba amenye ko Rwabugiri yagiye, yongera gutera mu Bushubi kurwanya Nsoro mwene se. Nsoro abonye ko Rwabigimba yongeye kumwuvura na none atuma kuri Rwabugiri. Rwabugiri na we atuma kuri Kabaka umutware w'Abarasa amutegeka gutabara

Nsoro. Kabaka ahagurukana n'ingabo ze arambuka atabara Nsoro barwanya Rwabigimba ubwa kabiri baramutsinda. Noneho baguma mu Bushubi kugira ngo barinde Nsoro, bituma atongera guterwa. Ni ko Rwabugiri yari yabitegetse Kabaka.

Banze amata y'ingweba biyemeza kubeshya ngo batahe i Rwanda. Ingabo za Kabaka zirinze Nsoro zaje kumererwa nabi, ziraharwarira, ziranahasonzera, kuko zanke kunywa amata y'ingweba. Ubwo kwari ugushaka impamvu yo gutaha bakahava. Babonye ko bene izo mpamvu zo kurwara no gusonza kandi begereye iwabo mu Gisaka zitakwemerwa na Rwabugiri bongeraho indi mpamvu kandi mbi cyane, ngo Nsoro ni we ubaroga n'abagaragu be, ngo rimwe na rimwe babahingisha nijoro batazi icyo bakora bahindutse nk'abasazi, abandi ngo bagacika intege, bakagira uruhondobero ntibashobore kuba bahaguruka aho bicaye. Ibyo babyumvikanaho na Kabaka umutware wabo, bamusaba ko azabibabwirira Rwabugiri bigatuma abakura mu Bushubi bagataha.

Kabaka yemera inama Abarasa bamubwiye, abakorera uko bashaka atuma kuri Rwabugiri ati: "Abarasa bamerewe nabi cyane kubera uburozi bw'Abashumba na Nsoro". Ati: "Hari ubwo bamwe babahingisha nijoro batabizi basa n'abarota, abandi bagahondobera intege zikabura, umuntu ntabe yakwhagurutsa aho yicaye". Ati: "Kandi rero barimo gufatwa nabi, inzara na yo ntiboroheyeye"! Rwabugiri ararakara, atuma kuri Kabaka ati: "Niba ari uko bimeze muzafate Nsoro n'umuryango we mubanzanire". Koko baramufata, bafata na nyina n'abagore be bombi: Mukananika na Bihogo, bafata n'abana be babiri: Muyombo na Kambibi. Ubwo Rubanguka rwa Kabaka asanga Rwabugiri mu Kinyaga kumubwira amacumu no kumumenyesha ko Nsoro na Nyina n'abagore be n'abana be bafashwe ari imbohe. Amubaza ko bazabamuzanira cyangwa se ko bazabicira iyo. Undi ati: "Bazabanzanire ino mu Kinyaga". Bahabagejeje bose arabica. Birangiye ajya iwe ku Nzizi, ahageze afatwa n'ubushita bumugwa nabi cyane. Aho akiriye, umusizi witwa Munyangango ahimba igisigo kitwa "Umunsi mbariwa inkuru." Icyo gisigo gisingiza umwami kikamurata kikanamushima, kandi kikogeza amoko n'imiryango yabyaye abagabekazi n'intwari zarwaniye igihugu n'imiryango zikomokamo.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ni irihe zina ry'ubwami rya Rwabugiri uvugwa mu mwandiko?
2. Garagaza imitwe itanu y'ingabo z'u Rwanda yarwanye mu gitero cyo mu Bushubi.
3. Kabaka yari muntu ki?
4. Uturere dukurikira tuvugwa mu mwandiko turi mu yihe Ntara y'ubu: i Gisaka, i Kinyaga?
5. Ni iki cyatumye Rwabugiri agaba igitero mu Bushubi?
6. Rwabigimba yabyifashemo ate amaze guhakanirwa ubufasha na Rwabugiri?

7. Seruzamba yari afite murimo ki mu gitero cyo mu Bushubi?
8. Ni uwuhe muvuzi w'amacumu uvugwa mu mwandiko?
9. Utekereza ko igitero cyo mu Bushubi cyamariye iki u Rwanda?
10. Ni irihe somo ukuye mu gitero cyo mu Bushubi ?

II. Ibazo by'inyunguramagambo

- 1. Sobanura amagambo cyangwa imvugo zikurikira dusanga mu mwandiko**
 - a) Kuraga ingoma
 - b) Gushaka amaboko
 - c) Gushoza intambara
 - d) Igikomangoma
 - e) Kuvuga amacumu
 - f) Uruhondobero
 - g) Kugaba igitero
 - h) Ingamba ziracakirana
- 2. Andika impuzanyito z'aya magambo ziri mu mwandiko**
 - a) Uhimba igisigo cy'umwami
 - b) Ibyo ugemurira umuntu umushakaho ubufasha cyangwa kumukeza
 - c) Nyina w'umwami
 - d) Indwara y'uruuhu ifata nk'ubuheri
 - e) Abantu bakorera umwami
- 3. Andika imbusane z'amagambo akurikira ari mu mwandiko:**
 - a) Kurwanya
 - b) Intwari
 - c) Gukura ku ngoma
 - d) Gushima
 - e) Kuneshwa

III. Ibibazo by'ubuvanganzo

1. Tanga ingeri z'ubuvanganzo nyabami waba uzi.
2. Ibyivugo by'abantu bakuru birimo amoko angahe? Yavuge kandi unayatandukanye.
3. Sobanura amoko y'impeta z'ubutwari zo mu Rwanda rwo hambere.
4. Hanga ikivugo cyawe, vivuga uwo uri we, wirata ubutwari bw'ibikorwa byiza yakoze.

IV. Ibibazo by'ikibonezamvugo

- 1. Garagaza ubwoko bw'inshinga zagaragajwe mu nteruro zikurikira:**
 - a) Twese **turi** abana b'u Rwanda.
 - b) Abana bifite ubumuga **bakunda** gukinana n'abandi imikino ndangamuco.
- 2. Garagaza ibihe by'inshinga zitondaguye zikurikira:**
 - a) Abanyeshuri **bazatsinda** neza amasomo yabo kuko **biga** uko bikwiye.
 - b) Amazina y'inka **ndayumva** kuko mu kanya **twakoraga** imyitozo ayerekeyeho.

V. Ihangamwandiko

Ushingiye ku miterere n'amoko y'ibyivugo, hanga ikivugo cyawe wivuga uwo uri we, wirata ubutwari bw'ibikorwa byiza wakoze.

UBUSHOBOZI BW'INGENZI BUGAMIJWE

- Gusesengura inkuru ndende agaragaza imiterere, ibarankuru n'ishushanyabikorwa byayo.
- Kugaragaza uburyo, indango, ijyana n'irebero by'inshinga.

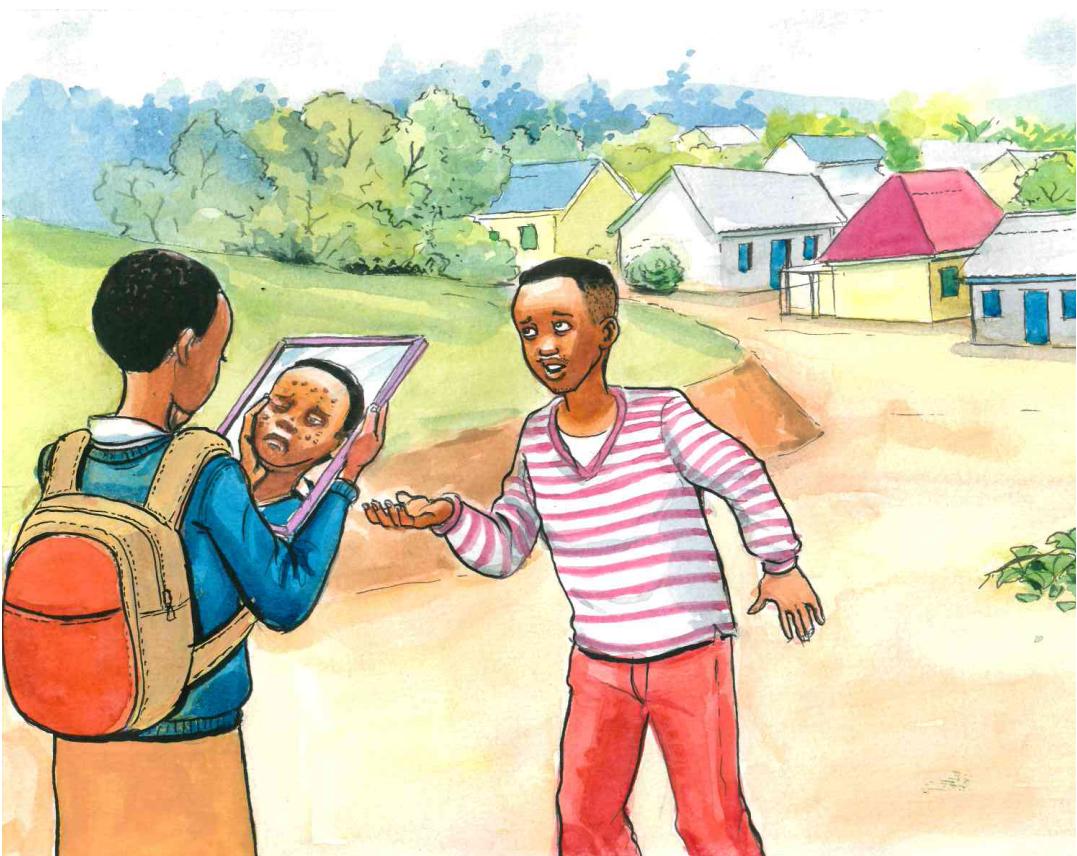
IGIKORWA CY'UMWINJIZO

Ni ibihe bimenyetso bigaragarira buri wese ko umuntu yageze mu kigero cyo kuba ingimbi cyangwa umwangavu? Ese hari ibindi muzi bidapfa kugaragara inyuma?

Ukurikije uko ubona imyitwarire y'ingimbi n'abangavu, sobanura byibura ibintu bitatu bigaragaza ko umuhungu cyangwa umukobwa wo muri iki kigero asobanukiwe n'ubuzima bw'emyorokere.

Wakora iki kugira ngo ushishikarize abasore n'inkumi kutishora mu mibonano mpuzabitsina bakiri bato?

III.1. Umwandiko: Amatsiko y'abato

[...] Kanyana yakomeje kurererwa kwa nyirasenge Mariya. Amaze kugira imyaka cumi n'ibiru yabonye umubiri we uhindutse. Nibwo yatangiye kujya azana ibishishi mu maso ndetse n'ibice bimwe by'umubiri bitangira gukura. Mariya yamusabaga kwiyitaho birushijeho cyanecyane akajya yita ku isuku y'umubiri n' iy'imyambaro. Amusobanurira ko ageze mu gihe cy'ubwangavu. Nyamukobwa na we kwiyitaho ntiyabibwirizwaga, yari nyirasuku; yagendanaga indorewamo mu mufuka agahora yireba. Yababazwaga n'ibiheri yari afite mu maso. Rimwe Muneza, umuhungu w'ingimbi w'imyaka cumi n'itanu, amusanga mu nzira ahagaze, ashavuye, arimo kwireba, aramusuhuza amubaza impamvu atishimye. Kanyana amusubiza ko abangamiwe n'ibiheri afite mu maso. Muneza yarasetse aratembagara.

Hashize akanya aramubwira ati: "Kora aha mwana wakuze! Ubu wamaze kuba umwangavu kwivuruguta mu ivu wabisezeyeho". Kanyana yamubajije impamvu abandi bakobwa bamuruta batagira ibyo biheri. Muneza yamusobanuriye ko ubwangavu budatangirira rimwe ku bakobwa bose. Akomeza agira ati: "Hari abashobora kuzana ibimenyetso byabwo mbere gato y'imyaka cumi n'ibiru, hakaba n'abashobora gutinda kubizana, bakaba bageza no ku myaka cumi

n'umunani". Yamubwiye ko umwarimu wabo Twahirwa yabasobanuriye ko umwana urya neza, akabaho mu buzima bwiza, azana ibimenyetso by'ubwangavu hakiri kare.

Kanyana yahise yibuka ko na we nyirasenge yabimubwiye. Kanyana yabajije Muneza uko bigenda ku bahungu. Muneza yamusobanuriye ko n'abahungu badakurira rimwe; hari abazana ibimenyetso by'ubugimbi hakiri kare hakaba n'abakura, bagera mu myaka cumi n'itanu bakaba ari ho bazana ibyo bimenyetso. Muneza yabwiye Kanyana ko yabonye ibimenyetso by'ubugimbi afite imyaka cumi n'ine. Ati: "Natangiye kuniga ijwi no kumera ubwanwa nujuje iyo myaka". Kanyana yahise amureba ku kananwa asekana udusoni areba hasi.

Abo bana ntibakomeje kuganira ku mihindagurikire y'imibiru yabo. Basezeranyeho buri wese akomeza inzira ye. Kubera uburyo Kanyana yari yakunze Muneza, yagendaga akebuka amukurikiza amaso ari na ko kugenda bimugora. Ku rundi ruhande, Muneza na we byaramugoye gutandukana n'uwo mwana w'umukobwa.

Kanyana asubiye imuhira asanga nyirasenge yamuguriye agakariso keza cyane. Akamuhereje arishima cyane maze ajya ku ishuri anezerewe. Mu gihe Kanyana yaganaga ku ishuri yageze mu nzira yumva mu nda haramuriye yicara hasi, ahagurutse abona amaraso ku myenda ye. Yagize agahinda kenshi asubira mu rugo abitekerereza nyirasenge, na we amusobanurira ko ari imihango yazanye, ko ibyo bitagombye kumutera ipfunwe ahubwo ko bigomba kumutera ishema ko yakuze kandi ari umukobwa muzima. Arikoi ibyo byose Kanyana ntiyari abyitayeho, kuko yari yibabarijwe n'agakariso ke gashya kari kanduye. Mariya yamusabye guhita yoga akanamesa neza aко gakariso, akakanika ku zuba. Amaze kwiyuhagira, Mariya yamuhereje "kotegisi" anamwereka uko bayambara. Ati: "Iki bakita umugati w'abantu bakuru. Ibikoresho bifitanye isano n'imyanya y'ibanga kirazira kubivugira mu ruhame. Uwakumva ubivuga yakwita umupfu."

Ubwo Kanyana yabyibajijeho, ashaka kumenya impamvu abantu bafata ibijyana n'ubuzima bw'imyororokere nk'ibintu bizira kuvugirwa mu ruhame. Yahise ajya kubitekerereza Muneza biganiriraga byose ngo amusobanuze abura agashweshwe ke. Ni ko gutekereza gushakishiriza kuri murandasi, ashyiraho ikibazo agira ati: "Kuki abantu bafata ibijyana n'ubuzima bw'imyororokere nk'ibintu bizira kuvugirwa mu ruhame?". Abakibonye kuri murandasi bamuhaye ibitekerezo bikurikira: icya mbere igitsina ni ryo tandukaniro ry'ibanze ritandukanya umugore n'umugabo, ni cyo gituma abantu benshi bagira isoni zo kuba bavuga ibijyana na cyo byose mu ruhame. Ikindi kandi iyo uvuze igitsina, nk'umugabo ahita yumva ubushobozi bwe bwo kubyara no gushimisha uwo bashakanye. Hari abahita bumva rero bakojejwe isoni. Impamvu yindi ibintu byerekeza ku gitsina bitavugwa, ni uko ari urugingo rw'umubiri abantu bose banyuramo kugira ngo bagere ku isi". Nyamara, ntibiruba kuba urugingo mu zindi ngingo nyinshi zigize umubiri. Impamvu ya nyuma ngo ni uko ibintu byose birebana n'igitsina bidakwiriye kuvugwa kugira ngo nibigirwa ibanga

bifashe abantu kwitwara neza. Ibyo rero ni bimwe mu bindi bisubizo byinshi cyane byatanzwe.

Nyuma y'emyaka itanu, Kanyana ageze mu mwaka wa gatanu w'amashuri yisumbuye, ari mu kiruhuko yagiye i Kigali gusura mubyara we Kayitesi. Bwari ubwa mbere akandagiye mu murwa mukuru w'u Rwanda. Akigera Nyabugogo yavuye mu modoka, atangazwa n'ibimodoka byinshi kandi binini yabonaga mu kigo abagenzi bategeramo imodoka, amazu menshi kandi agerekeranye, ndetse n'uruvunganzoka rw'abantu. Mu gihe yari agitangirira ubwo budasa bwa Kigali, yagiye kumva, yumva umuntu amukozezo. Akebutse abona ni Muneza. Amukubise amaso amarira y'ibyishimo amutemba ku matama. Kumuhobera biramugora. Muneza na we abura uko agenza, ahugira mu kumuhoza. Kanyana amaze gcururuka ahobera Muneza n'urukumbuzi rwinshi.

Muneza we yari yararangije amashuri yisumbuye, afite akazi. Yahise ajya kumugurira fanta. Baricara baraganira biyibutsa ikiganiro bagiranye ku buzima bw'imyororokere. Kanyana amutekerereza uburyo imihindagurikire y'umubiriwe yamubereye ikigeragezo ko hari abamubwiraga ko ibyo bimubaho byose ari uko adakora imibonano mpuzabitsina. Muneza yamubwiye ko abo ari abashakaga kumushuka. Amusobaurira ko ibyo ari ibihe umukobwa wese agomba gucamo, bikaba ari na cyo kimenyetso cy'uko ubuzima bwe bw'imyororokere ari nta makemwa. Bamaze gusangira fanta, Kanyana yashimiye Muneza uburyo amwakiriye n'uburyo atahwemye kumufasha gusobanukirwa n'ibyo yibazaga ku buzima bw'imyororokere. Muneza na we yafashe umwanya amushimira ubutwari yagize bwo guhangana no kwitwara neza mu rugamba rw'imihindagurikire y'umubiri n'uburyo yimye amatwi abashakaga kumushuka bitwaje iyo mihindagurikire y'umubiri. Bahise bahaguruka, barahoberana nuko basezeranaho, Muneza asubira mu kazi ke, Kanyana asubira mu kigo abagenzi bategeramo imodoka gutegereza mubyara we ngo aze amufate.

Mu kanya gato, Kayitesi yahise amusesekaraho ari kumwe n'undi mukobwa babana. Barahoberanye cyane maze bafata imodoka yerekeza Kimironko. Mu nzira Kanyana yagendaga abaza utubazo twinshi tw'amatsiko:

- Iriya nzu nini yizengurutsa itatse amabara, bayita ngo iki?
- Iriya ni inyubako izwi cyane mu Rwanda no ku isi hose, yitwa inzu mberabyombi ya Kigali (Kigali Convention Center).

Kanyana byaramutangaje cyane kuko yahise yibuka ko n'iwabo mu cyaro iryo jambo barikoresaga bashaka kuvuga ikintu gishya gifite ishusho yiburungushuye.

Bageze ku Kimironko Kayitesi yamuteguriye amazi aroga, hanyuma bajya ku meza bafata amafunguro. Iryo joro Kayitesi yararanye na Kanyana arara amubaza amakuru yo mu cyaro. Yaboneyeho kumuhanura ko i Kigali hadasanzwe, abakobwa bahaba bagomba kwitonda kandi bakagira amakenga.

- Muri iyi mins'i mike tugiye kumarana uzitwararike, Kigali ni amahanga, haba ibishuko n'ibigusha byinshi.
- Rwose nzitwararirika sinzajya mva mu rugo.

Bwarakeye Kayitesi ajyaku kazi, Kanyana asigarana na Teta umukobwa wabanaga na Kayitesi. Teta yitegereje Kanyana abona uburyo ari umukobwa mwiza uteye neza ariko amubwira ko hari akantu gato abura ngo abe umukobwa w'ihoho. Kanyana yagize amatsiko yo kumenya ako kantu abura. Teta yamubwiye ko agenda agaruka. Kanyana ayoberwa ibyo avuze. Teta amusobanurira ko ariko nta matak'o n'ikibuno kinini afite. Ibyo byateye ipfunwe ryinshi Kanyana, bituma ahora yireba ageraho abona ko ari byo koko. Nyuma yaje kubaza Teta uko we yabigenje ngo agire amatako n'ikibuno kinini. Teta yaramusetse aratembagara ati: "Nta musore w'inshuti ugira?" Kanyana amubwira ko amufite. Undi ati: "Ubwo se akumariye iki ko umuti ari we uwufite?"

Kanyana yakomeje kubitekerezaho ntiyumva icyo Teta ashaka kuvuga. Yaramusobanuje undi ageraho aramwerurira amubwira ko ikibuno kizanwa no gukora imibonano mpuzabitsina kandi kenshi! Yahise atekereza kuzajya kubibwira Muneza kugira ngo azamuhe kuri uwo muti. Ategura uko azagenda Kayitesi atabimene. Yinjiye mu modoka, akubitana na Kayitesi asohoka mu modoka. Kayitesi amubajije aho agiye, amubeshya ko yasomye mu gitabo ahantu bavuga ko gukora imibonano mpuzabitsina bituma umukobwa agira ikibuno giteye neza. None akaba agiye kubibaza inshuti ye ikunda kumusobanurira ibijyanye n'ubuzima bw'imyororokere. Mubyara we yahise yamaganira kure iyo mitekerereze mibi aboneraho kumwumvisha ko imiterere ye nta ho imwaye. Ahubwo ko abantu bose babwira Kayitesi ko Kanyana ateye neza. Yakomeje amusaba kutishinga amabwire n'ibitekerezo byose asoma kandi akihutira kujya amubaza ibyo adasobanukiwe.

Teta yakomeje kujya amushuka ngo amushore mu busambanyi, Kanyana aramunanira. Yabonye ko amaherezo yazagwa mu mutego w'umushukanyi ahitamo gusezerera ngo yisubirire iwabo mu cyaro. Yabwiye mubyara we ko atashobokana na Teta kuko amutesha umutwe ashaka ku mushora mu ngeso z'ubusambanyi. Kayitesi yicaza Teta amubwira ko izo ngeso ari mbi. Amwereka ko zishobora no kumuzanira ingaruka mbi nko kurwara Sida n'izindi ndwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina idakingiye ndetse no gusama inda zitateganyijwe.

Kayitesi yahise afata umwanzuro wo kubaganiriza abashishikariza kujya kwipimisha ngo bamenye ukobahagaze kubijyanye n'ubuzima bw'imyororokere. Bagezeyo basanze, Teta atwite na ho Kanyana ari mutaraga.

Teta yatangiye kugenda agira ubuzima bukomeye, burimo kurwaragurika no gucika intege. Muri ubwo buzima bwose bukomeye Teta yari arimo Kayitesi ntiyigeze amutererana, yakomeje kumwitaho agira ngo arengere umwana

atwite, abagenera indyo yuzuye n'ibindi byangombwa bifasha umubyeyi utwite kugira ubuzima buzira umuze.

Nyuma y'ukwezi Kanyana yasubiye iwabo, anyura ku kazi kwa Muneza. Yongeye kumwakirana ubwuzu, anamusaba ko narangiza kwiga azamubera inshuti bazabana ubuzima bwose. Kanyana yafashe imodoka yerekeza iwabo mu cyaro agenda atekereza kuri icyo kifuzo cya Muneza.

3.1.1. *Gusoma no gusobanura umwandiko*

IGIKORWA

Soma umwandiko "Amatsiko y'abato" ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashishije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Uzurisha izi nteruro amagambo ukuye mu mwandiko.
 - a) Bimwe mu bimenyetso biranga umukobwa winjiye mu bwangavu ni ukugira mu maso.
 - b) Iyo abahungu babaye batangira ijwi.
 - c) Abantu bagenda buzuye umuhanda baba ari
 - d) Musoni giye i Kigali none iwabo babuze ke bararize barihanagura.
2. Shaka impuzanyito z'amagambo akurikira yakoreshejwe mu mwandiko.
 - a) Ibishishi
 - b) Ashavuye

3.1.2. *Gusoma no kumva umwandiko*

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Amatsiko y'abato" maze usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Abakinankuru bavugwa mu mwandiko ni bande?
2. Abantu ntibakunda kuvugira mu ruhame ubuzima bw'imyororokere. Tanga impamvu eshatu ziri mu mwandiko zibihamya.

3. Mu mwandiko baratubwiramo umukobwa wari ufile amatsiko yo kumenya ubuzima bwe bw'imyorororkere.
 - a) Ni bande bamufashije kuyashira. Ubibwirwa ni iki?
 - b) Ni bande bamurohaga aho kumugira inama? Sobanura uko yamushukaga.
4. Ni izihe mpamvu zavuzwe mu mwandiko zishobora gutuma abakobwa bagera mu gihe cy'ubwangavu imburagihe?
5. Abangavu bafite ibintu by'ingenzi biranga ko bageze mu kindi kiciro cy'ubukure. Ibyo bintu ni ibihe byavuzwe mu mwandiko?
6. Ingaruka zagera ku ngimbi n'abangavu badasobanukiwe neza n'ubuzima bw'imyorororkere ni izihe. Sobanura izo ngaruka wifashishije urugero rw'uwo byabayeho wavuzwe mu mwandiko.

3.1.3. Gusoma no sesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Amatsiko y'abato" maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Tanga ingingo z'ingenzi zibanzweho muri uyu mwandiko.
2. Ni ngombwa kubwira abantu ibijyane n'ubuzima bw'imyororokere bakiri bato. Sobanura byimbitse.
3. Ni izihe gamba abangavu n'ingimbi bagomba gufata kugira ngo hakomeze kurinda ubuzima bwabo kwandura indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina?
4. Gereranya imyitwarire ya bamwe mu abakinankuru n'ubuzima busanzwe bw'aho utuye.

III.2. Inkuru ndende

3.2.1. Inshoza n'uturango by'inkuru n'uko basesengura inkuru ndende

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Amatsiko y'abato" witegerezza imiterere yawo, uko abakinankuru bateye n'uko ibarankuru riteye maze ukore ubushakashatsi utahure inshoza n'uturango by'inkuru ndende. Uhoreye ku turango tw'inkuru ndende, tahura uko wasesengura inkuru ndende

1. Inshoza y'inkuru ndende

Inkuru ndende nk'uko iryo zina ribivuga ni inkuru iba ari ndende, ibarwa n'umubarankuru uvuga uko yagenze. Bamwe mu basesenguzi b'inkuru ndende bayivuga berekana ko igomba kuvuga ibyabayeho ndetse umwanditsi akavuga ubuzima bwe; ibyamubayeho. Abandi bati: "Igomba kuba ari inkuru y'impimbano n'ubwo ibyo ivuga byashobora kubaho." Igihurirwaho na benshi ni uko inkuru ndende igomba kuba ifite inkuru ibara, uruhererekane rw'ibikorwa. Ibi, babishimangira bagira bati: "Inkuru ndende ni uruhererekane rw'ibikorwa mpimbano bishobora kubaho cyangwa byabayeho, ikaba ifite imisusire ya gihanga kandi nyabugeni igaragaza ko umwanditsi ari intyoza mu kubara inkuru, mu kuyiha imiterere myiza y'ibikorwa no kubikurikiranya."

2. Uturango tw'inkuru ndende

Inkuru ndende irangwa n'imiterere ndetse n'imyubakire byayo. Inkuru ndende irangwa kandi no kuba ishobora gukorerwa ishushanyabikorwa.

a) Imiterere y'inkuru ndende

Inkuru ndende iba ifite ibi bikurikira: ikivugwa mu nkuru, abanyarubuga, ibarankuru, akabugankuru, ibikorwa, umugendo w'inkuru, uburebure n'ahantu.

- Ikivugwa mu nkuru ndende

Ingingo abanditsi b'inkuru ndende bavugaho ni nyinshi kandi ziratandukanye kimwe n'izo dusanga mu zindi ngeri z'ubuvanganzo. Mu nkuru ndende dusangamo urukundo rudasibangana, urukundo rwa bugigi, uburere n'umuco wa kera bitajya imbizi n'uburere n'umuco by'ubu, poritiki n'ubutegetsi, ubwenge bw'indushyi, uburaya n'ubwomanzi, iyimukacyaro, ubuhemu, ubugome, ishyari, inzangano, amoko, urupfu rutunamura icumu, ubusabane mu bantu, ubukene n'ubujiji, inkuru ndende zivuga ku bukoroni...

- Abakinankuru (abanyarubuga)

Mu nkuru ndende haba **umukinankuru mukuru** ushobora kuba umwe cyangwa babiri. Umukinankuru mukuru ni we uba ari ipfundu ry'inkuru. Ni we ikigamijwe cyangwa intego y'inkuru iba ishingiyeho.

Hari kandi n'**abakinankuru bungirije**. Aba ni bo usanga mu nkuru bamufasha kugera ku kigamijwe cyangwa bakamubera imbogamizi. Aba bakinankuru kandi ni na bo usanga insanganyamatsiko nto cyangwa zungirije zishingiyeho. Mu nkuru ndende kandi dusangamo cyangwa dushobora gusangamo **abakinankuru ntagombwa**, aba bakinankuru iyo urebye usanga kuba mu nkuru kwabo cyangwa kutagaragaramo nta cyo byahindura ku kivugwa mu nkuru. Nta nsanganyamatsiko iba ibashingiyeho. Mu yandi magambo twabita indorerezi.

- Ibarankuru

Hari ubwoko bubiri bw'ibarankuru: ibarankuru ribwira n'ibarankuru ryerekana. Mu nkuru ndende dushobora gusangamo ubwo bwoko bwombi bw'ibarankuru.

Ibarankuru ribwira: ni igithe umubarankuru agaragara mu nkuru, maze uyisoma akamenya ko inkuru ifite uyibara. Ibarankuru ribwira ryibanda ku gukoresha inshamake maze ibyamaze igithe kirekiere bikavugwa mu gihe gito.

Ibarankuru ryerekana: ryo rikoreshwa mu gihe inkuru yigaragaza ubwayo mu buryo butaziguye, nta mubarankuru ubyivanzemo. Turisanga mu makinamico, aho ibikorwa bigaragazwa n'abanyarubuga ubwabo.

Mu ibarankuru dusangamo kandi indebero. Indebero ni uburyo bugaragaza uko umubarankuru abona ibyo inkuru imenyekanisha. Hari indebero mbonabyose, indebero mbonankubone n'indebero mbonabihita.

Indebero mbonabyose: ni iy'umubarankuru ubona byose, ibyigaragaza n'ibitigaragaza, ibantu ndengakamere hamwe n'ibibera ahantu umuntu adashobora kugera. Usanga avuga ibibera henshi icyarimwe nk'aho biba ahibereye hose ku isaha imwe. Nta na kimwe kimwisoba. Asa n'ufite ububasha nk'ubw'Imana. Aba azi byose: ari ibyo abanyarubuga batekereza, ari ibyo bahishe, imbamutima zabo, mbese aba abazi kurusha uko biyizi. Iyi ndebero ni yo ikunze gukoreshwa. Ikunze kugaragara mu nkuru ibaze muri ngenga ya gatatu.

Indebero y'imbonankubone: ni imenyekanisha gusa ibyo umunyarubuga runaka areba cyangwa yiyumvisha. Iyo ndebero imenyekanisha ibiri aho umunyarubuga ageza ibyumviro. Umubarankuru aba azi ibingana n'ibyo abanyarubuga cyangwa abakinankuru bazi, akitwa ko arebera imbere mu nkuru. Iyi ndebero tuyisanga ahanini mu nkuru zibaze muri ngenga ya mbere, aho umubarankuru aba ari n'umunyarubuga.

Indebero mbonabihita: ni imenyekanisha gusa ibigaragara n'ibivugwa nta guca hirya, isura y'ibantu, y'abanyarubuga, uko bitwara mu mvugo no mu ngiro. Muri iyi ndebero, bisa n'aho ibyinshi abanyarubuga ari bo babyivugira, umubarankuru agasa n'ugenda yuzuriza binyuze mu bisa n'intekerezo ku bivuzwe n'abanyarubuga. Ikunze kuboneka mu nkuru za giporisi.

Mu myandikire y'inkuru, umwanditsi ahuza umwanya w'umubarankuru mu nkuru n'indebero kugira ngo abibyaze ikintu gifite icyo kivuze ku musomyi. Ibyo bituma ababarankuru bashyirwa mu byiciro by'ingenzi bikurikira:

Umubarankuru ashobora kubara inkuru na we ubwe akinamo. Ni muri urwo rwego usanga akoresha ngenga ya mbere, akitwa umubarankuru wo mu mbere.

Umubarankuru ashobora kubara inkuru ari hanze yayo. Aha usanga akoresha ngenga ya gatatu asa n'uvuga ibintu yareberaga iruhande mu gihe byabaga, akitwa umubarankuru wo hanze.

Umubarankuru ashobora kubara inkuru ye ubwe akaba n'umunyarubuga mukuru. Ni muri urwo rwego usanga akoresha ngenga ya mbere kuko ibyo avuga aba abivuga kuri we. Uyu mubarankuru yitwa umumenyabanga.

Ikitonderwa:

Umubarankuru atandukanye n'umwanditsi w'inkuru. Umwanditsi w'inkuru ni umuhanzi wanditse inkuru ibarwa mu gitabo ke. Muri uko kwandika inkuru ye agena uburyo ibarwa. Muri ubwo buryo ibarwamo haba hari umuntu ugenda uyibara, uwo akaba ari we mubarankuru. Cyakora hari igihe umwanditsi ashobora kuba ari na we mubarankuru igihe abara inkuru y'ubuzima bwe.

- Ibikorwa

Ibikorwa mu nkuru ndende bishingira ku bakinankuru cyane cyane ku mukinankuru mukuru. We n'abakinankuru bungirije bashinzwe kuyobora imigendekere y'ibikorwa byo mu nkuru kugeza ku ndunduro y'inkuru. Bamwe barema imbaraga zimufasha kugera ku ntego umwanditsi w'inkuru aba yamuhaye.

Nk'uko abasesenguzi b'inkuru ndende babyemeza, inkuru ndende iyo ari yo yose irangwa no kuba ishobora gukorerwa ishushanyabikorwa.

- Umugendo w'inkuru

Ushingiye ku migaragarire n'ikurikirana ry'ibikorwa bivugwa mu nkuru, hashobora kubaho inkuru yubakiye ku bikorwa by'umujiyo umwe, ibikorwa by'urusobe n'ibikorwa bihagite mu bindi.

Ibikorwa by'umujiyo umwe

Iyo inkuru igaragaza ibikorwa by'umukinankuru umwe kuva mu ntangiriro kugeza ku iherezo. Ikurikiza umurongo mbonera w'ibarankuru. Iyi nsobeko itsitse ikunze gukoresha mu nkuru ngufi.

Ibikorwa by'urusobe

Ni igihe mu nkuru harimo ikwikira. Iri kwikira riba rigizwe n'ibikorwa byinshi bisobekeranye ariko bifitanye isano. Umusomyi aba ashobora gukurikirana inkuru z'abakinankuru benshi ariko zifite aho zihurira cyangwa usanga amaherezo yabo aba amwe. Inkuru ifite abakinankuru benshi ikunze no kugira umugendo ugizwe n'ibikorwa by'urusobe. Urugero ni nko mu ikinamico y'urudaca *Urunana*.

Ibikorwabihagıtse

Ni ukwinjiza ibindi bikorwa bitari iby'ingenzi mu bikorwa by'ibanzé, urugero nk'aho umukinankuru agera aho akabara inkuru y'ibyamubayeho cyangwa agatanga ubuhamya. Ibyo binatuma uburyo n'urwego rw'ibarankuru bihinduka, inkuru y'ibanzé ikabarwa n'umubarankuru mukuru, naho inkuru zihagıtse mu nkuru y'ibanzé zikabarwa n'abandi babarankuru bashobora kuba bamwe mu bakinankuru.

- Uburebure

Inkuru ndende nk'uko izina ryayo ribigaragaza, irangwa no kuba ari ndende koko (akensi hagati y'impapuro ijana na magana abiri mirongo itanu). Kuba hari uburyo ibikorwa bikurikirana kandi bigenda bitera amatsiko usoma ku buryo atarambirwa n'uburebure bwayo. Uburebure bw'inkuru ndende kandi bugaragarira mu inyuranamo ry'inkuru nyinshi zitadukanye kandi ritarambirana.

- Akabugankuru (Ahantu)

Inkuru ndende kandi irangwa no kuba ifite aho ibarirwa; ni ukuvuga akabugankuru.

Mu nkuru ndende akabugankuru gashobora kuba kazwi cyangwa ari agahimbano.

Iyo uwandika inkuru avuga ibyabaye ashobora no kuvuga mu by'ukuri aho byabereye hazwi. Iyo abara inkuru y'ibitarabayeho, cyakora bishobora kubaho mu buzima rusange, ashobora gukoresha akabugankuru mpimbano; akavuga ibintu byabereye ahantu runaka ariko hatazwi ku ikarita y'isi.

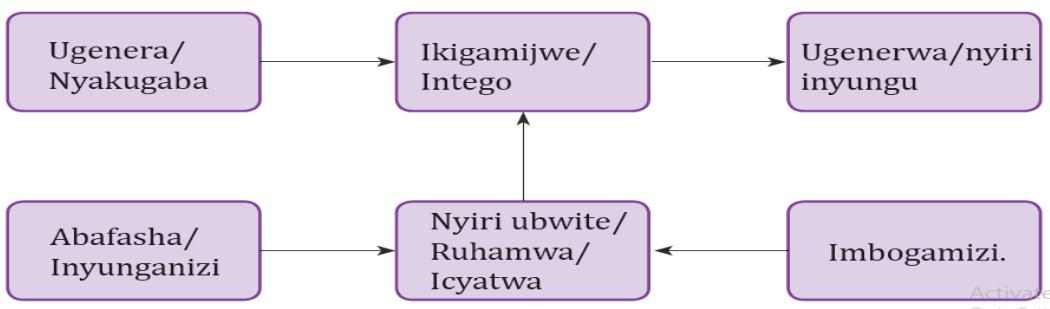
b) Imybakire y'inkuru ndende

Inkuru ndende irangwa no kuba hari ikivugwa, kuba ari ndende no kuba hari uburyo ibikorwa bikurikirana kandi bigenda bitera amatsiko usoma ku buryo atarambirwa gusoma inkuru ibarwa. Ibikorwa mu kubara inkuru mu nkuru ndende biba bishingiye ku bakinankuru, cyanecyane ku mukinankuru mukuru. Umukinankuru mukuru n'abakinankuru bungirije bashinzwe kuyobora imigendekere y'ibikorwa byo mu nkuru kugeza ku mpera yayo.

c) Ishushanyabikorwa mu nkuru ndende

Inkuru ndende iyo ari yo yose irangwa no kuba ishobora gukorera wa ishushanyabikorwa.

Abakinniyi b'imena bafatanyije n'abungirije bayobora imigendekere y'ibikorwa mu nkuru ndende kugeza ku ndunduro y'inkuru. Bityo mu nkuru ndende umusesenguzi ashobora gushushanya ibikorwa yifashishije igishushanyo giteye gitya:

Nyiri ubwite: uyu ni we mukinankuru mukuru inkuru iba ishingiyeho, ni we uba ufite intego agamije kugeraho muri iyo nkuru. Aba ashobora kuyigeraho cyangwa ntayigereho.

Ikigamijwe: ni icyo umukinankuru mukuru aba agamije kugeraho mu nkuru. Ni intego aba yahawe n'umwanditsi w'inkuru.

Ugenera: ni igituma umukinankuru mukuru agira intego afite muri iyo nkuru. Ashobora kuba undi mukinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora gutuma agera ku ntego runaka.

Ugenerwa: mu yandi magambo ni nyiri inyungu; ni uwo ari we wese mu nkuru wagira icyo yunguka mu gihe umukinankuru mukuru ageze ku cyo yari agamije mu nkuru.

Abafasha: ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru, gutuma umukinankuru mukuru agera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumushyigikira mu rugendo rwe rwose kimufasha, kabone n'ijo atakigeraho mu irangira ry'inkuru.

Imbogamizi: ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru, gutuma umukinankuru mukuru atagera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumubangamira mu rugendo rwe rwose kimubuza amahirwe kabone n'ijo yagera ku cyo yari agamije mu irangira ry'inkuru, ariko kikaba cyamubangamiraga.

3. Imisesengurire y'inkuru ndende

Muri rusange abasesengura inkuru ndende bibanda kuri ibi bikurikira: ikivugwa mu nkuru, abanyarubuga, ibarankuru, akabugankuru, ibikorwa, umugendo w'inkuru, uburebure n'ahantu. Ibi bigakorwa hakurikijwe amahange n'amahame y'ingenzi akoreshwa mu gusesengura umwandiko w'ubuvanganzo muri rusange.

Usesenngura inkuru agomba kugaragaza ishushanyabikorwa ry'inkuru.

Usesengura inkuru agomba kandi:

- gutahura inyigisho irimo n'indangagaciro zigaragara mu nkuru kuko buri nkuru cyangwa buri gihangano cy'ubuvanganzo kiba gikubiyemo inyigisho n'indangagaciro runaka, ni ngombwa ko usesengura inkuru abigaragaza;
- gukora inshamake yayo, igaragazamo iby'ingenzi bivugwamo;
- kugaragaza ubuzima bw'umwanditsi w'inkuru ndetse n'ibindi bihangano bye.

IMYITOZO

1. Tandukanya inkuru ndende n'inkuru ngufi ushingiye ku turango twazo.
2. Jya mu isomero, ushakemo igitabo kirimo inkuru ndende, uyi some kandi uyisesengure ukurikije uko inkuru isesengurwa.

3.2.2. Amateka n'ubwoko by'inkuru ndende

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Amatsiko y'abato" maze utahure ubwoko bw'iyo nkuru. Kora ubushakashatsi utahure amateka n'ubwoko by'inkuru ndende.

1. Amateka y'inkuru ndende

Hari abavuga ko inkuru ndende mu Rwanda yaba yaratangiye mu mwaka wa 1938 kuko ari bwo Musenyeri Alexis Kagame yatangiye gusohora inyandiko ze «Inkuru ya Matabaro» mu Kinyamateka k'abana Hobe. Abashakashatsi bemeza ariko ko inkuru ndende nyayo yasohotse mu wa 1950 yanditse mu rurimi rw'Igifaransa na Saveriyo Nayigiziki yise «Escapade rwandaise» ifite ibice bibiri byaje guhurizwa mu nkuru imwe ikitwa «Mes trances à trente ans». Hashize imyaka ibiri ni bwo inkuru ndende yanditse mu Kinyarwanda yasohotse yitwa «Ntabajyana» ya Simoni Munyakazi. Uyu mugabo yahawe igihembo cya kabiri mu irushanwa ryiswe «Amitiés Belgo-Rwandaise». Kuva ubwo haciye imyaka igeria kuri 20 kugira ngo haboneke izindi nkuru ndende mu irushanwa ryabaye mu wa 1971.

Zimwe mu nkuru ndende zanditswe mu Kinyarwanda:

- Munyakazi, S., *Ntabajyana*, 1952
- Rukebesha, A., *Nyirabirahunga*, 1970
- Nsanzubuhoro, V., *Ntabyera*, 1971
- Kamugunga, C., *Umusiramu*, 1973

- Karege F., *Mwanankundi*, 1975
- Niyonzeze, P., *Imari ya shuni*, 1981-1982
- Uwamungu, J., *Nyirabayazana*, 1981
- Nkurikiyumukiza, F., *Yatashye atagomba*, 1987
- Niyitegeka, M.Y., *Giramata*, 1988
- Rugema, A., *Rwemerikije*, 1988
- Furere, R.M., *Mariya Kantarama*, 1998
- Karenzi, F., *Ishavu ry'abato*, 2000

2. Ubwoko bw'inkuru ndende

Iyo bagena ingeri z'inkuru ndende bazishyira mu matsinda, hari uburyo bwinshi bukurikizwa. Ibihurirwaho na benshi bagena amoko y'inkuru ndende ni ibi bikurikira: aho yandikiwe, igihe yandikiwe cyangwa se ikitugwamo, ibarankuru ryayo (imiterere y'ibikorwa, abakinnyi) n'ibindi. Izi zikurikira ni zimwe mu ngeri z'inkuru ndende nk'uko Nkejabahizi Jean Chrisostome azigena mu gitabo ke "Ubuvanganzo nyarwanda. Inkuru ndende n'Ikinamico, Butare UNR, 2005".

a) Inkuru ndende z'inkundo

Zikunda kuvuga cyane ku nkundo hagati y'abasore n'inkumi, ingorane zishobora kubatandukanya cyangwa se kubabuza kubana, kwitsinda no kudahemukirana mu bigeragezo, amayeri yose akoreshwu kugira ngo bahure cyangwa basubirane mu gihe ababyeyi babo batabishaka, amaherezo bakazagera ku ntego yabo yo kubana. Mu Kinyarwanda, aha hakunze gutangwa ingeri za *Ntabajyana* ya Simoni Munyakazi na *Giramata* ya Niyitegeka Mukarugira Yuliyana.

b) Inkuru ndende nsuhuzamutima

Bene izi nkuru zamamaye cyane mu mpera z'ikinyejana cya cumi na gatandatu no mu ntangiriro z'icya cumi na karindwi. Inkuru iba ishingiye ahanini ku bwihere; bahera ku gashashi cyangwa akanyotwe k'urukundo gasanzwe, kagashyigikirwa n'ibikorwa bibiri by'ingenzi: ingendo n'imirwano. Urukundo ruvugwamo ruriyubashye, ni isugi kandi ntiruhemuka. Umukundwa cyangwa uwihebewe usanga ari agakumi. Ibizazane bahura na byo usanga ari ibishobora kubaho mu buzima cyanecyane nk'igihe k'imidugararo. Kudahuza idini bituma ababyeyi bivayo n'imizi n'imiganda ngo babuze umusore n'inkumi kubana. Ikemezo cya se w'umukobwa cyo kumushyingira uwo ashatse kubera inyungu ze bwite, ubukire, gutandukanya n'intambara cyangwa se gufungwa. Mu Kinyarwanda urugero twatanga hano ni *Ntabajyana* ya Munyakazi Simoni kubera ko ababyeyi ba Karasankima batifuzaga ko arongora Zaninka, ahubwo bafite undi bamuhitiyemo wo mu rwego rwabo, ariko umusore Karasankima akababera ibamba.

c) Inkuru ndende z'imyifatire

Izi ni inkuru zishingiye ku busongarere n'ubugome mu maraso. Imibereho

ya buri munsi n'imiterere y'isi muri icyo gihe, ntibishyigikirwa n'umuco muzima wo kwiyubaha n'ubuhanga byaranze abanditsi bakomeye. Mu nkuru ndende nk'izi usanga higanjemo gushimisha irari ry'umubiri, kuba ikigenge (ubwomanzi), gutinyuka gukabije, ibiterasoni; mbese usanga isi yaracuramye ku buryo ikibi kiganje, akaba ari cyo kiyobora isi. Muri ubu bwoko bw'inkuru, usanga imico myiza n'ubupfura byitwa ubugwari, ubucucu n'amakosa. Muri izo nkuru usangamo amagambo atameshe, umwanditsi akihatira gushushanya mu mvugo ibifitanye isano n'ibitsina, aho bibera n'uburyo atanga ingingo ze byerekana ko ari indwara imaze igihe. Mu Kinyarwanda nta rugero rwa bene izi nkuru ruraboneka kugeza ubu.

d) Inkuru ndende za sarigoma

Inkuru nk'izi zifite amavu n'amavuko yazo mu gihugu cya Esipanye (Espagne) mu kinyejana cya cumi na karindwi. Uruhare runini ruhabwa imibereho mu by'ubukungu: kugira icumbi, kubona ifunguro, umwambaro ni byo bihorabihangayikishije abanyarubuga muri ubu bwoko bw'inkuru. Iyo nkuru bayitiriye uburyo ibazemo, kuko ari inkuru y'umuntu uvuga ubuzima bwe. Byabaho bitabaho, umubarankuru mukuru avuga ubuzima n'imibereho ye.

Imyandikire y'iyi nkuru bayihuza n'imibereho y'umwana ubaho ari mbonabucya, nta cyo yimirije imbere, nta gashinga k'ubuzima afite. Mu buzima bw'umubarankuru nyuma y'igihe runaka k'imibabaro n'ibibazo, hakurikiraho ige cyo kwiyuburura no gutwarwa agakundwa, ubukire yifuzaga bukaza mu bitekerezo ariko atabwizera, ugasanga aritiranya inzozi n'ukuri. Inkuru ndende nyarwanda ifite aho ihuriye na bene ubu bwoko ni iya Nayigiziki Saveriyo yitwa «Mes trances à trente ans»

e) Inkuru ndende y'ubuzima busanzwe

Bene iyi nkuru ntiba igamije gukosora ngo wenda ibantu byarushaho kuba byiza, abantu bagire imyifatire iboneye, babane neza, mbese ngo ubone ko umwanditsi afite inzozi z'umunezero. Iyi nkuru irangwa n'urusobe cyangwa uruvangitirane rw'imyifatire, kuticara hamwe, gusetsa, gusesereza, uburara n'ubwomanzi no kwifatira abantu. Iritegereza, igakabya mu gusetsa, igakabya inkuru n'ubucakura, hagaragaramo ibitangaza no kwimaringa. Uzasanga iyi nkuru ivuga ukuntu runaka yakoze kugira ngo yirwaneho, kugira ngo akomere abone amaboko n'amafaranga; uko yagiriye nabi abanzi be, uko yatsinzwe cyangwa se yatsinze mu nkiko, uko yaje guteseka agashakisha uburyo yagana imigi itandukanye; uko yaje guhinduka umugiranabi agakora n'andi makosa bigatuma bamufunga; ibikorwa bibi yagizemo uruhare, kwiyoberanya, ingendo, abo bahura n'ibindi. Inkuru y'Ikinyarwanda y'ubu bwoko ni *Mureranyana*.

f) Inkuru ndende za mutemberezi/ naragenze ndabona

Bakunze kuvugamo ubwiza bw'abantu, ibidukikije. Babivuga ari nk'umutako w'aho abakinankuru baba bari ku buryo bishushanya uko bamerewe imbere muri bo. Ari abantu, ari inyamaswa, usanga ari mahwi, biberanye n'aho biri bisa

n'aho ari ho byaremewe na ho hakabiremerwa. Ahantu ni ho hatuma abakinnyi batekereza gutya na gutya, ni ho hababeshejeho ku buryo ubuzima bwabo bwajyanaga n'uko isi ibakikije iteye. Mu Kinyarwanda urugero dutanga ni *Imali ya SHUNI* ya Niyonteze Pascal.

g) Inkuru ndende barwa

Ubwoko bw'iyi nkuru bwaje kwemerwa mu kinyejana cya cumi n'umunani. Havugwamo agahinda no kubona ko ibyo wibeshyaga mu nzozi, wibwira ko ari ko bizamera nyamara ko bitagishobotse. Umuntu uvugwamo arashaka ariko ntashobore. Ubushoboz iyo bumubanye buke bituma abeshya cyangwa se akiyerekana uko bitari ubundi yiyyerekanaga nk'umunyakuri, maze uwari yararahiye kudasa na rubanda rusanzwe akagenda akajya inyuma y'abandi mu ngeso mbi z'urukozasoni. Mu Kinyarwanda urugero ni "*Iyo mbimanya*" ya Niyitegeka Mukarugira Yuliyana.

h) Inkuru za nanzubukoroni

Iyi nkuru igaragaza umujinya no kuzinukwa kw'abantu bahinduwe abacakara, bakoronijwe n'abazungu, maze kwivumbura kwabo kukagira ingaruka kuri bose ndetse n'umuntu ku giti ke. Izi nkuru zakunze kugaragara mu myaka ya za mirongo itandatu, ubwo ibihugu bya Afurika byahagurukiraga rimwe bigamije kwipakurura ubutegetsi bwa gikoroni. Izi nkuru zigaragaza akarengane, gusuzugurwa no guteshwa agaciro Abanyafurika bagirirwaga. Urugero twatanga mu Kinyarwanda ni *Mureranyana* n'ubwo yo itavuga gusa ikibazo cy'ubukoroni na "*Matabaro*" ya Kagame Alegisi.

i) Inkuru ndende ya subiza amerwe mu isaho

Abanyafurika bamaze kwigobotora ingoma ya gikoronize bari bazi ko bagiye kwigenga no kumererwa neza, ibyo bari barabuze bakabibona ntibongere gusuzugurwa no gufatwa nabi, kwicishwa imirimbo n'ibindi. Bagize batya babona ntacyahindutse. Abashyizwe ku ngomay'ubutegetsi nta ho bigeze batandukanira n'abakoroni, ndetse bamwe mu bategetsi b'Abanyafurika barushije ubugome abitwaga abakoroni. Abaturage barumiwe amerwe bayasubiza mu isaho. Abategetsi banyunuje abaturage, barabakandagira karahava: akarengane, gufungirwa ubusa, kwigira mu migi rubanda igasigara iririra mu myotsi y'icyaro, ahatagira amazi n'umuriro, nta terefoni, inzara n'ubukene binuma. Abategetsi baradamarara, rubanda bicuza icyo barwaniye imyaka n'imyaka ngo barashaka kwigenga, ku buryo hari n'abasigara bifuza ko bwa butegetsi bw'abakoroni barwanyaga bwagaruka. Urugero rwo mu Kinyarwanda usanga rujya kwegera ubu bwoko ni usanga ruberanye n'ubu bwoko bw'inkuru ni "*Mureranyana*".

j) Inkuru ndende z'amateka

Ubwoko bw'izi nkuru bushingira ku bantu bagize uruhare mu mateka y'aha n'aha, umuryango, igihugu; bakavuga uko babayeho, ibyo bakoze n'ibindi. Muri

Afurika twavuga nka Caka (Chaka), Sunjata (Soundjata), n'abandi. Bene izi nkuru zitandukanye n'inkuru ndende nyirizina.

k) Inkuru ndende z'intimba

Zitekereza ku buzima n'imibereho, zitwereka ko kubaho ari ugushinyiriza, ko ubuzima atari paradizo. Kubaho ni ukubabara. Muri izi nkuru usanga umuntu akunda ntakundwe, yahinga akarumbya, yakira agahangayika. Iyo agerageje kwipfira nabi cyangwa kwishabikira uko abishoboye bitewe n'uko isi yameze amenyo, arinda apfa agikururana n'umuruho. Igihe umuntu akiraho yumva ko ikiruta ari ukwipfira akava ku isi kuko n'ubundi asanga ari yo maherez. Muri izi nkuru usanga umuntu abura aho apfunda imitwe, aho agannye hose asanga amaherere yamutanze imbere akifuza ko nyamunsi yaza ikamwanzuranya akigira kwa Nyamutezi atagumye kugaragurika mu ruzurungutane rw'ibibazo bidashira. Inkuru nyarwanda yenda kwegera ubu bwoko bw'inkuru ni "*Yatashye atagomba*" ya Nkurikiyumukiza Phocas.

l) Inkuru ndende z'uburere

Kubura icyo ufata n'icyo ureka byaranze Abanyafurika b'igisekuru cyose cya makumyabiri, barerewe mu mico n'imigenzereze y'i Burayi kubera amashuri, bagahuza ubwenge n'amaso n'imigi minini nka Parisi (Paris), Londoni (Londres), bakabangamirwa no kwibaza ukuntu bazatahuka iwabo bagasubira mu mwijima, mu bukene, mu bujiji,...ngibyo ibyo ahensi inkuru z'uburere zuririraho, aho usanga umukinankuru yabuze icyo afata n'icyo areka hagati y'imico mishyashya yasanze aho yagiye n'ibya gakondo yakuriyemo, maze kubivanga bikamuviringa ubwenge, abazi kuvuga neza bat « naka yasarishijwe n'ubwenge ». Iyo usesenguye neza, usanga mu Rwanda nta nkuru ndende dusanga iri neza muri uyu murongo, ariko hari izigaragaza iryo sizana ry'ibya kera n'iby'ubu. Urugero rutangwa ni nka "*Mwanankundi*" ya Karege Fidèle aho avugamo umunyarubuga Mwanankundi wagiye kwiga i Burayi ibyerekanye n'imibereho myiza n'imibanire y'abantu. Aho Mwanankundi atahukiye yashatse kuvuganira abagore no kubarengera imbere y'umuco wabakandamizaga, wa kera ushaje, abatsimbaraye ku bya kera baramwivuganye ngo arabatobera.

m) Inkuru ndende nshyashya

Izi nkuru zadutse nyuma y'intambara ya kabiri y'isi yose. Mbere yaho, inkuru ndende yasaga n'iyubakiye ku muntu wari warahawe agaciro gakomeye, yenda tutavuze kuva akiremwa, ariko byibuze mu rwego rw'ubuvanganzo, mu mpumeko y'ibyo bise *ivukabushya* « renaissance » mu kinyejana cya cumi na gatanu, bamaze kuvumbura ibyo gucapisha imashini, umuco n'ubugeni bigahabwa agaciro na muntu agasa n'uhinduka impagata y'ibaremwe byose.

Aho intambara zombi z'isi zibereye bakabona ukuntu umuntu ateshwa agaciro, agasigara arutwa n'ibantu, bamwe batangiye kwibaza niba mu buvanganzo ho bitahinduka, muntu ntiyongere kuba ari we uhabwa umwanya w'ibanze aho byose usanga ari we bigushaho: abakinnyi, kuranga, ishushanyamvugo n'ibindi.

Inkuru ndende nshyashya nta kindi bisobanura uretse guhuza abanditsi bose bashakashaka imiterere mishya y'inkuru ndende zashobora kuvuga cyangwa se kurema amasano mashya hagati y'umuntu n'isi, ni ukuvuga abiyeemeje guhangha inkuru ndende ari byo kurema. Muri iki gihe usanga inkuru nshyashya isa nk'aho itigeze ishinga imizi. Iyi nkuru ntishingira ku mukinankuru w'imena nk'uko byari bimenyerewe. Umwanditsi aha ijambo abantu benshi kandi muri ngenga ya mbere. Ntumenza uvuga uwo ari we, umubazi w'inkuru arazimira.

Mu nkuru nshyashya, nta nsanganyamatsiko, nta kureshya umusomyi baca igikuba. Abari bamenyereye ibya kera barayirwanyije karahava, bakavuga ko atari ukuri ndetse ko ari igisa n'ubuvanganzo kubera ko yanze kuba basabose. Mu nkuru nshyashya ubona gusa uruhererekane rw'amagambo anyuranye ndetse yivuguruza, ibitekerezo bituzuye, mbese ibintu by'ikivangavange nk'uko isi yari imeze ikiremwa. Kugeza ubu mu Kinyarwanda nta rugero rw'inkuru nshyashya ruraboneka.

n) Inkuru ndende porisi/iperereza

Inkuru ndende porisi yubakiye ku kuvumbura ubuhanga kandi buhorobuhoro wifashishije uburyo busanzwe, uko ibintu byagenze ku kintu kidasanzwe cyabaye. Abashakashatsi n'abanditsi benshi bahuriza hamwe ko inkuru ndende porisi ari iperereza rikorwa ku buryo busanzwe cyangwa se bwa gihanga. Iri perereza riba rigamije kuvumbura, guhishura ikintu cyayoeranye, kitumvikana, cyabaye imenamutwe. Mu magambo avunaguye inkuru ndende porisi ni inkuru y'umuhiyo wa muntu, bakoresheje gutekereza ku tuntu wakwita amafuti bakatubyaza igisubizo.

Uko inkuru porisi ikura:

Habanza insanganyamatsiko igizwe n'ibintu bidashobora gusobanura urebye ikosa ryakozwe.

Ibimenyetso bidafashije byerekana ukekwa cyangwa abakekwa; umusomyi n'ingenza baba bafite amahirwe angana yo gusubiza ikibazo.

Akensi muri izi nkuru ukekwa arafatwa ariko icyaha yafungiwe kikongera kikaba, bigahita bigaragara ko atari we bigasa n'ibisubiye irudubi.

Kwitegereza neza ibintu no kubyibazaho.

Igisubizo kijyanye n'ibyabaye gikomeza kuba urujijo.

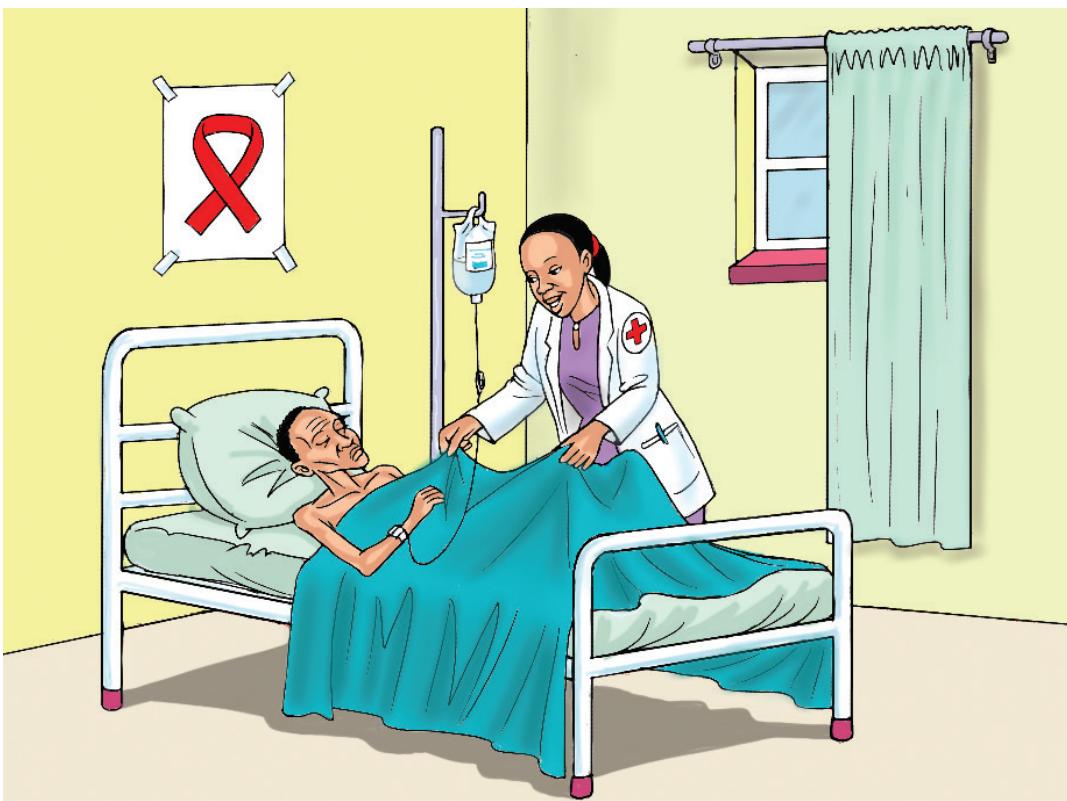
Kwigizayo ibidashoboka byose mu gushakisha igisubizo. Umunyacyaha avumburwa uhoreye ku byo wagiye ubona, ntibapfa kumugwaho by'agatunguro cyangwa ngo yivemo.

Igisigara nubwo cyaba kitakekwaga ni cyo kiba ari igisubizo nyacyo.

IMYITOZO

1. Mu mateka y'inkuru ndende ni yihe nkuru yasohotse bwa mbere? Yasohotse ryari? Yanditswe na nde? Yanditse mu ruhe rurimi?
2. Inkuru "Amatsiko y'abato" Ni ubuhe bwoko bw'inkuru?

III.3. Umwandiko: Twite ku buzima

Tugomba kubungabunga ubuzima bwacu kuko ari yo mpano iruta izindi dufite. Umuntu udafite ubuzima buzira umuze ntashobora gukorera igihugu ngo gitere imbere. Hari indwara nyinshi zishobora kwangiza ubuzima bwacu zaba iziterwa n'udukoko, izinjirira mu myanya y'ubuhumekero, mu myanya ndangagitsina, mu maraso, ku ruhu, n'izindi. Aha turibanda ku ndwara zandurira mu myanya ndangagitsina ari zo: uburagaza, imitezi, na mburugu.

Uburagaza ni indwara yandurira mu myanya ndangagitsina, ikarangwa n'udusebe tuza kuri iyo myanya, mu mayasha cyangwa mu kabuno.

Bitangira ari agaheri buhorobuhoro bikaza kuvamo ibisebe bifite impande

zishwanyaguye kandi binuka. Uburagaza bugira ingaruka nyinshi nko gucika k'umuyoboro w'inkari, kwhagarika bigoranye cyangwa kwhagarika nta gitangira.

Imitezi na yo ni indwara ikomeye irangwa no kubabara igehe umuntu anyara, kugira umuriro n'isesemi, kubabara igehe ukora imibonano mpuzabitsina no kuzana ururenda rumeze nk'amashyira mu gitsina. Iyo umugore utwite atayivuje ayanduza umwana akaba yavuka ahumye, kimwe n'uko ishobora gutera izindi ndwara nk'umutima n'umwijima.

Indi ndwara ikunze kugaragara ni mburugu, ikaba irangwa n'uduheri tuza ku gitsina, mu ntoki, mu kanwa cyangwa mu kabuno. Utu dusebe dushobora kwikiza ariko ntibe ivuye mu mubiri. Nyuma y'igehe umuntu atangira kokera, kubabara umutwe, kubabara anyara, kuryaryatwa mu kirenge, kubabara ingingo, n'ibindi. Iyo itavuwe neza itera umutima, kugagara ibice by'umubiri, no guta ubwenge.

Uretse izi ndwara, tuzi ko mu mibonano mpuzabitsina na Sida yanduriramo ku kigereranyo cyo hejuru. Uko byagenda kose, ubusambanyi bwaba bukozwe ku ngufu cyangwa ku bushake bushobora gutera kwandura izi ndwara z'ibikatu twavuze. Niba dushaka kugira ubuzima bwiza, tugomba kugendera kure imyifatire idushora mu ngeso mbi z'ibusambanyi.

Kumenya izina ry'indwara rero si byo by'ingenzi, ik'ingenzi ni ukumenya ibimenyetso byerekana indwara no kwihutira kwivuza. Kutivuza neza kandi hakiri kare izo ndwara bigira ingaruka nyinshi kandi mbi zirimo ubugumba kuko zonona kandi zikaziba imiyoborantanga y'umugabo cyangwa umugore bityo intanga zikaba zabura aho zinyura, gukuramo inda kenshi, kubyara abana banduye izo ndwara, gutwitira inyuma y'umura, gukubita ighhwereye, gupfa amaso ku bana bavukanye izo ndwara igehe batavujwe hakiri kare, kanseri y'inkondo y'umura, gucika igitsina, urupfu mu gihe utivuje neza. Izo ndwara kandi zitera umwiryane n'ubukene bukabije mu rugo.

Niba uburyo bwo kwandura izo ndwara na Sida ari bumwe n'uburyo bwo kuzirinda ni bumwe. Nta bundi rero dukomere ku mugenzo mbonera w'ibusugi, ubumanzi.

Bifatiye kuri: MINISANTE: Indwara z'ibyorezo, 2015

3.3.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

IGIKORWA

Soma umwandiko "Twite ku buzima", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

UMWITOZO

Koresha amagambo akurikira mu nteruro wihimbiye:

- a) Amayasha
- b) Imiyoborantanga
- c) Ubusugi
- d) Kwirinda
- d) Imanya ndangagitsina.

3.3.2. *Gusoma no kumva umwandiko*

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Twite ku buzima”, hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni izihe ndwara zavuzwe mu mwandiko?
2. Indwara twabonye mu mwandiko zihuriye ku ki?
3. Umuntu ufile ubuzima buzira umuze ashobora gukorera igihugu ke? Sobanura.
4. Ese kumenya amazina y'indwara ni byo by'ingenzi? Sobanura.
5. Ni izihe ngaruka umuntu ahura na zo iyo yishoye mu busambanyi akandura indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina?
6. Ni ubuhe buryo bwo kwirinda indwara zandurira mu myanya ndanga gitsina bwavuzwe mu mwandiko?

3.3.3. *Gusoma no gusesengura umwandiko*

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Twite ku buzima”, hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Uyu mwandiko uguusigiye iki?
2. Ni izihe ngingo z'ingenzi zigaragara muri uyu mwandiko?
3. Huza umwandiko “Twite ku buzima” n'ubuzima busanzwe.
4. Ni iyihe nama wagira abantu batinya kwivuza indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina?

III.4. Inzira z'itondaguranshinga

3.4.1. Indango, ijyana n'irebero

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira witegereza imiterere y'inshinga zitsindagiye hanyuma ukore ubushakashatsi utahure inshoza y'itondaguranshinga, indango, ijyana n'irebero by'inshinga.

- a) Kanyana **yakomeje** kurererwa kwa nyirasenge.
- b) Kanyana **ntiyabwirizwaga** kwiyitaho.
- c) Rubyiruko, **mwirinde** gukora imibonano mpuzabitsina. **Mutegereze** kugeza igihe **muzashringira** ingo zanyu.

Inshoza y'itondanguranshinga

Itondaguranshinga ni imihindagurikire y'inshinga mu buryo n'ibihe byayo muri ngenga zose. Inshinga itondaguye ni igaragaza ukora igikorwa, igihe agikorera n'uburyo agikora. Muri rusange itondaguranshinga ni ukuntu inshinga ihindura intego (uturemajambo) yihwanya n'indango, ijyana, irebero n'uburyo.

1. Indango z'inshinga

Indango ni ubwumvane buba hagati ya nyakuvuga na nyakubwirwa ku buryo nyakuvuga aba yemeza cyangwa ahakana ingingo ikubiye mu muzi w'inshinga. Bityo rero habaho indango yemeza n'indango ihakana.

a) Indango yemeza

Ingero:

- Imitezi, mburugu n'uburagaza ni indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina.
- Kanyana aragenda.
- Teta ashuka Kanyana.

b) Indango ihakana

Ingero:

- Kanyana na Muneza **ntibakomeje** kuganira
- Kayitesi ati: "Sinshobora gukora imibonano mpuzabitsina imburagihe".
- **Ntimuzashukwe** n'ababashora mu ngeso mbi.
- Amubaza impamvu **atishimye**.

2. Ijyana

Ijyana ni ukuntu inshinga itondaguye ikenera icyuzuzo cyangwa se inshinga ntikenere icyuzuzo kugira ngo insobanuro yayo yuzure. Habaho amoko abiri y'ijyana ari yo: Ijyana nyacyuzuzo n'ijyana ndekacyuzuzo.

a) Ijyana nyacyuzuzo

Ingero:

- Kanyana yagiye ku ishuri
- Atetse inyama.
- Abana barya imineke.

b) Ijyana ndekacyuzuzo

Ingero:

- Kanyana na Muneza basezeranyeho.
- Arasuzuzugura.
- Aba banyeshuri bariyubaha.

3. Irebero

Irebero ni ukuntu inshinga itondaguye mu buryo ubu n'ubu cyangwa mu gihe iki n'iki yumvisha ko igikorwa cyarangiye cyangwa kitararangira. Mu Kinyarwanda habaho amoko menshi y'irebero, muri yo twavuga irebero nkomeza n'irebero nshize.

a) Irebero nkomeza

Irebero nkomeza rigaragaza ibitararangira mu gihe mvugiro. Rirangwa n'imisozo **-a, -aga**.

Ingero:

- Abanyeshuri **basoma** ibitabo.
- **basoma:** ba-Ø-som-a, nta tegeko

Wasomaga ibitabo; wasomaga: u-a-som-agá, u→w/-J

b) Irebero nshize

Irebero nshize rivuga ibyarangiye gukorwa cyangwa ibiri kuba mu gihe k'invugiro. Iri rebero rirangwa cyane cyane n'umusozo **-ye**.

Ingero:

- Mu gitondo **natemye** ibiti; natemye: n-a-tem-ye, nta tegeko.
- Mu mwaka ushize abanyeshuri **baratsinze**; baratsinze: ba-a-ra-tsind-ye, a→Ø/-J, d+y→z

IMYITOZO

1. Hindura indango y'inshinga.
 - a) Nimwandike mutihuta
 - b) Umwana wararutse wamushukisha uduhendabana twonyine.
2. Tanga interuro irimo inshinga itondaguye:
 - a) Ijyana ndekacyuzuzo
 - b) Ijyana nyacyuzuzo
 - c) Irebero nshize
 - d) Irebero nkomeza

3.4.2. Uburyo bw'inshinga

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira witegerezza imiterere y'inshinga zitsindagiye hanyuma ukore ubushakashatsi utahure uburyo butandukanye inshinga itondagurwamo.

- a) Kanyana **yakomeje** kurererwa kwa nyirasenge.
- b) Kanyana **ntiyabwirizwaga** kwiyitaho.
- c) Umwana urya neza **akabaho** neza **azana** ibimenyetso by'ubwangavu cyangwa by'ubugimbi hakiri kare.
- d) Kanyana na Muneza **basezeranyeho**.

Inshoza y'uburyo bw'inshinga

Uburyo ni ukuntu inshinga iba imeze. Uburyo ni ukuntu kandi inshinga igaragaza mu nteto yayo imiterere y'ubwumvane iri hagati y'uvuga n'ubwirwa kimwe n'uko uvuga yitwara mu magambo ye. Uburyo bw'inshinga ni ubu bukurikira: ikirango, imbundo, integeko, inyugo, ikigombero, inyifurizo, inziganyo n'insano.

1. Ikirango

Ikirango ni uburyo budashidikanya, buvuga igikorwa (cyangwa imimerere) k'ihame, kemeza cyangwa gihakana. Indango yemeza y'ikirango nta karemajambo kayiranga. Indango ihakana irangwa na **nti-** na **si-**. Imisozo y'ikirango ni **-a**, **-aga** na **-ye**.

Ingero :

- Turiga isomo ry'ubuzima bw'imyororokere.
- **Ntidutema** ibiti bikiri bito.
- Ejo nasomaga inkuru isekeje.
- **Sinkora** ibyo bambujije.
- Kanyana yagiye i Kigali gusura mubyara we Kayitesi.

2. Integeko

Integeko ni uburyo bw'inshinga butanga itegeko. Mu buryo butanga itegeko rero habamo integeko ubwayo hakaba n'intarengwa.

Integeko: iboneka muri ngenga ya kabiri y'ubumwe ikarangwa n'uko nta ndanganshinga iba igaragaza.

Iyo nta mpagike (inyibutsacyuzuzo) irimo, integeko igira umusozo **-a**.

Ingero:

- **Vuga** inshamake y'inkuru wasomye
- **Andika** inkuru ndende ku nsanganyamatsiko wihitiyemo.
- Iyo harimo impagike integeko igira umusozo **-e**

Ingero:

- **Bivuge** neza uko byagenze.
- **Mwandikire** ibaruwa.

Intarengwa: ni integeko ihakana ivuga ibibujijwe. Iboneka muri ngenga ya kabiri y'ubumwe n'iy'ubwinshi. Irangwa n'akaremajambo k'impakanyi **-i-** kaboneka imbere y'umuzi utangiwe n'ingombajwi n'impakanyi **-i-ku-** iboneka imbere y'umuzi utangiwe n'inyajwi. Umusozo w'intarengwa uhora ari **-a**.

Ingero:

- Wivuga inkuru utahagazeho. **u-i-Ø-vug-a**,
- Mwishuka abangavu ku birebana n'ubuzima bw'imyororokere. **mu-i-Ø-beshy-a u→w/-J**)
- Wikwandika nabi ibyo wasabwe. **u-i-ku-Ø-andik-a**,
- Mwikwambuka ngo uge mu Mujyi wa Kigali: **mu-i-ku-Ø-amb-uk-a u→w/-J**).

3. Inyungo

Uburyo bw'inyungo ni ubuvuga igikorwa gikurika ikindi gikorwa. Mu ndango yemeza nta karemajambo kihariye kaburanga, ariko mu ndango ihakana burangwa

n'akaremajambo **-ta-**. Mu ndango zombi kandi hashobora gukoreshwamo imisozo **-a**, **-aga**, **-ye**.

Ingero:

- Amusanga mu nzira **ahagaze**.
- Yagiye atamuuhaye ibyo guteka.

4. Imbundo

Imbundo ni uburyo bw'inshinga bukoresha indanganteko imwe ikunze kwitwa iy'izina ryo mu nteko ya 15 (**-ku-**) ikagira n'umusozo **-a**. Uburyo bw'imbundo buvuga igikorwa cyangwa imimerere hatagaragazwa uwo bivugwaho. Ubu buryo buboneka mu ndango yemeza n'ihakana bushobora no kuboneka mu nzagihe.

Ingero: kuvuga: **ku- Ø-vug-a**, kutavuga: **ku-ta- Ø-vug-a**, kuzavuga: **ku-za-vug-a..**

5. Ikigombero

Ikigombero ni uburyo bw'inshinga buvuga igikorwa gishingiye ku kifuzo. Ikigombero kivuga igikorwa ngombwa kuko kifujwe.

Ingero:

- Namubwiye ngo **avuge** amakuru yakuye mu itorero: **a- Ø-vug-e**
- Nagende **yihane** kujya ashuka abana bato.
- Ndagira ngo **utahe**.

Ikigombero gitandukanye n'integeko irimo impagike kuko integeko yo nta ndanganshinga iba ifite.

Ingero:

- bivuge: **Ø-Ø- bi-vug-e** (integeko)
- Ubivuge: **u- Ø-bi-vug-e** (ikigombero)

6. Inziganyo

Inziganyo ni uburyo buvuga igikorwa kibaho habaye ikindi. Ni ukuvuga igikorwa cyashoboka haramutse habaye ikindi gikorwa. Inziganyo itondagurwa mu ndagihe no mu nzagihe. Inziganyo irangwa n'akaremajambo **-a-** imbere y'umuzi utangiwe n'ingombajwi na **-a-ku-** imbere y'umuzi utangiwe n'inyajwi.

Ingero:

- Mukoranye umwete **mwakira** vuba. **mu-a-kir-a**
- Mbonye ubushobozi **nakwiga**. **n-a-ku-ig-a** $u \rightarrow w / -J$
- Ubonye umwanya **wazadusura**. **u-a-zaa-tu-sur-a** $u \rightarrow w / -J; t \rightarrow d / -GR$

- Mukurikije inama z'ababyeyi **ntimwahura** n'ingorane. nti-mu-**a**-hur-a
- Nûutaahâ ndaaza.

7. Inyifurizo

Inyifurizo ni uburyo buvuga icyo umuntu iyifuriza cyangwa yifuriza undi (nyakubwirwa cyangwa nyakuvugwa). Hashobora kwifuzwa ibyiza cyangwa ibibi. Kwifuza ibibini ugutukana. Inyifurizo irangwa n'uturemajambo dukurikira: -ka-, -ra-ka-, -ra-, -oo-ka/-aa-ka. Umusozo ushobora kuba -a cyangwa -e.

Ingero

- **ka-**: kabyare: Ø- ka-byar-e, gaheke: Ø- ka-hek-e k →g/-GR
- **ra-ka**: muragakira: mu-ra-ka-kir-a k →g/-GR; murakarama: mu-ra-ka-ram-a
- **ra-**: muragwire: mu-ra-gwir-e
- **oo-ka/-aa-ka**: mwokabyara mwe: mu-oo-ka-byar-a u→w/-J;

8. Inkurikizo

Inkurikizo ni uburyo bwumvisha igikorwa cyose gikurikira ikimaze kuvugwa.

Ingero:

- Umwana urya neza, **akabaho** neza azana ibimenyetso bw'ubwangavu hakiri kare.
- Arahinga, **akavoma**, **agatashya**.

9. Insano

Insano ari na yo nsobanuzi ni uburyo bw'inshinga burangwa no gusobanura ikivugwa. Inshinga itondaguye muri ubu buryo ikurikira izina ry'ikintu isobanura.

Ingero:

- Umurimo **dushinzwe** tuwukorane umwete.
- Imirima **bahinga** ni iyabo.

UMWITOZO

Ubaka interuro ukoresha uburyo bw'inshinga bukurikira: ikirango, imbundo, inziganyo n'integeko.

III.5. Umwitoto w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Ugendeye ku nshoza no ku turango tw'inkuru ndende, himba agace k'inkuru ndende ku nsanganyamatsiko y'ubuzima bw'imyororokere n'ubwoko bw'inkuru wihitiyemo ku buryo uzayisomera bagenzi bawe mu ruhame. Inkuru yawe ntirenze impapuro makumyabiri kandi ntige no munsi y'ipapuro icumi. Kubera ko uba uhimbye agace k'inkuru, kora ku buryo inkuru yawe undi muntu cyangwa wowe ubwawe ushobora kuyikomeza.

Ubu nshobora:

- Gusesengura inkuru ndende ntahura isomo n'indangagaciro zirimo, uturango twayo, ubwoko bwayo, imyubakire yayo ndetse nkagaragaza n'ishushanyabikorwa ryayo.
- Kubarira abandi inkuru ndende nasomye.
- Kugaragaza uburyo, indango, ijyana n'irebero by'inshinga.

Ubu ndangwa no:

- Kuba nakora ubushakashatsi nkaba nafata umwanya wogusobanurira abandi ibijyanye n'ubuzima bw'imyororokere.
- Gusoma inkuru ndende nkayisesengura kandi nkabarira abandi ibiyirimo.
- Gushishikariza abandi gusoma inkuru ndende zinyuranye, kuzisesengura no kuzibara.
- Gukoresha inshinga neza mu mvugo no mu nyandiko.

III.6. Isuzuma risoza umutwe wa gatatu

Umwandiko: Rubyiruko twirinde

Umugabo Terimbere yabyirutse avuga ko azabyara akuzuza isi. Ugira ngo se Terimbere yari muntu ki ko atagiraga n'urwara rwo kwishima! Yari umutindi urya aciye inshuro, yayibura agasonza. Yabaye imbata y'akabari kuva akgimbuka, ijisho rye ntiritane no kwifusa abagore n'abakobwa b'imuhana. Yabyariraga abakobwa, abagore bubatse ingo, ibantu bigacika ku buryo rubanda rwari rwaramugize urw'amienyo. Aho ashakiye imvugo ayigira ingiro, arabyara karahava. Abana be barakura baragimbuka, bakoma inkanda ya se; ngo nta nyana yima nyina akabara! Imvugo ya se ibamera ku munwa, uvutse wese akaba azi ko mu mishinga ibaho uwa mbere ari ukororoka akuzuza isi.

Umukobwa we Nagahire ariko yumvaga imvugo ya se n'abavandimwe be idakwiye kuko isi dutuye itabitwemerera; amasambu yabaye ntayo, ubutaka bwaragundutse; mbese muri make nta bushobozi buhagije ababyeyi bafite bwo gutunga abo babyaye ku buryo buhagije. Ababyeyi be, bene nyina, basaza

be ndetse n'abaturanyi yahoraga iteka abashishikariza kumenya ubuzima bw'imyororokere, kuringaniza urubyaro no kubyara abo bashoboye kurera nyamara ugasanga aracurangira abahetsi.

Nagahire yari afite ubumenyi ku buzima bw'imyororokere, akamenya kwitwararika. Yari yifitemo kandi impano yo gukangurira abantu b'ingeri zose abana, ingimbi, abangavu, abasore n'inkumi, abagore b'amajigija, abagabo b'ibikwerere, abasaza n'abakecuru, uko bagomba kwitwara ngo birinde indwara zandurira mu myanya ndangagitsina nka Sida, imitezi, mburugu, uburagaza n'izindi.

Abavandimwe ba Nagahire ntibumviraga inama ze na mba. Bavugaga ko Sida ari indwara nk'izindi. Ibyo byatumye bamwe muri bo bayandura, irabakenesha, irabahemuza, ibatesha agaciro, bafumbira umunaba bakiri bato. Abari basigaye na bo utaretse na se Terimbere, bari ba nyakwigendera. Ntibari bakibona n'imirondorondo y'ibijumba ngo babeshye mu nda. Abari baraboroje inka na bo bari barazisubije kubera ko batari bafite imbaraga zo kuzahirira ubwatsi. Nagahire yarebaga ibyo byose bikamushavuza. Yigaga bimugoye ariko agashyiraho umwete. Yaharaniraga kunguka ubumenyi buhagine mu bijyanye n'ubuzima bw'imyororokere no kuzahugura abantu benshi bashoboka haba mu gihugu ke ndetse no hanze yacyo.

Inzozi ze yarazikabije kuko bidatinze yabonye impamyabumenyi mu bijyanye n'ubuzima bw'imyororokere. Nyumay'igihe gito yatangiyekujya atanga ibiganiro mu mahugurwa yo ku byerekeye ubuzima. Ikiganiro cya mbere yagitanze mu mahugurwa y'urubyiruko rwiga mu mashuri yisumbuye. Dore ibyo yabaganirije: "Tubanze twimenye, tumenye ibice bigize umubiri wacu n'imikorere yabyo, uko umubiri ushobora kwivumbura mu kigero runaka umuhungu akaniga ijwi, akaba yatangira kwiroteraho ari cyo kimenyetso kigaragaza ko yaterera inda imburagihe, akaba yamera ubwanwa, impwempwe, inshakwaha, agasesa ibishishi, n'ibindi. Imihindagurikire y'umubiri w'umukobwa na yo igaragazwa no kumera amabere, kubyibuhu amatako n'ikibuno, kugira ibishishi mu maso, kujya mu mihangi ari na cyo kimenyetso kigaragaza ko ashobora gusama igihe akoze imibonano mpuzabitsina idakingiye. Mu gihe rero abakobwa n'abahungu babonye ibimenyetso nk'ibi by'imihindagurikire y'ubuzima bwabo, bagomba kumenya ko ari ibimenyetso by'ubukure, bakirinda ibyateza ingaruka ku buzima bwabo. Uzi gutangira kuzuza inshingano z'abakuru uri umwana! Uzi guhaha, gutanga indezo ku mwana wabyaye kandi nta rwara rwo kwishima wigirira? Iyo noneho wishoye mu mibonano mpuzabitsina nta gakingirizo, dore ngo Sida iragukacanga. Iyi ndwara ntikangwa ngo uri iki, ngo usengera aha, ngo wize ibi, ngo ukora aha; abantu batitwararika ngo bamenye kwirinda, irabakukumba ikababika iyo ngiyo, igihe cyagera bakazima."

Mu gusoza, Nagahire yaragize ati: "Mucyo rubyiruko twirinde kwiyandarika turangwe no kwifata. Kurya utw'ubusa, kwifuza ibyo tudafitiye ubushobozi, kurarikira iby'abandi tukonona imibiru yacu tubizinukwe. Bana b'i Rwanda twitegure kuba inkumburwa n'inyamibwa, tugendere ku ndangagaciro z'umuco

nyarwanda.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengurau mwandiko

1. Abana be barakura baragimbuka, bakoma inkanda ya se. Sobanura ugendeye ku bivugwa mu mwandiko?
2. Rondora indwara zivugwa mu mwandiko zandurira mu mibonano mpuzabitsina idakingiye.
3. Ni iki kigaragaza ko abavandimwe ba Nagahire batigeze bakurikiza inama yabagiraga?
4. Garagaza ibimenyetso biranga ubwangavu n'ubugimbi.
5. Ni iyihe nsanganyamatsiko yavuzweho muri iyi nkuru?
6. Vuga ingingo z'ingenzi ziboneka muri uyu mwandiko.
7. Uretse kwandurira mu mibonano mpuzabitsinda ni hehe handi uzi indwara ya Sida ishobora kwandurira?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo cyangwa itsinda ry'amagambo akurikira ukurIkije uko yakoreshejwe mu mwandiko:
 - a) Bakoma inkanda
 - b) Gucurangira abahetsi
 - c) Imirondorondo y'ibijumba
 - d) Koroza.
2. Koresha amagambo akurikira mu nteruro yumvikanisha inyito afite mu mwandiko: a) Kugimbuka
b) Imbata
c) Guca inshuro
d) Kugunduka
e) Gukukumba
3. Simbuza ijambo cyangwa itsinda ry'amagambo atsindagiye yakoreshejwe mu mwandiko impuzanyito zayo.
 - a) Abantu bapfuye **bafumbiye umunaba** bishwe na Sida ni benshi.
 - b) Uzi kurera umwana **nta rwara rwo kwishima** wigirira?
 - c) Kamana ntakibona umusaruro uhagije kubera ko ubutaka bwe **bwa-gundutse**.

III. Ibibazo ku nkuru ndende

1. Huza abanditsi bo mu ruhushya **A** n'ibitabo byabo biri mu ruhushya **B**

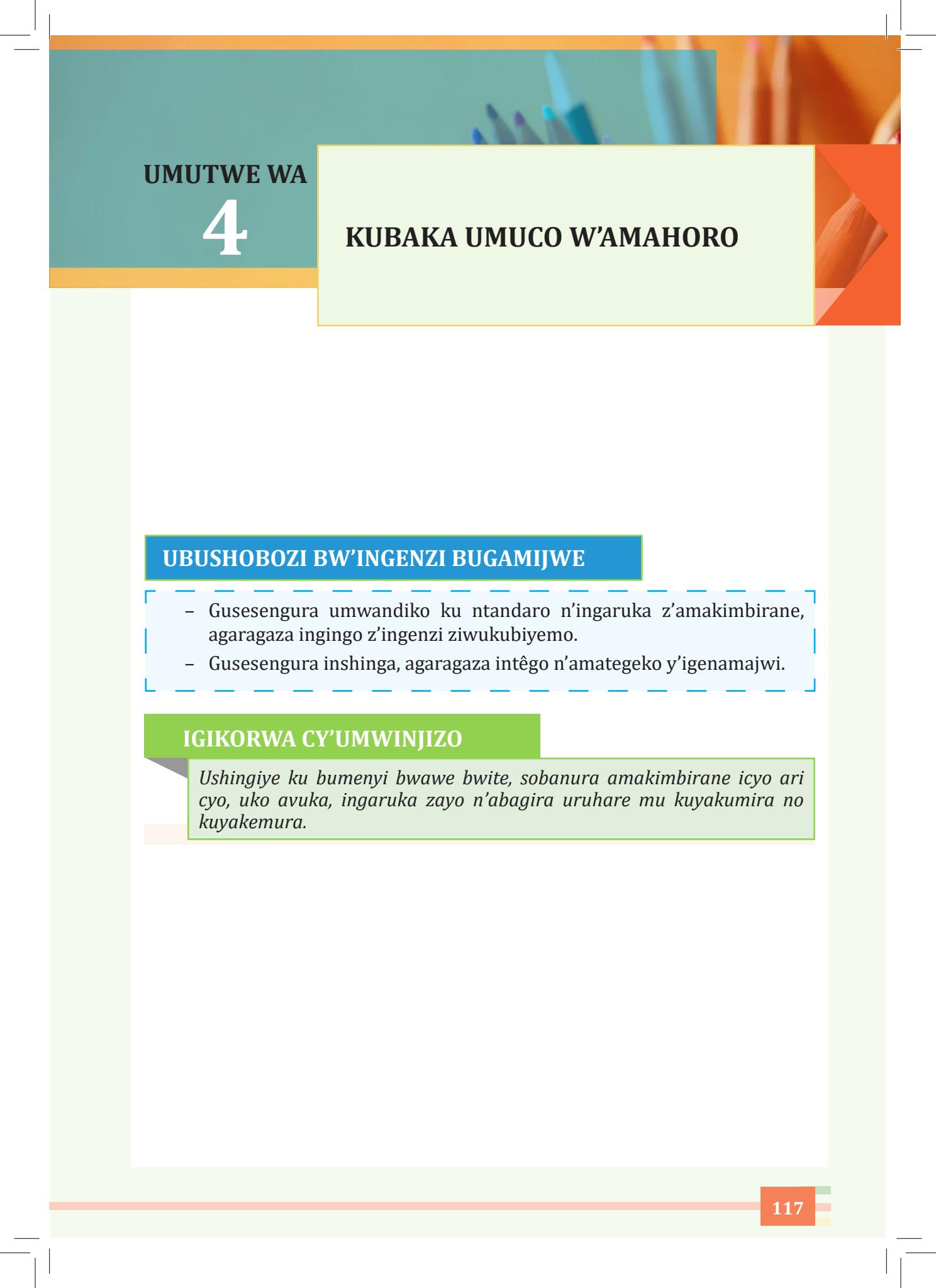
A	B
1. Munyakazi, S.	a. Mwanankundi, 1975
2. Rukebesha, A.	b. Umusiramu, 1973
3. Nsanzubuhoro, V.	c. Mariya Kantarama, 1998
4. Kamugunga, C.	d. Nyirabirahunga, 1970
5. Karege F.	e. Yatashye atagomba, 1987
6. Niyonteze, P.	f. Ntabbyera, 1971
7. Uwamungu, J.	g. Giramata, 1988
8. Nkurikiyumukiza, F.	h. Nyirabayazana, 1981
9. Niyitegeka, M.Y.	i. Ntabajyana, 1952
10. Rugema, A.	j. Ishavu ry'abato, 2000
11. Furere, R.M.	k. Rwemerikije, 1988
12. Karenzi, F.	l. Imari ya shuni, 1981-1982

2. Sobanura mu magambo make inkuru ndende icyo ari cyo.
3. Rondora ibiranga inkuru ndende.
4. Ni irihe tandukaniro riri hagati y'inkuru ngufi n'inkuru ndende?

IV. Ibibazo by'ikibonezamvugo

1. Ubaka interuro ukoresha uburyo bw'inshinga bukurikira: ikigombero, inyifurizo, inkurikizo n'insano.
2. Kora interuro ebyiri ziboneye, imwe ifite inshinga iri mu ijyana nsabacyuzuzo irebero nkomeza, indi ifite ijyana ndekacyuzuzo irebero nshize.

UMUTWE WA

4

KUBAKA UMUCO W'AMAHORO

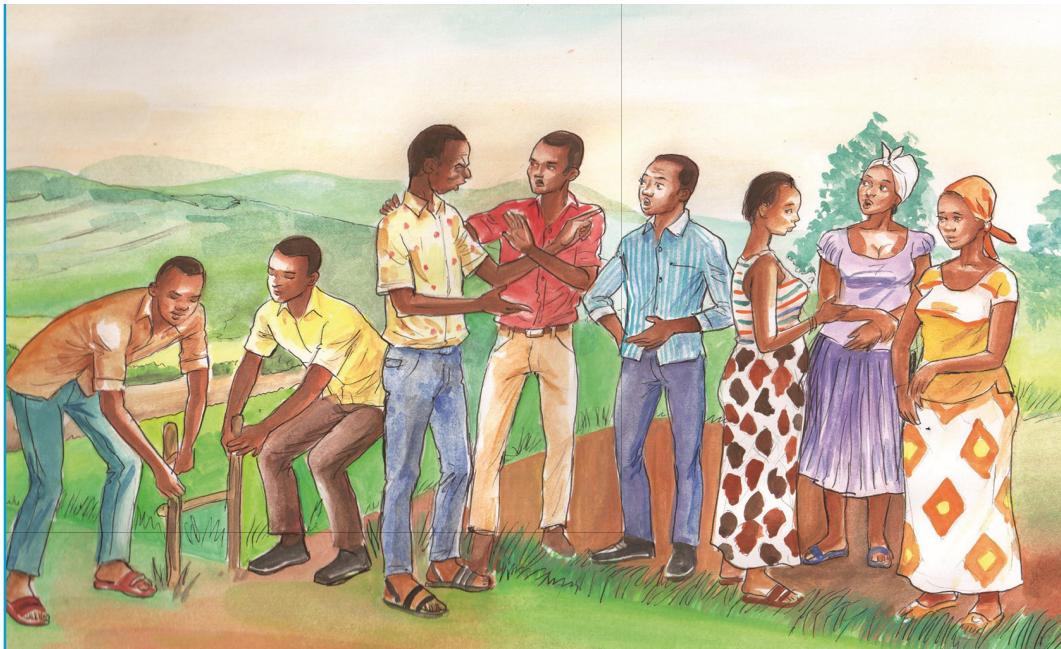
UBUSHOBOZI BW'INGENZI BUGAMIJWE

- Gusesengura umwandiko ku ntandaro n'ingaruka z'amakimbirane, agaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gusesengura inshinga, agaragaza intêgo n'amategeko y'igenamajwi.

IGIKORWA CY'UMWINJIZO

Ushingiye ku bumenyi bwawe bwite, sobanura amakimbirane icyo ari cyo, uko avuka, ingaruka zayo n'abagira uruhare mu kuyakumira no kuyakemura.

IV.1. Umwandiko: Intandaro n'ingaruka z'amakimbirane

Abahanga basobanura neza ko amakimbirane ari ibantu bigonganisha abantu babiri cyangwa benshi, bikomotse ku bibazo cyangwa se ku mpamvu zinyuranye.

Amakimbirane ashobora kuvuka bitewe n'imiyoborere idahwitse, amacakubiri hagati y'imbaga y'abantu, imyumvire ya poritiki idahuye n'ibitekerezo by'abandi, kutizerana mu ngo cyangwa mu miryango. Byagiye bigaragara ko ubunebwe, ubukene, ubujiji, inda nini na ruswa bishobora na byo kuba intandaro y'amakimbirane. Imiturire mibi, ihohoterwa rya bamwe, abana batiga na bo bashobora kuba intandaro y'amakimbirane...

Amakimbirane agira uko akemurwa. Ahari abagabo ntihapfa abandi. Igihe cyose hagaragaye amakimbirane, ni ngombwa kwihutira kuyakemura agahigama. Ni ngombwa gukemura amakimbirane mu maguru mashya kuko arasenya ntiyubaka.

Mu gukemura amakimbirane, hari iby'ingenzi bigomba kwitabwaho. Mbere na mbere, mu gukemura amakimbirane, umuhuza agomba kumenya imiterere n'imvano nyakuri y'ayo makimbirane, iyo iki kirangiye, ahuza abafitanye amakimbirane, akabunga yubahiriza amategeko ariho, ibinaniranye bigashyikirizwa inzego zisumbuye zibifitiye ububasha.

Amakimbirane adacika, y'akarande arasenya, yangiza byinshi. Igihe cyose abantu batarashobora gusenya inkuta zitandukanya abantu kutoroherana no guca iminyururu ibaziritse ngo basenyere umugozi umwe, nta na rimwe bashobora kugera ku majyambere arambye. Abantu bakwiye kuba umusemburo

w'amahoro hagati yabo, bakiremamo umuco uhinduka, uhindukirira abandi, wubaha uburenganzira bw'abandi n'ibyakagombye kubakorerwa.

Guhohotera bishyirwa mu bintu bishobora gukurura amakimbirane. Uzasanga iohohotera ryigaragaza mu buryo bukurikira: kurwana, gufata ku ngufu, kwica, kubabazanya, gushinyagurirana, gutongana, kubeshya, kunegurana, kujoga, kumwaza, gusuzugura, kwima abandi ijambo, kurimanganya, n'ibindi. Nk'uko bigaragara, iohohotera rishobora kuboneka mu bikorwa, mu magambo cyangwa mu myifatire.

Hari ibigomba kuranga imyitwarire y'ukemura amakimbirane. Uwunga cyangwa uhuza abafitanye ibibazo, agomba kutabogama, akerekababo abashaka gukiranura ko nta ruhande ahengamiyeho. Agomba kuba ari inyangamugayo, agira ibanga, azi kubika icyo yabwiwe ntakibwire abahisi n'abagenzi. Gutega amatwi no kumva ni ngombwa, kuko ukiranura abahanganye, agomba kubatega amatwi kugira ngo aze kumenya neza aho umuti w'ikibazo ushobora guturuka, bityo bikamuha uburyo bwo kubayobora no kubona aho yerekeza abakimbiranye. Umuhuza w'abantu bafitanye amakimbirane agomba kumenya kuyobora igikorwa. Ibi ntibivuze gutegekana igitugu cyangwa kubuza abantu kuvuga. Agomba guha umurongo igikorwa kugira ngo bitaba akajagari, cyangwa se ngo usange bikunyuije iruhande rw'aho wari gukura igisubizo.

Kwihangana no kwigomwa, kuba afitiwe ikizere n'impande zishyamiranye, kimwe no kumenya kugena igihe gihagije kandi kitarambiranye, biri mu biranga imyitwarire y'ukemura amakimbirane.

Amakimbirane nta kiza cyayo. Ahembera ubwicanyi, abapfa imitungo, imirima n'amasambu bararwana, bamwe bagafungwa, imiryango bari bahagarariye igasubira inyuma mu iterambere. Abakoresha amahugu no kwambura abavandimwe babo bitwaje ubukene n'inda nini bisenya Igihugu. Hari kandi ubuhemu bukabije mu bantu; kutishyura uwakugurije, gusenya ingo za rubanda...

Ibibazo bimwe abaturage bahura na byo, ntibibonerwa umuti kubera uruhare abayobozi bamwe na bamwe baba bafite muri ayo makimbirane. Abayobozi bamwe bashyira imbere inyungu zabo bwite aho kwita ku kazi bashinzwe. Hari abakoresha ikenewabo cyangwa ikimenyane n'ubucuti, bakirengagiza cyangwa bagatinda gufatira ibyemezo abayobozi barenganya abaturage. Hari n'abayobozi banga kwiteranya cyangwa kutita ku bintu, abashaka kugora no kumvisha abo batavuga rumwe, abarangwaho ubushobozi buke n'abaka ruswa bashaka kubogama, ni ngombwa gukeburwa bakagirwa inama.

Amakimbirane agira ingaruka ku mutekano no ku bwiyunge. Kugira umutekano ni ukwidagadura mu byawe hamwe n'abawe, nawe ntubangamira uburenganzira bw'abandi. Ikindi ni uko kugira umutekano, bivuze kubona amategeko abereyeho kurenganura abantu bose bafite ibibazo, harimo n'amakimbirane. Ikibazo cyari hagati y'abavandimwe iyo kivugutiwe umuti

impande zombi zikawunywa ntubasharirire, bakeserana, bagasangira, nta kiza nk'iki. Kutarenganura abarengana bibyara umwiryane, inzika zikurura gushaka guhora. Akazi k'ubutabera kagaragarira ahangaha. Abahanga bemeza ko demukarasi y'Ighugu kigendera ku mategeko, igaragarira mu ishyirwa mu bikorwa ry'ibyo amategeko ateganya.

Amakimbirane agira ingaruka ku mibereho y'ababaturage no ku bukungu bw'akarere.

Abaturage bahora mu makimbirane ntibagira igihe cyo gukorera ingo zabo n'Ighugu. Kugirira ikizere abayobozi babo bibaba kure nk'inyenyeri n'ukwezi, bityo bikabadindiza, ntibitabire ibikorwa rusange bigamije amajyambere y'Akarere. Igihe ibibazo by'abaturage bidakemuwe, igihe hari umuturage ukirenganywa cyangwa ugikandamizwa, ubukene ntibuzabura mu miryang, kandi amajyambere agambiriwe ntazagerwaho.

4.1.1. *Gusoma no gusobanura umwandiko*

IGIKORWA

Soma umwandiko "Intandaro n'ingaruka z'amakimbirane" ushakemo amagambo udasobanukiwe, hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

- 1. Kora interuro ngufi ukoresheje amagambo akurikira: gusiragira, gukimbirana.**
- 2. Simbuza ijambo (amagambo) ryanditse ritsindagiye, irindi bivuga kimwe riri mu mwandiko.**
 - a) Uru rubanza rwabaye **inkomoko** y'urwango hagati ya Kamana ni Barigira.
 - b) Ejo Kamana **yibwe n'agatotsi arasinzira** maze abajura bamwiba ibikoresho by'ubwubatsi.
 - c) Mukamusoni yahawe inka **yo kurera umwana yabyaranye** na Rwibusisi
- 3. Andika imbusane y'ijambo ryanditse mu mukara tsiri urikuye mu mwandiko:**
 - a) Uyu ni wa mugabo wahisemo kwitwa **bihemu**.
 - b) Ibi byabaye byabaye **iherez** by'amakimbirane.

4. Uzuzurisha buri nteruro ijambo rivuye mu mwandiko.

- a) Aba bagabo bakeneye kugira ngo amakimbirane yabo ahoshe.
- b) Bwa butegetsi bwa Hitler bwari ubutegetsi bw'..... kuko bwarenganyaga abantu.

4.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Intandaro n'ingaruka z'amakimbirane", maze usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Tanga ingero z'ubwoko bw'ibibazo by'ingenzi biboneka mu makimbirane
2. Andika inkomoko z'amakimbirane.
3. Tanga uburyo bujyanye n'ingero, ihohotera ryigaragarizamo.
4. Sobanura uburyo amakimbirane ashobora gukemurwamo.
5. Ni izihe ndangagaciro zigomba kuranga ukemura amakimbirane?
6. Ni izihe mpamvu zishobora kubangamira ikemurwa ry'amakimbirane?

4.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Intandaro n'ingaruka z'amakimbirane" maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Vuga ingingo z'ingenzi ziri muri uyu mwandiko.
2. Uyu mwandiko uguusigiye irihe somo?
3. Mu banyeshuri mwigana, mu bana muturanye hari abigeze kugirana amakimbirane? Niba bahari yatewe n'iki?
4. Umaze kumenya ingaruka z'amakimbirane. Uramutse usanze bangenzi bawe mwigana bagiranye amakimbirane wakora iki?

4.1.4. Kungurana ibitekerezo

IGIKORWA

Mwifashishije umwandiko n'ubumenyi rusange, nimwungurane ibitekerezo maze musubize ikibazo gikurikira:

“Ni ubuhe buryo bunyuranye bwo gukumira amakimbirane?”

IV. 2. Inshinga: Utaremajambo tw'ibanze tw'inshinga

4.2.1. Utaremajambo tw'inshinga iri mu mbundo n'utw'inshinga itondaguye

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira witegereza amagambo atsindagiye, hanyuma ugaragaze intego z'ayo magambo atsindagiye. Hera ku ntego z'ayo magambo maze ukore ubushakashatsi, utahure inshoza y'utaremajambo tw'ibanze tw'inshinga iri mu mbundo n'utaremajambo tw'ibanze tw'inshinga itondaguye.

- a) Amakimbirane ashobora **kuvuka** bitewe n'imiyoborere mibi.
- b) **Duhange** imishinga, turwanye amakimbirane.
- c) Nitubana mu mahoro, **tuzagera** ku iterambere rirambye.

1. Utaremajambo tw'inshinga iri mu mbundo

Utaremajambo fatizo tw'inshinga iri mu mbundo ni dutatu :

- Indanganshinga (Rsh)
- Umuzi (z)
- Umusozo (sz)

Urugero:

Gukora: ku-kor-a k→g/-GR

ku-: Indanganshinga **-kor-**: umuzi **-a**: umusozo

Ikitonderwa:

Inshinga iri mu mbundo ishobora kugira:

a) Indangagihe -za-

Urugero:

Kuzakora: ku-za-kor-a

b) Impakanyi -ta-

Ingero :

- Kudakora : ku-ta-kor-a t→d/-GR
- Kutagenda : ku-ta-gend-a

c) Indangacyuzuzo n'ingereka zinyuranye

Ingero :

- Kumukorera: ku-mu-kor-ir-a i→e/-co
- Kubakiranura: ku-ba-kir-an-ur-a

2. Uturemajambo tw' inshinga itondaguye

Inshinga isanzwe itondaguye igira uturemajambo tw'ibanzé tune:
indanganshinga (RSH), indangagihe (Rgh), umuzi (Z), umusozo (Sz).

Urugero: arahinga: a-ra-hing-a

a-: indanganshinga

ra-: indangagihe

hing-: umuzi

-a: umusozo

Utu turemajambo fatizo tuba tugomba kugaragara buri gihe mu nshinga. Iyo hagize akatagaragara gasimbuzwa umubumbabusa (**ø**)

Ingero:

- **Akora** i Kigali. a-**ø**-kor-a

a-: Indanganshinga

-ø-: indangagihe

-kor-: umuzi

-a: umusozo

- **Mpa** iyo kayi **ø -ø -n-ha-a** n→m/-h, mh→mp mu myandikire a→ø /-J

Ø-: Indanganshinga

-ø: indangagihe

-ha-: umuzi

-a: umusozo

a) Indanganshinga (RSH)

Indanganshinga ni akaremajambo k'inshinga itondaguye, kerekana ngenga ibereye inshinga ruhamwa. Ni ko kagaragaza isano ruhamwa ifitanye n'inshinga. Aka karemajambo kaba gahagarariye ukora igikorwa mu nshinga.

Indanganshinga ni makumyabiri (20): indanganshinga enye (4) zo muri ngenga ya mbere n'iya kabiri y'ubumwe n'ubwinshi n'indanganshinga cumi n'esheshatu (16) zo muri ngenga ya gatatu, zihagarariye inteko cumi n'esheshatu (16).

Ikitonderwa:

- Indanganshinga ya ngenga ya mbere ikoreshwa iyo umuntu yivuga ubwe cyangwa abantu bivuga ubwabo.
- Ngenga ya kabiri ikoreshwa iyo umuntu abwira undi cyangwa abandi.
- Ngenga ya gatatu ikoreshwa iyo umuntu avuga undi cyangwa abandi, ikindi cyangwa ibindi bintu, ikaba yisanisha mu nteko 16.
- Mu nteko ya 12 n'iya 14 hari indanganshinga ariko mu by'ukuri zidasimbura ijambo ryo muri izo nteko.

Urugero: karabaye, karahanyuze, burakeye...

b) Indangagihe (Rgh)

Indangagihe ni akaremajambo gakurikira indanganshinga, kakagaragaza igihe inshinga itondaguwemo. Indangagihe ni: **-ø-:** iranga indagihe, **-za-:** iranga inzagihe na **-a-(â, aa):** igaragaza impitagihe

Ingero:

- Agenda: a- ø-gend-a
- Azagenda: a-za-gend-a
- Yagiye: (uyu munsi) a-a-gi-ye, (ejo) a-a-gi-ye, (wa mwana) a-aa-gi-ye a →y /-J

Iyo indangagihe itagaragaye mu nshinga, isimbuzwa -ø- kubera ko indangagihe ari akaremajambo fatizo k'inshinga itondaguye.

Usibye izi ngenantego ndangagihe, hari utundi turemajambbo dushobora kugaragara mu nshinga dufite ibindi bisobanuro binyuranye nko guhakana, kugaragaza igikorwa gikomeza, kugaragaza ibikorwa bikurikirana ...

Ingero :

- ta-** : utagenda
- ki-** : akigenda
- o-ka-** : wokagenda
- ra-**: aragenda
- na-**: anagenda
- i-ku-**: wikkwanga
- ka-**: akagenda
- i-**: wigenda
- e-ku-**: yekwiba
- ka-na-**: akanagenda
- ra-ki-a-**: aracyagenda

Ikitonderwa:

- Utwo turemajambo dushobora guhurira mu nshinga imwe ku buryo butandukanye.

Urugero:

Utazagenda: u-**ta-za-**gend-a,

Ataragenda: a-**ta-ra-**gend-a

Aracyanagenda: a-**ra-ki-a-na-**gend-a

- Utremajambo -i-, -ta-, -e-ku-, -i-ku- zifite inyito yo guhakana mu nshinga.
- Akaremajambo -na- ni akaremajambo k'inyibutsacyungo mu nshinga kunga ibikorwa bibiri.

Urugero: Barabiterura baranabijyana.

c) Umuzi (z)

Umuzi ni akaremajambo shingiro k'ijambo rikenera umusozo. Ni wo shingiro ry'inyito y'ijambo. Umuzi ushobora kuba wihagije cyangwa utihagije. Umuzi wihagije ni ushobora gukoreshwu udakurikiwe n'ingereka kugira ngo inyito yawo ibone kuzura. Umuzi utihagije ni ugomba gukenera ingereka kugira ngo inyito yawo ibone kuzura. Ni bene uwo muzi bita intima. Iyo mizi itihagije tuzayibona nidusesengura akaremajambo kitwa ingereka mu turemajambo tw'inyongera.

Kugira ngo ubone umuzi w'inshinga ifite imigemo irenze ibiri, utondagura inshinga mu buryo bw'integeko ugakuraho umusozo.

Ingero:

gukora: **kor-a**

guteka; **tek-a**

kwiga: **ig-a...**

Ikitonderwa:

- Hari inshinga cumi n'esheshatu (16) zifite imizi y'imvugwarimwe. Iyo bene izo nshinga zishakirwa imizi, bazitondagura mu mpitakare muri ngenga ya gatatu y'ubumwe, bagakuraho indangagihe n'umusozo – **ye**.

Izo nshinga ni izi zikurikira:

No	Inshinga	Impitagihe	Umuzi
1	Kuba	Yabaye	-ba-
2	Guca	Yaciye	-ci-
3	Kugwa	Yaguye	-gu-
4	Guha	Yahaye	-ha-
5	Gushya	Yahiye	-hi-
6	Gukwa	Yakoye	-ko-
7	Kumwa	Yamoye	-mo-

8	Kunnya	Yaneye	-ne-
9	Kunywa	Yanyoye	-nyo-
10	Gupfa	Yapfuye	-pfu-
11	Kurya	Yariye	-ri-
12	Gusya	Yaseye	-se-
13	Guta	Yataye	-ta-
14	Kuva	Yavuye	-vu-
15	Kujya	Yagiye	-gi-
16	Gucya	Yakeye	-ke-

- Hari inshinga zifite imigemo ibiri ariko zikora nk'inshinga zirengeje imigemo ibiri.

Muri zo twavuga inshinga “**gusa**” n'inshinga “**kuza**”. Umuzi w'inshinga gusa ni -s igira impindurantego ya **-shush-** naho umuzi w'inshinga kuza ni **-z-**.

Ingero:

Uze vuba: u-ø-z-e

Asa na se : a-ø-s-a

d) Umusozo

Umusozo w'inshinga ni akaremajambo gasoza inshinga kakagaragaza irebero ryayo.

Nkuko twabibonye mu itondaguranshinga, irebero rivuga imitindire y'igikorwa, imikorerwe cyangwa imirangirire yacyo. Imisozo y'inshinga imwe igaragaza irebero nkomeza, indi ikagaragaza irebero nshize.

- **Imisozo igaragaza irebero nshize**

Iyo misozo ni **-e** na **-ye**. Iyi misozo igaragaza igikorwa cyarangiyе cyangwa ikigomba kurangira.

Umusozo -e

Umusozo **-e** ukunze kugaragara cyane mu ntegeko no mu nziganyo.

Ingero:

Mukore: mu-ø-kor-e

Mvuge: n-ø-vug-e (n→m/-v)

Nige: n-ø-ig-e

Azagende: a-za-gend-e

Atahe: a-ø-tah-e

IMYITOZO

1. Utaremajambo tw'ibanze tw'inshinga itondaguye ni tungahe? Tuvuge.
2. Vuga amoko y'imisozo n'ibikorwa igaragaza mu nshinga.
3. Sesengura inshinga zitsindagiye ziri mu nteruro zikurikira ugaragaza amazina y'utaremajambo.
 - a) Umurisa **yashakaga kunga** ababyeyi be n'umuturanyi wabo mu buryo bwo kwirinda amakimbirane.
 - b) Kaneza **yasobanuje** nyina ibyerekeranye n' ubumwe n'ubwiyunge.
 - c) Urubyiruko **rwize** uburyo bwo guhosha amakimbirane.
 - d) **Kutavuga** ukuri **byakuruye** amakimbirane mu rungo rwabo.

4.2.2. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa ku nshiga

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira maze ugaragaze utaremajambo tw'inshinga zitsindagiye. Umaze kubona utaremajambo, tahura amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe kugira ngo tugire inshinga nk'uko tuyifite. Hera kuri ayo mategekoy'igenamajwi maze ukore ubushakashatsi utahure amategeko y'igenamajwi ajyanye n'umusozo -e, ajyanye n'umusozo -ye, ajyanye n'umusozo -aga n'ajyanye n'umusozo -a.

- a) **Yakoze** akazi ke neza.
- b) **Urye** ibirayi.
- c) Mu muco nyarwanda **bakwaga** inka.
- d) Kabanyana **asya** amasaka ku rusyo.

1. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa ku musozo “-e”

Amategeko y'igenamajwi akoreshwa n'inshinga ni kimwe n'akoreshwa ku bundi bwoko bw'amagambo nk'amazina, ariko hari umwihariko inshinga zigira bitewe n'imisozo yazo.

Amategeko y'igenamajwi ajyana n'umusozo -e ni ayo ku nshinga zifite imizi y'imvugwarimwe ari zo kuba, guca, kujya, kugwa, guha, gusya, gucy, gukwa, kumwa, kunywa, kunnya, gupfa, kurya, gusya, guta no kuva.

Amwe mu mategeko y'igenamajwi ajyanye n'umusozo “-e”

Urugero rw'inshinga	Intego/ uturemajamo	Amategeko y'igenamajwi
Ube umwarimu:	u- ø-ba-e	a→ø/-J
Age i Kigali	a- ø-gi-e	i→ø/-J
Anywe umutobe muke	a- ø-nyo-e	o→w/-J
Asye aya masaka	a- ø-se-e	e→y/-J
Agwe yubamye	a- ø-gu-e	u→w/-J
Ave mu nzu	a- ø-vu-e	u→ø/-J

2. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa ku musozo “-ye»

Umusozo **-ye** ugaragaza igikorwa cyarangiye, ni na yo mpamvu ugaragara mu nshinga zitondaguye mu mpitagihe (impitakare n'impitakera).

Ingero:

Narize: n-a-ra-ig-**ye** (a→ø/-J, g+y→z)

Dukoze: tu- ø-kor-**ye** (t→d/-GR, r+y→z)

(Inka) yarabiriye: i-a-ra-bi-ri-**ye** (i→y/-J)

Amwe mu mategeko y'igenamajwi ajyana n'umusozo “-ye”

Urugero rw'inshinga	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Baramwishe	ba-a-ra-mu-ic-ye	c+y→sh
Barabicoce	ba-ra-bi-coc-ye	c+y→c
Yaradoze	a-a-ra-dod-ye	d+y→z
Anyonze (igare)	a-ø-nyong-ye	g+y→z
(Nge) yaranoshe	a-a-ra-n-nosh-ye	sh+y→sh
Mwarabeshye	mu-a-ra-beshy-ye	shy+y→shy
(Ibiryo) byarabishye	bi-a-ra-bi-h-ye	h+y→shy
Baramusetse	ba-ra-mu-sek-ye	k+y→ts
Byariwe (kare)	Bi-a-ri-w-ye bi-a-ri-y-w...e ihinduranya n'itandukana ry'umusozo.	y→ø/-w
Mwaronse (ibere)	mu-a-ra-onk-ye	k+y→s
Mwarakoze	mu-a-ra-kor-ye	r+y→z
Yamuhase (kujyayo)	a-a-mu-hat-ye	t+y→s

3. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa ku musozo “-a”

Umusozo **-a** ugaragaza ko igikorwa kigikomeza cyangwa kitaraba ariko kikaba kizaba. Umusozo **a** ukoreshwa cyane mu ndagihe, mu nyifurizo, mu ntegeko, mu kigombero, mu nziganyo no mu nzagihe.

Ingero:

Mvuga: n-ø-vug-**a** n→m/-v

Ndakora: n-ra-kor-**a** r→d/n-

Nzakora: n-za-kor-**a**

Mpa (ikaye): ø- ø-n-ha-**a** n→m/-h, mh→mp mu myandikire, a→ø/-J

Akivuga: a-ki-vug-**a**

Murakarama: mu-ra ka-ram-**a**

Nimwiga (muzatsinda): ni-mu- ø-ig-a u→ ø /-J

Amwe mu mategeko y'igenamajwi ajana n'umusozo “-a”

Urugero rw'inshinga	Intego/ uturemajambo	Amategeko y'igenamajwi
Azamuha (amakaye)	a-za-mu-ha- a	a→ ø /-J
Araca (ibyatsi)	a-ra-ci- a	i→ ø /-J
Aranywa (amata)	a-ra-nyo- a	o→ w/-J
Azava (i Kigali)	a-za-vu- a	u→ ø /-J
Arajya (i Kigali)	a-ra-gi- a	i→y/-J, gy→jy mu myandikire
Azasya (amasaka)	a-za-se- a	e→y/-J
Azagwa (mu ruzi)	a-za-gu- a	u→ w/-J

4. Amategeko y'igenamajwi akoreshwu ku musozo “-aga”

Umusozo **-aga** ugaragaza igikorwa cyakorwaga mu gihe kirekire mu gihe cyashize; ugaragaza akamenyero mu gihe cyahise.

Ingero:

Narakoraga: n-a-ra-kor-**aga**

Yarigaga: a-a-ra-ig-**aga** (i→ y/-J, a→ ø/-J)

Narasyaga : n-a-ra-se-**aga** (e→ y/-J)

Naravugaga: n-a-ra-vug-**aga**

Narandikaga: n-a-ra-and-ik-**aga** (a→ ø/-J)

Nabonaga: n-a-bon-aga...

Amwe mu mategeko y'igenamajwi ajyana n'umusozo -aga

Urugero rw'inshinga	Intego/ uturemajambo	Amategeko y'igenamajwi
Yahaga (ibiryo abana)	a-a-ha-aga	a→y/-J, a ø/-J
Yajyaga (yiba)	a- a -gi-aga	a→ y/-J, i → y/-J, gy→ jy mu myandikire
Yamwaga (imisatsi)	a- a -mo-aga	a→ y/-J, o → w/-J
Yagwaga (neza)	a- a -gu-aga	a→ y/-J, u → w/-J
Yasyaga (amasaka)	a- a -se-aga	a→ y/-J, e → →y/-J
Yavaga (kuvoma bwije)	a- a -vu-aga	a→ y/-J, u → ø/-J
Yacaga (amasaka)	a- a -ci-aga	a→ y/-J, i → ø/-J
Bakwaga (inka)	ba-a-ko-aga	o → w/-J

IMYITOZO

Sesengura inshinga zitsindagiye ziri mu nteruro zikurikira ugaragaza uturemajambo twazo n'amategeko y'igenamajwi.

- a) **Abe** inyanngamugayo.
- b) Kamana **yatetse** ibiryo byinshi none **byanze** gushira.
- c) Abana **baryaga** ibiryo bifite intungamubiri.
- d) **Tuzage twanga** amakimbirane.

IV.3. Umwandiko: Yahabaye intwari!

Mahoro ni umwana w'umukobwa uri mu kigero k'imyaka cumi n'ine. Uyu mukobwa afite ubwiza bw'umubiri n'ubwiza bw'umutima. Yubaha abasaza, abakecuru n'abakambwe, ataretse abo aruta n'abamuri imbere mu kigero ke. Mahoro ahora atuje, aho anyuze hose bakavuga ngo: "Dore wa mukobwa wa naka." Umubyeyi wese ushaka gutanga urugero rw'umukobwa ubereye u Rwanda, avuga Mahoro. Uyu mukobwa yiga mu mwaka wa kabiri w'amashuri yisumbuye, ni umuhanga kandi ubuhanga bwe abusangiza bagenzi be abafasha kumva amasomo bamwe batasobanukiwe.

Umunsi umwe atashye avuye ku ishuri, Mahoro ahura n'umuhungu utuye hakurya y'iwabo wigize ikiraramisagara, unywa urumogi n'ibiyoga by'ibikorano kandi w'umunyarugomo bahimbye Goriyati kuko yabyirukanye ikivumba n'imbaraga. Bagihura, Goriyati atangira kumuganiriza.

Goriyati (*asuhuze Mahoro*): Komera Maho! Maho...

Mahoro (*yikirize*): Komera nawe! Amakuru y'iminsi?

Goriyati: Ni meza, ariko kwiga byo byanteye ku butaka, ababyeyi barananiye.

Mahoro: Muvandimwe, nge mbona icyabiguteye ari ukuryoherwa no gukorera amafaranga no gukunda akayoga. Goriya... guta ishuri ni umuziro mu kinyejana

tugezemo. Utiga ubu azabaho ate? Kera abapfobyaga uburezi baravugaga ngo: "Umurimo ni uguhinga ibindi ni amahirwe!" Ubu nta masambu, nta zahabu zindi dufite zitari ukugana ishuri, tukiga dushishikaye.

Goriyati: Wowe urivugira ntuzi ibibazo nahuye na byo! Iwacu baranywa bagasinda bakarara barwana bwacya bakambuza kujya kwiga, bakanyima n'ibikoresho by'ishuri. None nahisemo kurireka. Nge nzashakisha ubundi buzima, ibyo kwiga ashwi! Ahubwo reka twigire mu bindi.

Mahoro: Ibindi bihe se ko iki kiganiro cyari ingenzi, waretse ngakomeza kuguhanura.

Goriyati: Reka mwana! Sinakomeza kuganira nawe ntabanje kukubwira uko nakubonye. Uri ihoho, uri ihogoza... Burya iyo ugenda, abo unyuzeho bose bagira amerwe bifuza kukumira bunguri! Abenshi bakuziho kuribora kugera aho ubugondo bugera ingwe. Ikindi, dore watangiye gusesa uruheri mu maso kandi nta muganga wundi waguba urukingo cyangwa umuti uretse nge!

Mahoro: Mwana wa mama, niba ugenzwa n'ayo magambo yuzuyemo uburyarya n'ubutamenya, nta cyo bizakugezaho. Iby'ibiheri mfite mu maso, ikibitera ndakizi ni imihindagurikire y'umubiri w'umuntu; twabyize mu isomo ry'Ibinyabuzima. Naho ubwiza uvuga ntibunaribwa, kandi wanahiriwe ukagira ubwo bwiza, ntiwakwigira indakoreka cyangwa ngo wishinge abadafite ibitekerezo byubaka n'umurongo w'ikerekezo kiza k'ejo hazaza.

Goriyati (yegere gato Mahoro): Nge ibyo by'ibyerekezo sinzi iyo bigana, ahubwo reka nkubwire. (ase numwegera, amwongorere) Nakwifuje kuva kera none ndagira ngo ungerere ku ngingo disi hogoza ryange!

Mahoro (ase n'ukutse umutima, yirase ajya imbere nk'umwambi atabaze): Murantabare mwokagira Imana mwe, murankize iki kirara! (*Mahoro afumyemo, umuhungu amwome inyuma, uwo mwana w'umukobwa yigire imbere ahure n'abaporisi bari mu kazi ko gucunga umutekano, bamutangire, bamusobanuze impamvu yiruka amasigamana.*)

Abaporisi (base n'abikanze gato): Eee! Mukobwa, genda buhoror, hagarara, shyitsa umutima hamwe, tuza tukubwire.

Mahoro (akijya gutangira kuvuga, abone cya kirara ngicyo, avugane ijwi rirenga): Dore unyirukankana, muramenye atabacika!

Abaporisi: Eee! Hagarara sha!

Mahoro: Ahuuu! Nari mfuye, murakoze rwose. Uyu muhungu yashakaga kumfata ku ngufu.

Abaporisi: None se sha, iyi ngeso wayize ryari? Wa muhungu we ntuzi ko ibintu birebana n'ihohoterwa iryo ari ryo ryose bahanirwa?

Goriyati: Ndabinginze bantu b'Imana, kandi ndasaba imbabazi mbikuye ku mutima, sinzongera kuyoborwa na Shitani wanyoheje uyu munsi. (*Ba baporisi bahite bashaka umukuru w'umudugudu, bakoranye abaturage, bakorane na bo inama y'igitaraganya.*)

Umuporisi: Baturage b'Umudugudu wa Butangampundu, tuzi ko muri inyangamugayo ndetse n'igihe cyose tumaranye twashimaga ikinyabupfura mwatoje abana banyu, none nimutubwire, ibirura nka Goriyati uyu ni mwe bivukamo?

Umuturage: (*ahaguruuke asubize*): Uwo ni mwene Nyarudindiri wo hakurya hano, turamuzi, n'ababyeyi b'uju muhungu si shyashya. Imiyitwarire n'imibanire mibi byabo ni byo bimutera kwishora mu bikorwa by'urugomo.

Umuporisi: Baturage, mumenye ko iohoterwa ari ibikorwa cyangwa imiyitwarire bigamije kugirira umuntu nabi byaba ibishingiye ku gitsina, ku bitekerezo (guhoza ku nkeke) no ku mutungo. Ikiremwa muntu kigomba kubahwa, buri muntu agahabwa agaciro. Muri iki kinyejana cy'umuvuduko w'ikoranabuhanga n'iterambere, abari bakimitse ya mvugo ngo: "Igitsina gore ni insina ngufi", bayicikeho.

Goriyati: (*avuge atakamba, asabe imbabazi*): Imbere y'iyi mbaga, ndatakamba nsaba imbabazi Mahoro namwe babyeyi. Ingeso nk'ijo nari ngiye gukinisha mphotera Mahoro, niyemeje kutazongera guhirahira nyisubira.

Umuporisi: Baturage, gusaba imbabazi birakwiye, reka tubyemere, ariko se uzisabwa we ntitwamutega amatwi? (*Umuporisi abaze Mahoro*) Maho, ushobora kubarira Goriyati?

Mahoro: (*Atwenge*): Ndamubabariye, ntazongere gushaka gukoza isoni uwitwa igitsina gore ndetse n'undi wese, kandi bibe ubwa mbere n'ubwa nyuma.

Umuturage: (*Bavugire rimwe ari benshi*): Ugaruye ubumuntu sha! Kuba usabye imbabazi ni ubutwari, uramenye ntuzongere nyagucwa ibantu byarahindutse! Mahoro nawe, igihe cyose ubonye uwashaka kuguhotera, ntugomba kubiceceka; byaba ngombwa bikabwirwa inzego z'ubuyobozi zibishinzwe, icyaha kigahanwa hakurikijwe uko amategeko abiteganya.

Umuporisi: (*Basoze inama*): Baturage, turabibuska ko Abanyarwanda twese aho tuva tukagera, tugomba kurangwa n'umuco mwiza w'amahoro. Uwo mubonye ahirahira kugira uwo ahohotera, mugatangira amakuru ku gihe. Mugomba kwatura, mukabimenesha inzego zibishinzwe amazi atararenga inkcombe. Ni ngombwa kandi kwirinda ibiyobyabwenge no gukura abana mu ishuri, mukirinda amakimbirane kuko ari bimwe mu bitera iohoterwa. Nimugire amahoro kandi muyasohoze n'imuhira, murakoze. (*Bose bishimye basezeraneho batahe..*)

4.3.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

IGIKORWA

Soma umwandiko "Yahabaye intwari", ushakemo amagambo udasobanukiwe, hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashishi je inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Simbuza amagambo atsindagiye ari muri izi nteruro andi bihuje inyito dusanga mu mwandiko.
 - a) Ubwangavu bwateye Mahoro gusesa **ibishishi** mu maso.
 - b) Mahoro yashakaga gukomeza **kugira inama** Goriyati.
 - c) Yewe! Kwiga **bisa n'aho byananiye burundu**.
 - d) Mahoro yatabazaga ahamagara **abaturage** ntibamwumva vuba.
 - e) Uyu muvandimwe **umira adakanjakanje** afite ikibazo cy'amenyo.
2. Uzurisha izi nteruro amagambo ukuye mu mwandiko
 - a) Uwariboye cyane bavuga ko yariboye kugera.....
 - b) Iyo bashaka kuvuga umuntu w'ihoho, mwiza cyane bavuga ko ari.....
 - c) Iyo umuntu agiye gusagarirwa afatwa ku ngufu bavuga ko agiye gukorerwa iohoterwa.....

4.3.2. Gusoma no kumva umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Yahabaye intwari", hanyuma usubize ibibazo byabajijweho.

1. Tanga impamu yatumye Goriyati ata ishuri.
2. Amagambo Goriyati abwira Mahoro ko ari wo muti w'ibishishi afite ishingiro? Sobanura.
3. Ni iki kerekana ko Mahoro ari umukobwa wihagazeho mu ishuri no mu muryango nyarwanda?

4. Sobanura iohoterwa icyo ari cyo, unagaragaze ibiritera bivugwa mu mwandiko.
5. Muri rusange, abaporisi bafite izihe nshingano?
6. Erekana igikorwa kibi Goriyati yakoze uvuge n'ikindi kiza yaje gukora nyuma.

4.3.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Yahabaye intwari", hanyuma usubize ibibazo byabajijweho.

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko?
2. Tanga ingingo z'ingenzi n'iz'ingereka usanga mu mwandiko.
3. Sobanura uburyo Goriyati atari asobanukiwe neza n'ubuzima bw'imyororokere.
4. Uyu mwandiko uguusigiye irihe somo?

IV.4. Inshinga : Utoremajambo tw'inshinga twungirije

4.4. 1. Akano, impakanyi n'indangacyuzuzo

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira witegerezza amagambo atsindagiye hanyuma ugaragaze intego z'ayo magambo atsindagiye. Hera ku nt ego z'ayo magambo maze ukore ubushakashatsi utahure inshoza n'ubwoko by'utaremajambo tw'inshinga twungirije ni ukuvuga utaremajambo tutari indanganshinga, indangagihe, umuzi n'umusozo. Sobanura utwo turemajambo, utanga ingero z'inshinga turimo.

- a) **Nimumushyire** ibitabo by'inkuru ndende kuko akunda kubisoma.
- b) **Ntidukore** nabi **mutabura** ibihembo byanyu.

1. Inshoza y'utaremajambo twungirije

Uturemajambo twungirije ni utaremajambo dushobora kugaragara mu nshinga iyo bibaye ngombwa kugira ngo tuyihindurire inyito. Bene utwo turemajambo iyo tutagaragaye ntidusimbuzwa Ø.

2. Ubwoko bw'utaremajambo twungirije

Uturemajambo twungirije ni akano, impakanyi, indangacyuzuzo n'ingereka.

Muri iri somo turibada ku kano, ku mpakanyi no ku ndangacyuzuzo.

a) Akano (KN/TN)

Akano ni akaremajambo kaza imbere y'indanganshinga. Hari bamwe bakita mbanza, imbanzirizangenga, imbimburiranteko, interuranteko cyangwa inyomekwambere. Izni nyito zose zihuriye ku kuba zerekana ko aka karemajambo gafata umwanya w'imbere. Utuno rero turimo amoko atatu: akaziganya, agategeka (ni) n'agahakana (si na nti).

- Akano ni- (akano kaziganya kakanategeka)

Akano ni- gakoreshwa iyo bateganya (kagira isaku nyejuru) cyangwa bategeka (kagira isaku nyesi).

Nibasora : **ni**-ba-∅-sor-a (akano ni kaziganya)

Nubabona : **ni**-u-∅-ba-bon-a i→∅/-J; (akano ni kaziganya)

Nimubikore : **ni**-mu-∅-bi-kor-e (akano ni gategeka)

Ikitonderwa : «**ni**» y'akano itandukanye na «**ni**» y'inshinga nkene.

- Akano si- (akano gahakana)

Akano si- gakora muri ngenga ya mbere y'ubumwe mu guhakana.

Ingero :

Sinumva : **si**-n-∅-umv-a

Sinzakwa (iriya shashi) : si-n-za-ko-a o→w/-J

- Akano nti- (akano gahakana)

Akano nti: gakoreshwa mu guhakana muri ngenga zose usibye iya mbere y'ubumwe.

Ingero:

- Ntimwariye: **nti**-mu-a-ri-ye u→w/-J
- Ntituziba (imisoro): nti-tu-za-ib-a a→∅/-J;

Ntuzirengagize (amahoro): **nti**-u-za-ii-reng-ag-ir-y-e i→∅/-J; a→∅/-J; r+y→z

b) Impakanyi (imp.)

Impakanyi ni akaremajambo gahakana ingingo ibumbiye mu nshinga.

Impakanyi ni -**ta**-, -**i**- na -**i**-**ku**-.

- **Impakanyi -ta-**

Impakanyi -ta- ni yo ikoreshwa muri rusange.

Ingero:

- Kutiga (ni bibi): ku-**ta**-ig-a a→Ø/-J
- Nimudakorana (umwete muzagawa): ni-mu-**ta**-Ø-kor-an-a t→d/-GR

Impakanyi -i-

Impakannyi -i- ikoreshwa mu ntegeko ihakana ari yo bita **intarengwa**.

Impakanyi -i- ikoreshwa iyo umuzi w'inshinga utangiwe n'ingombajwi.

Ingero:

- Wikinira (umupira mu busitani): u-i-Ø-kin-ir-a u→w/-J
- Mwivuga (ururimi tutumva): mu-**i**-Ø-vug-a u→w/-J

Impakanyi -i- igira impindurantego **-i-ku-** ikoreshwa iyo umuzi w'inshinga utangiwe n'inyajwi.

Ingero:

- Wikwandika (amakosa): u-i-ku-Ø-andik-a , u→w/-J
- Mwikwambara (imyenda y'ishuri mutoze): mu-**i-ku**-Ø-amb-ar-a, u→w/-J
- **Ikitonderwa:** Mu rwego rw'uturemajambo **nti** na **si** ni mbanza si impakanyi.

c) Indangacyuzuzo/ Inyibutsacyuzuzo/ Indangasano y'icyuzuzo (RUZ/RSUZ)

Indangacyuzuzo ni akaremajambo kaja mu nshinga kagasimbura kandi kakibutsa icyuzuzo k'ijo nshinga. Kibutsa ngenga cyangwa inteko by'ijambo ribereye inshinga icyuzuzo. Indangacyuzuzo ziri ukubiri: hari indangacyuzuzo zisanzwe n'indangacyuzuzo ngaruka.

- **Indangacyuzuzo zisanzwe:**

Indangacyuzuzo zisanzwe ziboneka muri ngenga zose no mu nteko cumi n'esheshatu.

Imbonerahamwe y'indangacyuzuzo zisanzwe

Ngenga/ Inteko	Indanga- Cyuzuzo	Urugero rw'inshinga	Intego/ uture- majambo	Amategeko y'igenamajwi
Ng.1 bu	-n-	Azankorera uriya mutwaro.	a-za-n-kor- ir-a	i→e/ Co-
Ng.1 bw	-tu-	Twe aradukunda cyane.	a - r a - t u - kund-a	t→d/-GR
Ng.2 bu	-ku-	Nyamara bazaguhana.	b a - z a - k u - han-a	k→g/-GR
Ng.2 bw	-ba-	Mwe azabahana.	a - z a - b a - han-a	
Nt.1	-mu-	Uzamubwira amakuru yacu.	u - z a - m u - bwir-a	
Nt.2	-ba-	Ndababaza ibibazo byinshi.	n - r a - b a - bar-y-a	t → d / - G R r+y→z
Nt.3	-wu-	Wa murima arawuhinga.	a - r a - w u - hing-a	
Nt.4	-yi-	Ya mirima arayigura.	a - r a - y i - gur-a	
Nt.5	-ri-	Rya gare ararigura.	a - r a - r i - gur-a	
Nt.6	-ya-	Ya masaka arayagura.	a - r a - y a - gur-a	
Nt.7	-ki-	Cya kigori aragica.	a-ra-ki-ci-a	k→g/-GR , i→ø/ -J
Nt.8	-bi-	Bya bigori arabica.	a-ra-bi-ci-a	i→ø/ -J

Nt.9	-yi-	Ya nka turayiragira.	t u - r a - y i - ragir-a	
Nt.10	-zi-	Izi nka araziragira.	a - r a - z i - ragir-a	
Nt.11	-ru-	Uru rurabo ararukata.	a - r a - r u - kat-a	
Nt.12	-ka-	Aka kanyoni uragafata.	u - r a - k a - fat-a	k→g/-GR
Nt.13	-tu-	Twa dufi baraturoba.	b a - r a - t u - rob-a	-
Nt.14	-bu-	Bwa bwato arabugura.	a - r a - b u - gur-a	-
Nt.15	-ku-	Kwa kuboko barakuvura.	b a - r a - k u - vur-a	-
Nt.16	-ha-	Aha hantu arahanyura.	a - r a - h a - nyur-a	

- Indangacyuzuzo ngaruka

Indangacyuzuzo ngaruka ni -ii- na -iy-. Indangacyuzuzo ngaruka -ii- ikorana n'inshinga zifite imizi itangirwa n'ingombajwi. Indangacyuzuzo ngaruka -iy- ikorana n'inshinga zifite imizi itangirwa n'inyajwi.

Ingero z'inshinga zikoreshejwemo indangacyuzuzo ngaruka -ii- na -iy-

Indangacyuzuzo	Ingero z'inshinga	Uturemajambo	Amategeko y'igenamajwi
ii-/-iy-	Uwera arikunda.	a-ra-ii-kund-a	a→ø/-J
	Bariya bana barikunda.	ba-ra-ii-kund-a	a→ø/-J
	Aba bantu bariyica.	ba-ra-iy-ic-a	a→ø/-J
	Wowe uriyubaha.	u-ra-iy-ubah-a	a→ø/-J

UMWITOZO

1. Garagaza intego z'inshinga zitsindagiye n'amategeko y'igenamajwi.
 - a) Akanyoni katagurutse **ntikamenya** iyo **bweze**.
 - b) **Wituma** ibyo bikoresho mu mahanga kuko mu Rwanda **tubikora**.
 - c) **Nuhura** na Petero uzanabimwibutse.
 - d) **Uzahagere bidatinze**.
 - e) **Ndishimye** kuko uri kumwe n'umugabo ukomeye.

4.4. 2. Ingerekwa (GRK)

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira witegerezza amagambo atsindagiye hanyuma ugaragaze intego z'ayo magambo atsindagiye. Hera ku ntego z'ayo magambo maze ukore ubushakashatsi utahure inshoza n'ubwoko bw'ingerekwa zikorana n'inshinga.

- a) **Twakoranaga** umurava tukiri bato.
- b) **Ntimwihihingire** nabi **mutarumba**.
- c) Amakimbirane yo mu muryango **aterwa** no kudashyira imbere ibiganiro.
- d) **Ntimutererane** ababagana bifuza ko **mubagira** inama.

Inshoza y'ingerekwa

Ingerekwa ni akaremajambo kajya hagati y'umuzi n'umusozo by'inshinga kakayizanira ingingo nshya. Iyo umuzi wiyunze n'ingerekwa bibyara igicumbi gishya kikitwa **intima**.

Ingerekwa zirimo ibyciro bibiri: Ingerekwa zihora zibanziriza izindi n'ingerekwa zifata umwanya ubonetse wose.

a) Ingerekwa zihora zibanziriza izindi

- Ingerekwa nsubira

Izi ngerekwa ziha inshinga inshoza y'igikorwa kisubiramo inshuro zirenze imwe.

Ingerekwa nsubira n'ingero z'inshinga:

Inshinga	Umuzi	Ingereka	Intima	Inshinga shya	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Kwandika	-and-	-ik-ur-	-andukur-	kwandukura	ku-and-ik-ur-a	u→w/-J
Kubagara	-bag-	-ar-ur-	-bagarur-	Kubagarura	ku-bag-ar-ur-a	
Kuvuna	-vun-	-ag-ur-	-vunagur-	Kuvunagura	ku-vun-ag-ur-a	
kurya	-ri-	-ag-ag-ur-	-ryagagur-	Kuryagagura	ku-ri-ag-ur-a	i→y / -J
Gucura	-cur-	-ang-	-curang-	Gucuranga	ku-cur-ang-a	k→g / -GR

- Ingereka ngirura/ ngiruka

Ingereka ngirura ni ingereka iha inshinga inyito ibusana n'ibumbatiwe n'umuzi.

Ingereka ngirura/ngiruka n'ingero z'inshinga:

Inshinga	Umuzi	Ingereka	Intima	Inshinga shya	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Kudoda	-dod-	-ur-	-dodor-	Kudodora	ku-dod-ur-a	u→o/Zo-
kudoda	-dod-	-uk	-dodok-	Kudodoka	ku-dod-uk-a	u→o/Zo-

- Ingereka z'inyabune

Ingereka z'inyabune ni uturemajambo dukunda kugendana ari tune akenshi tukiyomeka ku muzi utihagije (udafite inyito yumvikana) tukawuha inyito. Ingereka z'inyabune zishobora gusimburana ari enye, eshatu cyangwa ebyiri.

Imwe mu mizi itihagije ikoresha ingereka z'inyabune ni iyi ikurikira: -han-, -ramb-, -hir- -ter-, -cuk-, -hag-; -bamb-; -eg-; -jand-; -gar-; -ub-; -heng-...

Ingero z'imizi itihagije n'ingereka z'inyabune

U m u z i utihagije	Ingereka	Intima	Inshinga Shya	Intego	Amategeko y'igenamajwi
- han-	-am-	-hanam-	Guhanama	ku-han-am-a	k→g/-GR
	-uk-	-hanuk-	Guhanuka	ku-han-uk-a	k→g/-GR
	-ik-	-hanik-	Guhanika	ku-han-ik-a	k→g/-GR
	-ur-	-hanur-	Guhanura	ku-han-ur-a	k→g/-GR
-ramb-	-ik-	-rambik-	Kurambika	k u - r a m b - ik-a	-
	-uuk-	-rambuuk-	Kurambuuka	k u - r a m b - uuk-a	-
	-uur-	-rambuur-	Kurambuura	k u - r a m b - uur-a	-
-hir-	-im-	-hirim-	Guhirima	Ku-hir-im-a	k→g/-GR
	-ik-	-hirik-	Guhirika	ku-hir-ik-a	k→g/-GR
-ter-	-ik-	-terek-	Gutereka	ku-ter-ik-a	k→g/-GR i→e/ Ce-
	-ur-	-terur-	Guterura	ku-ter-ur-a	k→g/-GR
-cuk-	-uuk-, -uk-	-cukuuk-	Gucukuuka	ku-cuk-uk-a	k→g/-GR
		-cukuk-	Gucukuka	ku-cuk-ur-a	
	-uur-, -ur-	-cukuur-	Gucukuura	ku-cuk-uur-a	k→g/-GR
		-cukur-	Gucukura	ku-cuk-ur-a	

- Ingereka ngirika

Ingereka ngirika ivuga ko igikorwa kibumbatiwe n'igicumbi k'inshinga gishoboka cyangwa se kitaruhanyije kugerwaho.

Ingereka ngirika n'ingero z'inshinga

Inshinga	Umuzi	Ingereka	Intima	Inshinga shya	Intego	Amategeko y'igenamajwi
guhinga	-hing-	-ik-	-hingik-	Guhingika	ku-hing-ik-a	k→g/GR
kureba	-reb-		-rebek-	Kurebeka	ku-reb-ik-a	i→e/Ce-
kumva	-umv-	-it	-umvit-	Numvise	n- Ø- umv-it-ye	t+y→ s
guhera	-her-	-it-uk-	-hereduk-	guhereduca	Ku-her-it-uk-a	i→ e/Ze-, t→ d/-GR

b) Ingereka zifata umwanya ubonetse wose.

- Ingereka ingirana: **-an-**

Ingereka ngirana **-an-** ifite ingingo y'ibenze yo gukorera icyarimwe.

Ingero:

Gukundana: ku-kund-an -a

Gukorana: ku-kor-an-a k→ g/-GR

- Ingereka ngirira: **-ir-**

Ingereka ngirira **-ir-** ifite ingingo y'ibenze yo gukora mu mwanya w'undi.

Ingero:

Gukinira: ku-kin-ir-a k→ g/-GR

Gukorera: ku-kor-ir-a k→ g/-GR i→ e/Co-

- Ingereka ngirisha: **-ish-/sh-**

Ingereka ngirisha **-ish-/sh-** igira inyito y'ibenze yo kwifashisha ikintu ukora ikindi.

Ingerka **-sh-** ikorana gusa n'imizi y'imvugwarimwe mu gihe ingereka **-ish-** ikorana n'imizi isanzwe.

Ingero:

Guhingisha: ku-hing-ish-a k→ g/-GR

Gukosha: ku-ko-sh-a k→g/-GR

- Ingereka ngiza: **-y-**

Ingereka ngiza **-y-** igira inshoza y'ibenze yo gutera ikintu kubaho cyangwa kugitegeka.

Ingero:

Gukubuza: ku-kub-ur-y-a r+y→ z k→ g/-GR

Kubyaza: ku-byar-y-a r+y→ z k→ g/-GR

- Ingerekwa ngirwa: -w-/bw-

Ingerekwa ngirwa yerekeza amaherezo y'igikorwa kuri ruhamwa aho kuyerekeza ku cyuzuzo.

Ingerekwa **-bw-** ikorana n'imizi y'imvugwarimwe mu gihe ingerekwa **-w-** ikorana n'imizi isanzwe.

Ingero:

Gukubitwa: ku-kubit-w-a k→ g/-GR

Kwigwa: ku-ig-w-a u→ w/-J

Gukobwa: ku-ko-bw-a k→ g/-GR

Gutabwa: ku-ta-bw-a k→ g/-GR

IMYITOZO

1. Tahura inshinga ziri mu nteruro zikurikira, ugaragaze intego zazo n'amategeko y'igenamajwi.
 - a) Muzamumbwirire rwose ntazampemukire.
 - c) Wikwikorera ibyo bintu byose utavunika.
 - d) Witumiza ibintu mu mahanga.
 - e) Nubona na Kabanya uzanabimwibutse.
 - f) Uzahampingishirize bidatinze.
2. Kora interuro irimo inshinga itondaguye igaragamo uturemajambo twose uko ari umunani. Sesengura iyo nshinga ugaragaze uturemajambo twayo maze uvuge amazina yatwo.

IV.5. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Ugendeye ku mabwiriza agenga ihangamwandiko, hanga umwandiko ntekerezo w'imrongo mirongo itatu, ku nsanganyamatsiko igira iti: "Gukumira amakimbirane ni imwe mu ngamba zo kugera ku iterambere rirambye"

Ubu nshobora:

- Gusoma neza nubahiriza utwatuzo n'isesekaza.
- Gusesengura umwandiko ngaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gukoresha mu nteruro amagambo nungutse.
- Gusobanura intandaro y'amakimbirane n'uburyo bwo kuyakumira
- Gusesengura inshinga itondaguye agaragaza uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi

Ubu ndangwa no:

- Gukemura amakimbirane aho nahura nayo hose.
- Kwimakaza umuco w'amahoro.

IV. 6. Isuzuma risoza umutwe wa kane

Umwandiko: Gukumira no kurwanya jenoside

Iri jambo "jenoside" ryakoreshejwe bwa mbere mu 1944, igihe habaga amarorerwa yibasiye Abayahudi i Burayi. Jenoside rero ryahawe ubwicanyi ndengakamere bugamije kurimbura imbaga y'abantu bafite icyo bahuriyeho gishobora kuba: ubwoko, idini, akarere, isura, ibara ry'uruju, igitsina, ubwenegihugu, inkomoko, ururimi, ibitekerezo bya poritiki n'ibindi. Hashyirwa mu bikorwa umugambi uba warateguwe. Icyo cyaha kidasanzwe cyashyizwe mu mategeko mpuzamahanga mu 1948, nk'icyaha gitandukanywa n'ibindi byaha by'ubwicanyi kubera umugambi n'ubushake bwo kurimbura abantu bazira icyo bari cyo. Jenoside itegurwa na Leta kuko ari yo yonyine ifite uburyo n'ubushobozi bwo gufata ikemezo cyo kurimbura itsinda ry'abantu. Mu bihe bisanzwe, uwafata icyo kemezo Leta itabishyigikiye yamuhagarika, ikarengera abaturage ishinzwe kurinda. Jenoside ni icyaha kidasaza, gihanirwa aho ari ho hose ku isi. Umuntu yakwibaza ati: "Jenoside ishoboka ite? Ni izihe ngamba zafatwa mu kuyikumira no kuyirwanya?"

Hari abashakashatsi banyuranye banditse kuri jenoside, ariko hano turavuga ku mushakashatsi Geregori Sintato (Gregory Stanton). Mu gitabo ke yise "*What is genocide?*", umushakashatsi ku bumenyi bwa jenoside n'uburyo bwo kuyirwanya, Geregori Sintato (Gregory Stanton) ukomoka muri Amerika, ni we washyize ahagaragara intambwe zinyuranye jenoside inyuzwamo kugira ngo ishoboke. Ni ngombwa kumenya ibiranga buri ntambwe kugira ngo umenye uko wayikumira n'uko wayirwanya.

Mbere ya byose, abategura jenoside batandukanya abaturage, bakabacamo ibice bibiri «Twe» na «Bo» bagendeye ku bwenegihugu, ubwoko, inkomoko cyangwa imyemerere. Muri iki gikorwa, abategura jenoside bagerageza kumvisha abaturage ko kubacamo ibice nta cyo bitwaye kandi ko nta ngaruka bifite. Ariko mu by'ukuri bo baba bazi impamvu yabyo n'icyo bashaka kuzageraho.

Nyuma yo gucamo abaturage ibice, buri tsinda rihabwa izina ryihariye, rikagenderwaho babatandukanya n'abandi badahuje itsinda. Ibi bigashimangirwa n'inyigisho z'urwango zirushaho gutandukanya amatsinda yombi, kugeza ubwo itsinda ryibasiwe, rifatwa nk'umwanzi mu muryango ribarizwamo.

Nyuma yo gutandukanya amatsinda no kuyaha amazina yihariye kuri buri tsinda, itsinda ryibasiwe ritangira kwamburwa ubumuntu, abarigize bakagereranywa n'ibikoko.

Ku rwego rwa kane, abategura jenoside barangwa n'ibikorwa bitandukanye bitegura ishyirwa mu bikorwa ryayo. Hategurwa, hakanigishwa abazayikora, hagashakwa ibikoresho bizifashishwa.

Ku rwego rwa gatanu, abategura jenoside batangira kwibasira abatagira aho babogamiye, batabyumva kimwe na bo; kugira ngo bitazababuza gushyira mu bikorwa umugambi wabo wa jenoside.

Hakurikiraho kugaragaza abagomba kwicwa, hagakorwa urutonde rwabo. Nyuma yo gukora urutonde rw'abagomba kwicwa, hakurikiraho kubica hagamijwe kumaraho abagize itsinda runaka.

Nyuma yo gushyira mu bikorwa jenoside, iteka abayikoze ntibaba bemera ibyaha bakoze. Nibwo usanga barangwa no guhakana ibyabaye, bagahisha ukuri, bakibasira abatangabuhanya n'ibindi byose, bagamije kuburizamo ibimenyetso bituma umugambi wabo umenyekana n'uburyo wateguwe.

Kugira urukundo rwa mugenzi wawe no kumva ko abantu ari ibiremwa by'Imana ni yo ntwaro ya mbere yo kwirinda no gukumira jenoside. Ni ngombwa kwamaganwa ubuyobozi bucamo abaturage ibice bubumvisha ko atari bamwe. Mu mategeko ahana ya buri gihugu, hakwiye gushyirwamo itegeko rihana umuntu wambura mugenzi we ubumuntu amwitiranya n'inyamaswa cyangwa amuha andi mazina agamije kumutesha agaciro. Abayobozi b'igihugu n'ab'imiryango mpuzamahanga bakwiye kwamaganwa no guhana ababiba inzangano n'amacakubiri, babicishije mu biganiro mbwirwaruhame no mu bundi buryo bunyuranye bw'isakazamakuru.

Mu kurwanya jenoside, Umuryango w'Abibumbye "UN" ugomba gukumira igurwa ry'intwaro ku bihugu no ku baturage bagaragaweho umugambi

mubisha wa jenoside, bakanafatirwa ibihano mpuzamahanga. Ni ngombwa kandi gutangaza ibihugu byagaragaweho itegurwa rya jenoside no gushyiraho ingabo mpuzamahanga zo gutabara mu maguru mashya abibasiwe na jenoside. Birakwiye kandi guca umuco wo kudahana, abakoze jenoside bagacirwa imanza aho baba baherereye hose.

Muri make, uruhare rwa buri muntu mu gukumira no kurwanya jenoside, ni ukwamagana abagifite ingengabitekerezo ya jenoside no guhana abayitsimbarayeho.

Kurangwa n'imitekerereze, imyumvire, imikorere n'imyitwarire izira ivangura iryo ari ryo ryose mu bikorwa bya buri munsi, twubahiriza uburenganzira bwa muntu bwo kubaho, kumvwa no gukemurirwa ibibazo no kwemera ibitekerezo bitandukanye.

Ni ngombwa kandi gutoza abana n'abo tubana kubahiriza uburenganzira bw'abandi no kwirinda ivangura n'amacakubiri aho ava akagera.

Bifatiye ku bya Geregori Sintato (Gregory Stanton), 1944, What is genocide?

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Jenoside ni iki?
2. Intambwe jenoside inyuramo kugira ngo igerweho ni zingahe? Zivuge uzikurikiranyije.
3. Vuga nibura uburyo butatu bwo gukumira jenoside bugaragara mu mwandiko.
4. Ni iyihe nama wagira buri muntu mu rwego rwo kwirinda no kurwanya jenoside?
5. Garagaza uburyo bunyuranye bwo gukumira no kurwanya jenoside butavuzwe mu mwandiko.
6. Garagaza ingingo z'ingenzi zivugwa muri uyu mwandiko.

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. **Sobanura amagambo akurikira:**
 - a) Ubumuntu
 - b) Guta agaciro
 - c) Umugambi mubisha
 - d) Guhana umugambi
2. **Koresha amagambo akurikira mu nteruro ku buryo wumvikanisha icyo asobanura: ubumuntu, kwibasira, agaciro.**
3. **Simbuza amagambo atsindagiye impuzanyito zayo ziri mu**

mwandiko.

- a) Ni ngombwa gutabara abantu bibasiwe na jenoside **bidatinze**.
- b) Mudacogora **yaboneranywe** n'abajura.

III. Ikibonezamvugo

1. Inshinga isanzwe itondaguye igira uturemajambo tw'ibanze tungahe? Tuvuge.
2. Erekana uturemajambo twungirije inshinga igira? Ese inshinga itondaguye igira uturemajambo tungahe? Andika amazina yatwo.
3. Hari ubwoko bungahe bw'ingereka mu nshinga itondaguye?
4. Sesengura inshinga itondaguye ugaragaza amazina y'uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.
 - a) Kamanzi ati: "Mu bucruzi bwange, nkoresha abantu benshi".
 - b) Ese Petero arakishonjesha iyo bamubwiye kujya mu mirimo isaba ingufu
 - c) Za ngabo zarakumbukuye, ubu zigeze hakurya ya Nyabarongo.
 - d) Kera Abanyarwanda bamesheshaga imigwegwe. Ese ubu baracyakora batyo?

UBUSHOBOZI BW'INGENZI BUGAMIJWE

- Gusesengura umwandiko ku bihumanya ikirere agaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Guhanga umwandiko ku nsanganyamatsiko yahawe.
- Kwandika interuro agaragaza ubutinde n'amasaku.

IGIKORWA CY'UMWINJIZO

Ku bwawe urumva hakorwa iki ngo ikirere kidahumana? Garagaza uruhare rwa muntu mu kubungabunga ibidukikije n'uburyo buboneye bwo kurinda ikirere.

V.1. Umwandiko: Ikirere n'imihindagurikire y'ibihe

Ibidukikije bikubiyemo ibice bibiri, birimo ibidukikije kamere umuntu atagizemo uruhare

Nk'imosozi, inyoni, ibirunga, ibiyaga karemano, inzuzi karemano n'ibindi. Hari kandi n'ibiva ku bikorwa bya muntu, birimo urusobe rw'ibinyabuzima, ibikorwa by'ubukungu n'imibereho y'abantu, ibirebana n'umuco, ubwiza ndetse n'ubumenyi bishobora kugira ingaruka ziziguye cyangwa zitaziguye, ku majyambere y'ahantu, ku binyabuzima no ku bikorwa by'umuntu. Mu bibangamira ibidukikije twavuga nk'ibyangiza ikirere bigatera imihindagurikire y'ibihe. Nubwo inganda zikenewe kugira ngo habeho iterambere ariko ibyotsi biva mu nganda bicucumuka bijya mu kirere bikacyangiza. Biriya byotsi byose bibi biva mu nganda ni byo byangiza igice k'ikirere kigabanya ubukare bw'imirasire y'izuba itugeraho ku isi hakaba imihindagurikire y'ibihe ishobora kuba intandaro y'amapfa. Ibyotsi bihumanya ikirere ntibiva mu nganda gusa. Nta wakwirengagiza ko ibinyabiziga, ubwato n'indege bikoresha amavuta, risansi na mazutu bisohora ibyotsi bihumanya ikirere.

Ni ngombwa kugabanya imodoka zicucumura ibyotsi byangiza ikirere no gukoresha mu nganda ikoranabuhanga rikuraho ikoreshwa ry'inkwi cyangwa ibikomoka kuri peterori, ahubwo bagashishikarira gahunda zibungabunga ibidukikije. Gutema amashyamba na byo biri mu bigira uruhare runini mu kwangiza ibidukikije. Ibyotsi byanduye biva mu nyanja biyungururwa n'amashyamba ntibishobore gukomeza ngo byangize ikirere. Iyo nta mashyamba ahari birakomeza bikajya kwangiza ikirere ku buryo na byo bigira uruhare runini mu mihindagurikire y'igihe. Abashakashatsi bagiye bashaka uburyo bayobya imiyaga imwe n'imwe ikomoka mu nyanja maze ugasanga na bo bateje imihindagurikire y'ibihe. Ubusanzwe iyo miyaga igira gahunda yayo itera imvura kugwa ku mugabane uyu n'uyu n'igihe iki n'iki.

Ubwo bushakashatsi rero buvanze n'ibyuka binyuranye byoherezwa mu kirere bitera ibihe guhindagurika mu buryo budasobanutse igithe abantu bari biteze imvura bakayibura, yanagwa ikaza itunguranye. Ibyo byose bidindiza iterambere kubera ko bikurura amapfa inzara igasizora. Umuntu mu bikorwa bye yakagombye kumenya ko kwibasira amashyamba n'ibimera ari uguta abatuye isi mu kangaratete. Amashyamba afite akamaro kanini mu buzima bw'abantu. Ayungurura umwuka duhumeka kandi akanabika urundi rusobe rw'ibinyabuzima nk'inyamaswa, inyonu n'ibindi. Ibihugu byinshi birwana urugamba rukomeye rwo kugaragaza ubuhangange, bigacura ibisasu bya kirimbuzi byoreka imbaga bikarimbura amazu n'imisozi. Ibi bisasu biri mu bya mbere byyangiza ikitere, aho byasibaniye ubuzima bukaba ingume. Abahanga bemeza ko ahantu habaye isibaniro ry'ibitwaro bya kirimbuzi, abagore baho baba bashobora kubyara abana babura ingingo zimwe na zimwe kubera ubumara buba bugize ibyo bisasu buba bwarakwirakwiriye mu mwuka bahumeka.

Kwita ku bidukikije byaba karemano cyangwa ibyakozwe n'abantu ni inyungu ya buri wese kuko iyo utabyitayeho byo biraguhana kuko uko byamera kose bizana ingaruka za vuba cyangwa zitinze, mu buryo buziguye cyangwa butaziguye. Ni ahacu kwita no ku guharanira kurengera ibidukikije kuko kubyitaho ari uguharanira iterambere rirambye rizira ingaruka zitandukanye zatezwa no kubyangiza.

5. 1.1. *Gusoma no gusobanura umwandiko*

IGIKORWA

Soma umwandiko "Ikirere n'imihindagurikire y'ibihe", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Uzuza izi nteruro ukoresheje amagambo yakoreshejwe mu mwandiko:
 - a) Iyo ibidukikije byibasiwe, abantu basigara mu..... bakicwa n'inzara.
 - b) Ibihumanya ikitere bitera amapfa kubera ko ibimera byuma hakabaho..... imvura ikabura.
 - c).....afite akamaro ku kuyungurura umwuka duhumeka no kubika urusobe rw'ibinyabuzima.
 - d)Ibihugu byateye imbere bicura ibitwaro bya kirimbuzi kubera kurwanira.....

2. Koresha aya magambo mu nteruro wihimbiye.
 - a) Ubumara
 - b) Amapfa
 - c) Ibibukikije
 - d) Ikirere

5.1.2. *Gusoma no kumva umwandiko*

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Ikirere n’imihindagurikire y’ibihe” maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Mu mwandiko batubwira ko ibidukikije birimo ibice bingahe?
2. Ni ibiki bibangamira ibidukikije bivugwa mu mwandiko?
3. Sobanura uburyo inganda zishobora gutera imihindagurikire y’ibihe.
4. Ni izihe ngamba zafatwa kugira ngo ibinyabiziga bitangiza ikirere?
5. Sobanura uburyo gutema amashyamba bitera imihindagurikire y’ibihe.
6. Ni gute ubushakashatsi na bwo bushobora kugira uruhare mu mihindagurikire y’ibihe?

5.1.3. *Gusoma no gusesengura umwandiko*

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Ikirere n’imihindagurika ry’ibihe” maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Garagaza ibindi bintu bitavuzwe mu mwandiko ubona byahumanya ikirere.
2. Garagaza ingingo z’ingenzi zivugwa mu mwandiko.
3. Huza ibivugwa mu mwandiko “Ikirere n’imihindagurikire y’ibihe” n’ubuzima busanzwe ubamo.
4. Ni ubuhe buryo bwiza bwo kubungabunga ibidukikije?

UMWITOZO

Ushingiye ku mabwiriza y’ihinamwandiko, hina umwandiko “Ikirere n’imihindagurikire y’ibihe” mu mirongo icumi.

V. 2. Amasaku mbonezanteruro

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira wubahiriza ubutinde n'amasaku, hanyuma usubize ibibazo byazibajijweho.

- a) Ikkirêerê n'ûmwuûka duhuumêeka byaangiizwa n'ibyôotsi.
- b) Umugorê n'ûmugabo barafâtanya mu kurêengera ibidûkiikije.
- c) Karaangwâ yahûguuye abatûuranyi bê kuu ngârukâ z'aâko kaânya cyâangwâ zizigûye zikomôoka ku kwâangiiza amashyaamba.
- d) Muu nzêego z'ûbuyobozi biitoondera ibyaâkwaanduza umwuûka mwiiizâ`

Ibibazo

1. Mukurikije imivugirwe y'izo nteruro murumva ari ayahe masaku yaje mu myanya atari asanzwemo? Kubera iki?
2. Mukore ubushakashatsi mutahure inshoza y'amasaku mbonezanteruro, mugaragaze impamvu amagambo agenda ahindura amasaku kamere iyo ari mu nteruro.
3. Mushake andi masaku mbonezanteruro atagaragajwe muri izo nteruro.

Inshoza y'amasaku mbonezanteruro

Amasaku mbonezanteruro ni amasaku avuka iyo ijambo rihinduye isaku kamere ryari rifite bitewe n'ubwoko bw'ijambo biri kumwe mu nteruro. Mu nteruro amagambo agenda ahindura amasaku kamere bitewe n'uko yakoreshejwe. Hari amoko y'amagambo atuma habaho imihindagurikire y'amasaku. Ayo ni nk'ibyungo na na nka, ndetse n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a.

1. Amasaku mbonezanteko ashingiye ku byungo cyangwa ku binyazina ngenera.

- a) Iyo ijambo rikurikira icyungo cyangwa ikinyazina ngenera ridafite isaku nyejuru muri kamere yaryo, amasaku yaryo ntahinduka. Ibyo ariko bishoboka iyo iryo jambo ridatangiwe n'inyajwi.

Ingero:

- Ishyaamba ryiitaabwahô **na Mugisha**.
- Kanyâna **na Kagabo** bafatanya kuriinda ibihûmaanya ikirêerê.
- Umukôro **wa Mugabo**.

b) Ikinyazina ngenera gikurikiwe n'ijambo ridatangiwe n'inyajwi, gihita kigira ubutinde, kerekia iyo ijambo gisobanura riri mu nteko 1, 3, 4, 6, 9.

Ingero:

- Abâana **baa Nkûbito** biîtabiiriye umugaanda wô gutêera ibitî
- Ageendana **na Cyûuma**.
- Mukuungwâ **na Ntâruka** bireegeranye.

c) Iyo icyungo cyangwa ikinyazina ngenera gikurikiwe n'ijambo rifite isaku nyejuru ku mugemo wa kabiri, iryo saku nyejuru riri kuri wa mugemo wa kabiri ryimukira ku mugemo wa mbere w'iryo jambo.

Ingero:

- Saavê ituuwe **nka Kîbuungo**.
 - Umukôrô **wa Mûtesi**
- d) Iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a, bikurikiwe n'izina ridafite indomo, ariko rifite isaku nyejuru ku mugemo wa gatatu, iryo zina rifata isaku nyejuru ku mugemo waryo wa mbere.

Ingero:

- Kiizâ **na Mûgorê** baravûukana.
- Umujuŷi **wa Kîgalî** urasukuuye.

e) Iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a bikurikiwe n'izina ridafite indomo, ku mugemo wa kabiri rifite isaku nyesi nyejuru, iryo saku rirahaguma, umugemo wa mbere na wo ugafata isaku nyejuru.

Ingero:

- Inzu **ya Kâriîsa** sî iy'ibyaâtsi.
 - Kamaâri yiigiisha **nka Mûhiîre** kubûungabuunga ibidûkiikije.
- f) Buri gihe iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a bikaswe bikurikiwe n'izina ritangiwe n'indomo, iyo ndomo itangira iryo zina ihita ifata isaku nyejuru.

Ingero:

- Umugorê **n'ûmugabo**
- Abâana **b'âbakoôbwâ**

g) Buri gihe iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a bikaswe bikurikiwe n'izina rifite isaku nyejuru cyangwa nyejuru nyesi ku mugemo wa kabiri, bituma indomo y'iryo zina igira isaku nyejuru nyesi.

Ingero:

- Afatwa **nk'îintwâari**.
 - Miniisîtiri **w'îintêbe** yasuuye/yasûuye Icyaânya cy'Âkagêra
- h) Iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n’ibinyazina ngenera bifite igicumbi **-a** bikaswe bikurikiwe n’ikinyazina nyereka, ico kinyazina nyereka gifata isaku nyesi nyejuru ku nyajwi ibanza.

Ingero:

- Abatô bageendana **n’îiki** gihe.
- Yiitwaara **nk'aâba** babyêeyi bê.
- Guhumaanya ikirêerê biteza ingârukâ **z'aâko** kaânya.

2. Amasaku mbonezanteruro adashingiye ku byungo cyangwa ku binyazina ngenera.

a) Ikinyazina mbanziriza gihorana isaku nyejuru ku gicumbi cyacyo.

Ingero:

- **Uwô** mvugâ yaaje.
 - **Ibyô** akorâ birakwîye.
- b) Indangahantu **ho, yo, mo/mwo** bifatana n’inshinga n’akajambo **ko** bifata buri gihe isaku nyejuru.

Ingero:

- Si **kô** bavuzê.
 - Yagiiyeyô.
 - Namuboonyemô/ Namûboonyemô.
- c) Inshinga mburabuzi “**ni /si**” ikoreshejwe mu nteruro buri gihe ifata isaku nyejuru. Nyamara iyo itangiye interuro iryo saku riratakara.

Ingero:

- Amasuunzu **sî** amasakâ.
 - Uwô nshâakâ **nî** uwo.
 - **Ni** umwâana nk’âbaândi.
 - **Si** nge ujyayô.
- d) Indangahantu “**i**” na yo ishobora guhindura amasaku kamere y’amagambo.

Ingero:

- Saavê
- Avuuka **i** Sâavê.

e) Iyo mu nteruro hakoreshejwe ibyungo “**no**” na “**nko**” n’ibinyazina ngenera bifite igicumbi –**o**, bifata isaku nyejuru.

Ingero:

- Kunywâ **nô** kuryâ birajyaana.
- Umurimâ **wô** guhîinga nî uwo.
- Iyo nyâna **yô** gukwâ nî iyi.

f) Impakanyi (**ta**) igira isaku nyejuru kandi ntigira integuza ndetse ntishobora na yo kuba integuza.

Ingero:

- **Kudâkorâ** biravûna.
- **Kutâzâajyayô** bizaatubabaza.

UMWITOZO

Soma neza kandi wandike izi nteruro ugaragaza ubutinde n’amasaku ugabanya ibinyetso:

- a) Gutera ibiti biranga umuturage w’ibikorwa by’impuhwe n’ineza.
- b) Iterambere rirambye turigezwaho no kurinda ikirere ibighumanya.
- c) Ni ngombwa kugabanya ibyotsi biva mu modoka n’ikoreshwa ry’inkwi.
- d) Kagabo na Mutoni bahawe igihembo kuko bafashe neza ibidukikije.
- e) Nyiri amahirwe amenya iby’imihindagurikire y’ibihe.

V.3. Umwitozo w’ubushobozi ngiro bw’umunyeshuri

Ugendeye ku mabwiriza y’ihangamwandiko, hanga umwandiko ufite uburebure buri hagati y’imirongo mirongo itatu na mirongo ine ku nsanganyamatsiko ivuga ku bihumanya ikirere.

Ubu nshobora:

- Gusesengura umwandiko ku nsanganyamatsiko zivuga ku bihumanya ikirere.
- Guhangga umwandiko ku nsanganyamatsiko zivuga ku bihumanya ikirere.
- Kwandika interuro ngaragaza ubutinde n’amasaku.

Ubu ndangwa no:

- Gushishikariza abandi kubungabunga ibidukikije birinda kwangiza ikirere.
- Gushishikarira gusoma no kwandika interuro n'izindi nyandiko nubahiriza ubutinde n'amasaku.

V.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatanu

Umwandiko: Ibidukikije, inkingi y'ubuzima

Kuva kera na kare, umuntu azi ko yarazwe kuba umutware w'isi. Yahawe ubwenge bwo kuyigenga no kwifashisha ibidukikije mu mibereho ye ya buri munsi. Uko amajyambere agenda yiyongera ni ko ikitwa umutungo kamere twasigiwe n'abakurambere bacu ugenda ukoreshwa rimwe na rimwe neza cyangwa nabi hirengagijwe abavuka uko bwije n'uko bukeye. Byumvikana bite ukuntu ba rutwitsi bagambirira guhindura isi yacu ubutayu? Ba gashozantambara bahora mu myiyereko yo kugergeza ibitwaro byabo bya kirimbizi kandi bijunditse ubumara, bazi ko byangiza ikirere? Abanyenganda zitandukanye bagira batya bagasuka, bakajugunya imyanda ivuye mu nganda, mu nzusi no mu biyaga cyangwa, bazi ko nta cyo bitwara? Uretse n'ibyo, ibyotsi biva muri izo nganda bihumanya ikirere cyacu bikatugiraho ingaruka.

Muntu yagombye kumenya ko kwibasira ibidukikije harimo ibimera n'amashyamba ari uguta abatuye isi na we atiretse mu kangaratete. Ibimera bifite akamaro kanini mu buzima bw'abantu. Uko tubizi, ibimera biyungurura umwuka duhumeka. Igihe isi dutuye izaba yabaye ubutayu nka Sahara, ikirere cyuzuye umwuka uhumanye udashobora kuyungururwa, iherezo ry'abatuye isi rizaba irihe? Abahanga mu bumenyi bw'amashyamba bemeza ko adufitiye akamaro kanini kuko atuma imvura igwa, atuma duhumeka umwuka mwiza, arwanya n'isuri. Kuki abantu biyibagije ya mvugo igira iti: "Nutema kimwe uge utera bibiri!" Abacukura amabuye y'agaciro bakarimbura ibimera, bumva bitaniye he no gutema ishami ry'igitu wicayeho?

Ni ukuri gutera imbere ntawubyanze; ntiwahagarika inganda, gucukura amabuye y'agaciro, gukoresha ibinyabiziga utirengagije ubwato n'indege bikoresha amavuta, risansi ndetse na mazutu. Iri terambere duharanira twese kugeraho rijyana n'ingaruka zitandukanye. Umwotsi wa moteri z'ibinyabiziga byarondowe harimo n'ibisororwa n'inganda bigira uruhare mu kutwangiriza ikirere.

Kwandura kw'ikirere bijyana no kwandura k'umwuka. Kubera ko umwuka ugira uruhare mu kugena ibihe by'imvura n'izuba, urumuri, ubushyuhe cyangwa ubukonje bikaboneka mu rugero rushimishije nubwo hari aho

bikabya; umwuka wanduye, uhumanye utuma ibihe bigendabihindagurika, abahinze imyaka bakabura imvura bakarumbya, izuba rigacana imisozi ikaka, ibimera n'amashyamba bikaba umuyonga, abantu, inyamaswa n'amatungo bikarimbuka. Biriya byuka byose bibi ni byo byangiza igice k'ikirere kigabanya ubukare bw'imirasire y'izuba itugeraho ku isi; abahaha mu bumenyi bw'isi icyo gice bakita "ozone". Kera iyo amapfa cyangwa umwuzure yafataga igihe kirekire, abantu barasuhukaga bakajya guhahira iyo byeze. Ikibazo kiriho, ubu kubona aho ingaruka z'iterambere ritaragera biragoye; ikiriho ni ugufata ingamba.

Kubungabunga ibidukikije ni bwo buryo bwiza bwo kugira ngo bisugire. Abayobozi b'Ighihu muri poritiki nziza yo kubungabunga ibidukikije, hashyizweho ikigo k'Ighihu gishinzwe kubungabunga. Mu mpande zose z'Ighihu, ku bigero byose byabantu bajjurirwa akamaro k'ibidukikije hakoreshejwe abafashamyumvire, bafatanyije n'abashinzwe gufata neza ubutaka, imiturire no kurengera ibidukikije. Nihadashyirwamo ingufu ngo buri wese ahagurukire kubungabunga ibidukikije Imana yaduhayeho impano ngo muntu abigenge, bizatuma isi igenda irushaho gusatira iherezo ry'ubuzima. Abemeza ko amazi atari amazi gusa ahubwo ari n'ubuzima ntibibeshye.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Garagaza akamaro k'ibimera.
2. Andika ibintu byangiza ikirere.
3. Ni irihe sano rigaragara hagati yo kwandura kw'ikirere n'umwuka?
4. Hari icyo ubutegetsi bw'Ighihu bwakoze mu rwego rwo kubungabunga ibidukikije? Sobanura neza igisubizo cyawe.
5. Buri wese mu batuye iyi si arasabwa iki?
6. Ni irihe somo ukuye muri uyu mwandiko?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira yakoreshejwe mu mwandiko
 - a) Umutungo kamere
 - b) Kujundika ubumara
 - c) Imirase
 - d) Gusugira
 - e) Uruganda
2. Huza amagambo yo mu ruhushya A n'ibisobanuro byayo biri mu ruhushya B

A	B
1. Guhumanya	a) akaga; ibibazo bikomeye..
2. Akangaratete:	b) kujya ku mirongo by'intore.
3. Ingamba	c) kuba hafi y'uwo ushaka.
4. Gutera ingamba	d) ibyemezo bifatika kandi bihamye.
5. Gusatira	e) gutera indwara, kwanduza indwara.

3. Simbuza amagambo yanditse mu mukara tsiri impuzanyito zayo ziri mu mwandiko.

- a) Twabonye **imyambi** y'izuba tumenza ko bukeye.
- b) Imyuka isohorwa n'inganda **yanduza** ikirere.

III. Ikibazo ku butinde n'amasaku

Andika neza interuro zikurikira wifashishije ubutinde n'amasaku kandi ugabanye ibimenyetso

- a) Mu muco nyarwanda kirazira gukora ubushakashatsi wangiza ibidukikije.
- b) Leta y'u Rwanda yashyizeho ingamba zo kubungabunga ahantu nyaburanga.
- c) Ibyotsi biva mu nganda n'imodokabihungabanya ibinyabuzima n'umwuka duhumeka.
- d) Iby'iki gihe bisaba gusigasira ubuzima bwacu.
- e) Nyiri ibyago ni rubanda rugufi rutazi iby'umutungo kamere.

IV. Ihangamwandiko

Hitamo insanganyamatsiko imwe maze uyiramburemo umwandiko w'imiringo mirongo itatu (30).

- a) Kubungabunga ibidukikije ni inkingi y'ubuzima buzira umuze.
- b) Kurwanya ibihumanya ikirere ni inshingano ya buri wese.

UBUSHOBOZI BW'INGENZI BUGAMIJWE

- Gusesengura umwandiko ku kurwanya ruswa n'akarengane atahura ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gukora inyandikomvugo y'inama
- Gusesengura amazina y'amatirano agaragaza uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi.

IGIKORWA CY'UMWINJIZO

Ukurikije uko uzi ingaruka za ruswa n'akarengane ni iki wakora kugira ngo uwo muco mubi ucike burundi mu Gihugu. Sobanura uruhare rwawe nk'urubyiruko mu guca ruswa n'akarengane.

VI.1. Umwandiko: Ntumpeho

Ni mucyo twambare, twambarire
Kuba imena.
Gewe ubu nahisemo, nzatwaza ngana imbere.
Nushaka unkurikire, mu runana
Rw'imihiigo,
Turishinge turahire, yuko
Tuzahora
Dukunda ibyiza: ubutabera n'amahoro
Urukundo n'ubupfura; ubukire
Bwanga ibyo ndabugaya
Ntumpeho

1. Nuteranya abuzuye,
Ubwo uratata nturi imfura.
Niba uhora utanya amoko
Ngo abantu bamashane,
Nusumbanya n'uturere

Uribagire wifashe,
Ntumpeho.

2. Niba utunzwe na ruswa

Ukura mu baturage,
Niba useka uwabuze hirya,
Akabura no hino,
Niba uneguza amazuru
Ukazura umugara,
Ntumpeho.

3. Niba ishyari rikuzonga

Ugatera urubwa ukize,
Ugashengurwa n'agahinda
Iyo ubonye abahiriwe,
Urwo rutoke uhonda urundi
Rubuze mo ubupfura
Ntumeho.

4. Niba unebwa ntukore

Ngo uzatungwa no gusaba,
Niba unyereza ibyo ushinzwe,
Ngo ubwo urirwanaho,
Urateshuka inzira y'intore.
Ubwo uri umunyoni mubi,
Ntumpeho.

5. Niba ushinzwe imbaga,

Ukikundira mo bamwe,
Uwakugabiye ntumukunda
Uramugambanira.
Uraca uduco kandi ashaka
Ko ureba udasumbanya,
Ntumpeho.

6. Niba uri umukobwa

Ukishinga abagushuka,
Niba se uri umuhungu
Ugashirira mu maraha,
Urasenya urwo wari gushinga
Ugashengera utambaye,
Ntumpeho.

7. Umuco mwiza wa kureze,

Ntugatumе udindira.
Mu by'abandi jya utora ibyiza,
Ibifutamye ujugunye.
Niba urabukwa iby'abandi
Ugata n'urwo wambaye
Ntumpeho.

(Umuhanzi: RUGAMBA Sipiriyanı)

6. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

IGIKORWA

Soma umwandiko "Ntumpeho", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Koresha buri jambo mu magambo akurikira mu nteruro yumvikanisha icyo risobanura:
 - a) Imena
 - b) Imihigo
 - c) Ubupfura
 - d) Ugashengurwa
 - e) Umunyoni

2. Shaka muri iki kinyatuzu mu merekezo yacyo yose amagambo arindwi afitanye isano na ruswa n'akarengane yakoreshejwe mu ndirimbo "Ntumpeho".

A	Z	E	R	E	Y	N	U	R	O
N	Y	E	M	I	J	L	M	A	K
A	U	N	E	G	U	R	A	U	D
B	T	U	A	K	E	S	U	S	U
M	Y	K	H	B	I	S	H	E	N
A	O	T	z	I	M	A	G	N	O
G	A	I	M	U	R	U	N	Y	A
U	R	U	S	W	A	N	S	A	J
Z	E	N	E	K	A	U	C	U	F
U	M	U	H	A	Z	B	O	N	G

3. Simbuza amagambo y'umukara tsiri ari mu nteruro zikurikira impuzanyito zayo dusanga mu mwandiko.

a) **Umujura** ukoresha ikoranabuhanga ni umwanzi w'ibyiza.

b) Si ubupfura gutteranya abantu ngo **barasane**.

6.1.2. *Gusoma no kumva umwandiko*

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Ntumpeho", maze usubize ibibazo byawubajijweho

1. Ni iki umuririmbyi avuga ko adashaka ko bamuha?
2. Rondora ibintu bidakwiye gukorwa mu rwego rwo kurwanya ruswa n'akarengane muri iyi ndirimbo.
3. Sobanura ibyo umuntu akwiye gukora arwanya ruswa n'akarengane.
4. Ni ibiki bishobora kuba intandaro ya ruswa n'amakimbirane?
5. Ni iyihe nama umuhanzi agira abakobwa n'abahungu?
6. Bimwe mu bivugwa mu mwandiko bihuriye he n'umuco wo kuzigama no kurwanya jenoside

6.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Ntumpeho", maze usubize ibibazo byawubajijweho

1. Ni izihe ngingo z'ingenzi dusanga mu mwandiko?
2. Ni izihe ndangagaciro nyarwanda usanga muri uyu mwandiko?
3. Ese ubutumwa buri muri uyu mwandiko ubona bumaze iki mu buzima bwa buri munsi ku Banyarwanda?
4. Ni iyihe nama ukuye mu mwandiko ijyanye n'umuco w'amahoro?

VI.2. Amazina gakondo

IGIKORWA

Hera ku bumenyi usanzwe ufite ku mazina kandi ukore ubushakashatsi maze usubize ibibazo bikurikira:

- Amazina gakondo ni iki?
- Amazina gakondo ateye ate?
- Amazina gakondo atandukaniye he n'andi mazina?
- Ni iki wavuga ku ntêgo y'amazina gakondo?

6.2.1. Inshoza y'amazina gakondo

Mu Kinyarwanda, izina ni ubwoko bw'ijambo bita umuntu, inyamaswa, ikintu n'ahantu, rikabiranga. Izina risobanurwa ku buryo butandukanye biturutse ku nyito cyangwa inyurabwenge, ku ntego ndetse no ku nkomoko.

Amazina gakondo ashobora gusobanurwa ku buryo bubiri bukurikira:

Mu rwego rw'inyito n'inkomoko:

Izina gakondo ni izina rusange mbonera rivuga abantu benshi, ibintu byinshi cyangwa inyamaswa. Ni izina ry'umwimerere w'Ikinyarwanda ritari iritirano.

Mu rwego rw'iyigantego:

Izina gakondo ni izina mbonera kuko rigizwe n'uturemajambo tw'ibanke dutatu gusa (indomo, indanganteko n'igicumbi). Ni ukuvuga ko izina gakondo

atari izina ry'urusobe kandi atari izina rikomoye ku nshinga cyangwa ku bundi bwoko bw'amagambo.

Dukubiye hamwe izo nshoza zombi twavuga ko izina gakondo ari izina mbonera ry'umwimerere mu Kinyarwanda ritari iritirano, rigizwe n'uturemajambo dutatu gusa (indomo, indanganteko n'igicumbi); rikaba atari izina ry'urusobe, atari izina rikomoye ku nshinga cyangwa ku bundi bwoko bw'amagambo.

6.2.2. Uturajambo tw'izina gakondo

Intego y'izina gakondo ni: indomo, indanganteko (indangazina) igicumbi: D+RT+C

a) Indomo (D)

Ni akaremajambo kagizwe n'inyajwi iterura (ibanziriza) izina. Indomo buri gihe isa n'inyajwi y'akaremajambo kayikurikira iyo gahari. Ni ko karemajambo kabanziriza utundi turemajambo twose tugize izina.

Mu Kinyarwanda inyajwi zishobora kuba indomo ni eshatu: i, u, a.

Ingero: ikivuguto, amasaka, umuvure

Indomo n'inteko z'amazina zikoreshwamo:

- **Indomo i-**: ikoreshwa mu nteko zikurikira: 4, 5, 7, 8, 9, 10

Ingero: iminsi (nt.4), irebe (nt.5), ikivuguto (nt.7), ibishyimbo (nt.8), imbuto (nt.9), inzuzi (nt.10)

- **Indomo u-**: ikoreshwa mu nteko zikurikira: 1, 3, 11, 13, 14, 15

Ingero: umugabo (nt.1), umunsi (nt.3), urugo (nt.11), uburo (nt.14), ukuboko (nt.15)

- **Indomo a-**: ikoreshwa mu nteko zikurikira: 2, 6, 12, 16

Ingero: abagabo (nt.2); amazina (nt.6), akana (nt.12), ahantu (nt.16)

b) Indanganteko/ Indangazina: RT/Rzn

Indanganteko ni akaremajambo kerekana inteko izina rrimo. Ako karemajambo ni ko kagena uturemajambo tw'isanisha. Indanganteko zihinduka bitewe n'inteko izina rrimo.

Urugero: Amatara manini araka.

c) Igicumbi (C)

Ni igice k'izina kidahinduka mu igoragoza kibumbatiye inyito y'ibanze y'izina.

Mu Kinyarwanda izina mbonera gakondo iryo ari ryo ryose rifite iyo ntego.

Ikitonderwa:

Amazina adafite indanganteko igaragara na yo intego yayo ni D+RT+C uretse ko muri ayo mazina RT ari ikimenyetso Ø gihagararira akaremajambo kabura mu turemajambo tw'ibanze.

Urugero:

Ishyari: i- Ø-shyari -Ø- ni indanganteko

6.2.3. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa mu izina gakondo

Amategeko y'igenamajwi akoreshwa mu izina gakondo ni akoreshwa mu izina mbonera.

Ingero:

Umwana: u-mu-ana bisomwa ngo **u** ihinduka **w** iyo iri imbere y'inyajwi **u→w/-J**.

Icyatsi: i-ki-atxi, **i** ihinduka **y** iyo iri imbere y'inyajwi **i→y/-J**, **ky** →**cy** mu myandikire yemewe y'Ikinyarwanda.

Abantu: a-ba-antu **a→ø/-J**, a yaburijwemo iyo iri imbere y'inyajwi.

Imbonerahamwe y'amwe mu mategeko y'igenamajwi ajyanye n'inyawi n'ingombajwi mu izina gakondo.

Inteko ya	Izina	Uturemajambo	Amategekoy'igeamajwi
1	Umwami	u-mu-ami	u→w/-J
2	Abantu	a-ba-antu	a→ø/-J
3	Umwuko	u-mu-uko	u→w/-J
4	Imyuko	i-mi-uko	i→y/-J
5	Iryinyo	i-ri-inyo	i→y/-J
6	Amenyo	a-ma-inyo	a+i→e
7	Igiti	i-ki-ti	k→g/-GR

8	Ibyondo	i-bi-ondo	i→y/-J
9	Imfura	i-n-fura	n→m/-f p→ø/m-f
10	Impapuro	i-n-papuro	n→m/-p
11	Urupapuro	u-ru-papuro	-
12	Akana	a-ka-ana	a→ø/-J
13	Atwana	u-tu-ana	u→w-J
14	Ubwanwa	u-bu-anwa	u→w-J
15	Ukwaha	u-ku-aha	u→w-J
16	Ahantu	a-ha-ntu	-
9/10	Inzoga	i-n-yoga	y→z/n-
9/10	Insibo	i-n-tsibo	t→ø/n-s
9/10	Inshuro	i-n-curo	c→sh/n-
10	Inuzzi	i-n-uzi	Igicumbi gifata z mu mazina amwe yo mu nt 10.
11	Urugi	u-ru-ugi	u→ø/-J
9/10	Inama	i-n-nama	n→ø/-n
10	Inyanya	i-n-nyanya	n→ø/-ny
9/10	Imungu	i-n-mungu	n→ø/-m

IMYITOZO

1. Tahura amazina gakondo muri aka gace k'indirimbo
Niba unebwa ntukore
Ngo uzatungwa no gusaba,
Niba unyereza ibyo ushinzwe,
Ngo ubwo urirwanaho,
Urateshuka inzira y'intore.
Ubwo uri umunyoni mubi,
Ntumpeho.
2. Wifashishije ingero gira icyo uvuga ku biranga izina gakondo.
3. Garagaza intego y'amazina mbonera gakondo akurikira
n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe: amenyo, umuhungu,
imfuruka, umweyo, inzuzi (imigezi)

VI.3. Amazina yamatirano

IGIKORWA

Soma iki kiganiro hagati ya Kagabo na Mucyo maze utahuremo amazina gakondo n'amazina atari gakondo arimo. Hera ku miterere yayo, ukore ubushakashatsi utahure inshoza y'amazina yamatirano, ugaragaze imvano y'amazina yamatirano na zimwe mu ndimi zatije Ikinyarwanda amagambo. Mugaragaze kandi intego n'amategeko y'igenamajwi by'ayo mazina.

Ikiganiro: Kagabo na Mucyo mu isoko

Mucyo: Kagabo, bite se? Ngwino hano ntundenze ibyashara!

Kagabo: Reka nze ariko ninsanga ibyo nshaka utabitite ndajya ahandi.

Mucyo: Banza wicare wice akanyota.

Kagabo: Oya. Ntumpa ruswa ngo nemere. Ubu icyo nshaka ni ukugura ishati ifite amaboko magufi n'ipantaro y'umukara.

Mucyo: Humura hano birahari; wijya kure.

Kagabo: Ese ko nta giciro gihari?

Mucyo: Dore byanditseho. Ishati ni amafaranga ibihumbi umunani naho ipantaro ni ibihumbi icumi.

Kagabo: Ndabona bidahenze. Ese amasogisi yo n'iri koti na karuvati byo bigura bite?

Mucyo: Amasogisi ni amafaranga ibihumbi bitanu, ikoti ni bitanu naho karuvat ni igihumbi.

Kagabo: Reka nkwishyure kashi ndabona nta sheke nazanye.

Mucyo: Urakoze Kaga, unsuhurize mwarimu wange.

Kagabo: Urakoze nawe. Ni aho ubutaha!

6.3. 1. Inshoza y'amazina yamatirano

Izina ry'iritirano ni izina ritari karemano muri urwo rurimi, ni izina ryavuye mu zindi ndimi cyangwa izina ryahawe ikintu ubusanzwe kitari gisanzwe muri urwo rurimi. Izina ry'iritirano iyo rigeze mu Kinyarwanda, rishakirwa inteko, yaba ari inshinga igashakirwa ngenga, kandi bikisanisha n'ikibonezamvugo k'Ikinyarwanda mu rwego rwo gushakirwa uturemajambo.

Kugira ngo ijambu ritirwe ryemerwe, rigomba kuba rikenewe n'abenerurimi kandi rishobora kuvugika bitagoranye. Mu itira ry'amazina kandi, ushobora gufata ijambu ukariterura uko ryakabaye, ukaryinjiza mu rurimi kamere rigafata intego n'imiterere y'amazina y'urwo rurimi uryinijemo. Riba rishobora kwinjirana inyito risanganywe cyangwa guhabwa indi itandukanye n'isanzwe. Indimi nyafurika zatije Ikinyarwanda amagambo kubera imihahirane n'imibanire yo guturana no gushyingirana. Indimi z'i Burayi zatije Ikinyarwanda amagambo kubera ubukoroni, ubucuruzi n'amadini.

6.3. 2. Invano y'amazina yamatirano

Kuva kera Abanyarwanda bashyikiranaga n'abaturage b'ibihugu bidukikije, bitewe n'ubucuti ubuhake, guhaha cyangwa gushyingirana. Ibi byatumye Ikinyarwanda kinjiza amagambo avuga ibantu bimwe byabaga byadutse mu Rwanda. Byongeye kandi, kuva mu ntangiriro y'ikinyejana cya makumyabiri, abanyaburayi batangiye kuza mu Rwanda bazanywe n'amadini, ubukoroni, ubucuruzi, ubucukuzi bw'amabuye y'agaciro, ubuhinzi n'ibindi. Ibyo byatumye zimwe mu ndimi z'i Burayi zinjiza amagambo mu Kinyarwanda.

6.3. 3. Zimwe mu ndimi zatije Ikinyarwanda amagambo

a) Indimi nyafurika

Ingero:

Ururimi	Izina ry'iritirano	Izina ry'amahanga
Iringara	Umusoro (byo gusora) Inkaranka (ubunyobwa) Umusara (umurimo)	Mosolo Kalanga Mosala
Ikigande	Igikaju (igisheke) Indogobe Igikwasi Amashanyarazi...	Ekikajo Endogoyi Ekikwasi Amasanyarazi...
Igiswayire	Ibyashara Umwarimu Itara Umusingi Inema Ikizibaho (igitambaro) Urukuta Isaha...	Biashara Mwalimu Taa Msingi Neema Kisbau Ukuta Saa...

b) Indimi z'i Burayi

Ingero:

Ururimi	Izina ry'iritirano	Izina ry'amahanga
Ikidage	Ishuri Ibobere Umudage...	Schule Büber Dag...
Igifaransa	Sheki Ruswa Ipantaro Amafaranga Karuвати Ikamyoneti Iferi Umushwari Puwaro Ishashi Ishakoshi Akabari Itushi Gukoroniza...	Chèque Recois Pantalon Francs Cravate Camionnette Frein Mouchoir Poireau Sachet Sacoche Cabaret Touche Coloniser...
Icyongereza	Ishati Amasogisi kashi Umuboyi Mitingi	Shirt Soks Cash boy meeting

Ikiratini	Misa Umuferatiri Kiriziya Isakaramentu Abusorosiyo Itegura (bubakisha)	Miss Frater Ecclesia Sacramentum Absolution Tegula
Igifurama	Gasopo Gafurudomo (igitutsi) Kongoreshi (indwara y'inka)...	Gas op God fur dom Congoleesch...

6.3.4. Amategeko agenga itira ry'amazina

Kugira ngo ijambo ritirwe ryemerwe, rigomba kuba rikenewe n'abenerurimi kandi rishobora kuvugika bitagoranye. Ni ukuvuga ko utira ijambo ubusanze utari ufite mu rurimi rrawe. Iyo atari ibyo uba ukoze ikosa ry'inozamvugo ryo kuvanga indimi mu gihe bitari ngombwa, bitewe n'impamvu zinyuranye; ubwirasi, kugaragaza ko wize, kwereka undi ko ururimi azi nawe uruzi... Ijambo ritiwe rigenekezerwa ku nyemvugo z'Ikinyarwanda, rigafata amasaku nk'ay'Ikinyarwanda, ryaba ari izina rikagenerwa inteko, yaba ari inshinga ikagenerwa umuzi. Niba ijambo ritiwe ari icyongereza cyangwa ikidage, bitewe n'uko izo ndimi zisanzwe zifite amasaku atandukanye n'ay'Ikinyarwanda, rigomba kwinjira mu Kinyarwanda rifite amasaku abenerurimi dusanzwe tumenyereye. Mu itira ry'amazina kandi, ushobora gufata ijambo ukariterura uko ryakabaye, ukaryinjiza mu rurimi kamere rigafata intego n'imiterere y'amazina y'urwo rurimi uryinjemo. Riba rishobora kwinjirana inyito risanganywe cyangwa guhabwa indi itandukanye n'isanzwe.

Ingero

Driver: umuderevu

Blanket: ikiringiti

Chauffeur: umushoferi

Shirt: ishati...

6.3.5. Utaremajambo tw'amazina yamatirano n'amategeko y'igenamajwi akoreshwamo.

Muri rusange amagambo akunze gutirwa mu Kinyarwanda ni amazina. Iyo amazina yamatirano yinjiye mu Kinyarwanda, yisanisha ku miterere y'andi mazina asanzwe mu Kinyarwanda. Bityo akavugwa nka yo kandi akagira amasaku n'intego nk'iy'amazina asanzwe mu Kinyarwanda. Amenshi mu mazina yamatirano, iyo yinjiye ahita afata intego rusange y'izina ry'Ikinyarwanda; ni ukuvuga indomo, indanganteko n'igicumbi, bityo bene ayo mazina biranagorana kuyatandukanya n'amazina gakondo kuko na yo ahita afata intego nk'iy'amazina asanzwe kandi uko imyaka igenda ihita inkomoko yayo ikagenda yibagirana. Ikindi kandi uvuga ntabanza kubaza inkomoko y'izina iri n'iri.

Ingero:

Umushoferi/abashoferi: u-mu- shoferi/ a-ba-shoferi

Umuderevu/abaderevu : u-mu-derevu/ a-ba-derevu

Umuboyi/ababoyi: u- mu-boyi/ a-ba-boyi

Umwarimu/abarimu: u-mu-arimu/a-ba-arimu... a→ ø/-J

Andi mazina yamatirano ntagaragaza indanganteko. Akensi na kensi, amazina yamatirano atagaragaza indanganteko (indangazina), aba ari mu nteko ya gatanu. Cyakora iyo agiye mu bwinshi agaragaza utaremajambo twose.

Urugero:

Ishati/amashati: i- ø -shati/ a-ma-shati

Isaha/amasha: i- ø -saha/ a-ma-saha...

Hari andi mazina yamatirano ynjira mu Kinyarwanda, ntashobore kugira indomo n'indaganteko ahubwo akagira igicumbi gusa (ø - ø -c). Bene ayo mazina akunze kuba ari mu nteko ya kenda agafata ubwinshi mu nteko ya cumi n'iya gatandatu.

Ingero:

Terefoni (imwe)/ za terefoni (nyinshi): ø - ø -terefoni

Tereviziyo (imwe) / za tereviziyo (nyinshi): ø - ø -tereviziyo

Radiyo (imwe) / za radiyo (nyinshi): ø - ø - radiyo...

Ikitonderwa:

- Amazina yamatirao yemera kandi gufata ubwinshi mu nteko ya

gatandatu. Iyo yafashe ubwinshi mu nteko ya gatandatu agira indomo n'indanganteko.

Ingero:

Terephone: **ø - ø -terefone** amaterefone: **a-ma- terefone**

Tereviziyo: **ø - ø -tereviziyo** amatereviziyo **a-ma-tereviziyo** radyo / amaradiyo: **ø - ø - radiyo / a-ma-radiyo...**

- Amazina y'amatirano agira amategeko y'igenamajwi ateye nk'ay'amazina gakondo.

Ingero:

Intêgo Itegeko ry'igenamajwi

Ibyashara: i-bi-ashara i→ y/-J

Icyashara: i-ki-ashara i→ y/- J; ky→ cy mu myandikire y'Ikinyarwanda.

Agaterefoni: a-ka-terefoni k→g/ - GR

Umwarimu: u-mu-arimu u→ w/- J

IMYITOZO

1. Ni irihe tandukaniro riri hagati y'amazina y'amatirano n'amazina gakondo?
2. Tanga ingero z'indimi nyafurika zatije Ikinyarwanda amagambo.
3. Ni izihe mpamu z'ingenzi zatumye zimwe mu ndimi nyafurika zitiza Ikinyarwanda amagambo?

VI.4. Inama

IGIKORWA

Iyo umuyobozzi ashaka kugira icyo ageza ku bo ayobora akoresha inama. Nimukore ubushakashatsi bwimbitse ku bijyanye n'inama musubiza ibibazo bikurikira:

- a) Inama ni iki?
- b) Inama itegurwa ite?
- c) Inama iyoborwa ite?

6.4. 1. Inshoza y'inama

Inama ni ikoraniro ry'abantu bateraniye hamwe bafite ingingo bigaho. Hashobora kubaho inama idasanzwe; iba itateguve bihambaye cyangwa inama isanzwe iba yateguve cyane kubera ko idatunguranye.

6.4. 2. Uko inama itegurwa

Igihe umuntu ategura inama isanzwe, agomba kwita cyangwa gутekereza ku ntego zayo; icyo inama izaba igamije, icyo izageraho na gahunda y'ibizigirwamo. Ni yo mpamvu agomba gутegura ibikoresho bizamufasha kuyinoza. Bimwe mu bigomba kwitabwaho ni ibi bikurikira:

- Gутegura aho inama izabera mbere, hakurikijwe umubare w'abazayizamo.
- Gутegura icyumba k'inama (intebe, ameza ndetse no kuhagirira isuku) ukurikije aho abazaza mu nama bazicara nko mu ishuri, ku ruziga, ku gice cy'uruziga n'aho abayobozi bicara.
- Gутeganya icyo kwandikaho niba ari ngombwa; ikibaho, amakaye cyangwa ikindi kintu cyose cyatuma abari mu nama bashobora gukurikira (nko kwitabaza ikoranabuhanga niba ari ngombwa).

Nyuma yo gутekereza no gутegura ibikoresho bikenewe, utegura inama akurikizaho gутegura inama nyirizina. Agomba kwibanda ku bintu bikurikira:

- Gутegura ibizigirwa mu nama bikorwa n'umuyobozi cyangwa se bigakorwa n'akanama runaka yashyizeho.
- Mu gутegura ingingo z'ingenzi ni byiza kuzitondekanya uhereye ku zifite agaciro kurusha izindi kuko iyo igihe kibaye gito, iby'ingezi biba byarangiye.
- Gutumiza inama no kohereza gahunda yayo mbere y'igihe (hari igihe abatumiwe batanga ibitekerezo cyangwa bakibutsa indi ngingo yagombaga kuzigirwamo.)
- Ni byiza ko hagati yo gutumiza inama n'inama ubwayo habonekamo igihe kugira ngo abantu babashe kuyitegura.

6.4.3. Ibikorwa byo kuyobora inama

Kuyobora inama ni umurimo ukorwa na nyiri ukuyitumiza cyangwa umubereye mu mwanya (umuyobozi mu rwego rwe). Buri muntu wese uba yitabiriye inama aba afite icyo ashinzwemo: abayitumiwemo baba bafite inshingano zo kumva no gutanga ibitekerezo byabo. Umuyobozi w'inama atangiza inama kandi akanayiyobora.

Inama igira ibice by'ingenzi bigenda bikurikirana, kandi uyiyoboye akaba agomba gukurikirana neza ngo hatagira igisimbukwa, cyanecyane ko ari we ugomba kurangiza kimwe agatangiza ikindi.

Muri rusange ibice by'inama bikurikirana bitya:

- Gusuhuzanya no gutanga ikaze;
- Kuvuga igihe inama iza kumara no kuvuga urwego inama yatumiwemo;
- Kurebera hamwe ko umubare w'abayitumiwemo bahageze uhagije kugira ngo ibe yatangira byemewe n'amategeko (iyo bitatu bya kane by'abatumirwa bahari nta cyayibuza gutangira);
- Kumva impamvu z'abataje niba bahari;
- Gutangira inama nyirizina : kuganira ku mirongo mikuru mikuru no kubyemeranyaho. Abitabiriye inama bashobora no kongeraho izindi ngingo iyo bisabwe.
- Inama nyirizina irarimbanya ari nako ikorerwa inyandikomvugo. Inama ikorwa hasuzumwa ingingo bemeranyijweho, kandi hakigwa ingingo imwe ku yindi.
- Uwatumije inama cyangwa umuhagarariye atanga inshamake y'ibyemezo byumvikanyweho mu nama.
- Inama isozwa n'uwayitumije cyangwa umuhagarariye igihe uwayitumije yabimuhereye uburenganzira: ashimira abayitabiriye akanabasezerera ariko akabanza kubaha amatangazo iyo ahari.

Ikitonderwa:

1. Kugira ngo inama ishyirwe mu bikorwa uyobora inama agomba kugira izi ndangagaciro igihe ayoboye inama:
 - Kvirinda kuba umunyagitugu;
 - Kutagira uruhande abogamiramo;
 - Kumva ibitekerezo by'abatumirwa akabijora kandi akabigorora igihe ari ngombwa;
 - Agomba kuba ari umuhanga mu byo avuga adahuzagurika icyo atazi agasaba ukizi mu batumirwa kugisobanura.
2. Imyanzuro y'inama ifatwa nk'aho ari ikemezo cya buri wese mu baje mu nama.
3. Inama igomba kurangwa n'ikinyabupfura, ubworohereane n'umusanzu wa buri wese mbega inama ntabwo ari igihe cyamatangazo.

UMWITOZO

Erekana uko wategura inama n'uko wayikoresha.

VI.5. Inyandiko mvugo

IGIKORWA

Nimusome iyi nyandiko kandi mwitegerezze imiterere yayo maze mukore ubushakashatsi mutahure inshoza y'inyandiko mvugo, ibice by'inyandiko mvugo n'uko inyandiko mvugo ikorwa.

Inyandiko mvugo y'inama ya Komite Nyobozi y'Akarere ka Bwakira yo ku wa 12 Gashyantare 2016

a) Abitabiriye inama

1. Bwana MUGISHA Arnauld (Umuyobozi w'Akarere)
2. Madamu KANKINDI Virginie (Umuyobozi Wungirije Ushinzwe Imibereho y'Abaturage)
3. Bwana BAZIRURA Sébatien (Umuyobozi w'Akarere Wungirije Ushinzwe Ububukungu)
4. Madamu UWISANZE Diane (Umunyamabanga Nshingwabikorwa w'Akarere ka Bwakira)

b) Ibyari ku murongo w'ibyigwa

1. Gusuzuma raporo z'ubwitabire bw'umuganda.
2. Gukora igenagaciro ry' Umuganda mu kwezi kwa Mutarama.
3. Gusuzuma imikorere y'abayobozi b'imirenge.
4. Utuntu n'utundi.

c) Uko inama yagenze

Inama yatangiye saa saba n'igice iyobowe n'umuyobozi w'Akarere ka Bwakira Bwana MUGISHA Arnauld watangiye aha ikaze abitabiriye inama anaboneraho no kubereka umuyobozi mushya w'Akarere wungirije ushinzwe imibereho myiza y'abaturage Madamu Kankindi Virginie. Arangije abasomera ibyari ku murongo w'ibyigwa. Uyoboye inama kandi yabajije abari mu nama niba hari ibyo bifuza gushyira ku murongo w'ibyigwa maze hemezwa gahunda y'inama.

1. Ingingo ya mbere: Gusuzuma raporo z'ubwitabire bw'umuganda.

Ku bijyanye n'iyi ngingo abari mu nama bamaze gusoma no gusuzuma raporo

bagejejweho na za komite ngenzuzi z'umuganda mu mirenge yose basanze umuganda witabirwa ku kigereranyo cya 95% bafata umwazuro ko n'abasigaye bangana na 5% abayobozi b'utugari n'imirenge bakora uko bashoboye bagakora ubukangurambaga bwo kubashishikariza kwitabira umuganda no kubumvisha uburyo umuganda ari igikorwa k'ingirakamaro mu iterambere.

2. Ingingo ya kabiri: Gukora igenagaciro ry'umuganda mu kwezi kwa Mutarama.

Abari mu nama, nyuma yo gusuzuma raporo z'igenagaciro ku muganda mu mirenge inyuranye basanze mu kwezi kwa Mutarama umuganda waragine agaciro kangana na miriyoni cumi n'eshanu z'amafaranga y'u Rwanda bishimira icyo gikorwa. Cyakora bifuje ko umurenge wa Kantarange mu kwezi kwa kabiri wazagerageza gukora ibikorwa bifite agaciro karenze ako mu kwezi kwa mbere kuko raporo zagaragazaga ko ari wo murenge wari inyuma y'iyindi kandi uri mu mirenge ifite abaturage benshi.

3. Ingingo ya gatatu: Gusuzuma imikorere y'abayobozi b'imirenge.

Uyoboye inama, kuri iyi ngingo yagaragarije abari mu nama uko abayobozi b'imirenge igize Akarere ka Bwakira bitabiriye gutanga raporo n'uko bahiguye imihigo yabo. Abari mu nama bamaze kubyunguranaho ibitekerezo basanze hari abayobozi bagomba kugirwa inama n'abandi bagomba guhindurirwa imirenge bayoboraga. Ni muri urwo rwego umuyobozi w'Umurenge wa Mataba yimuriwe mu murenge wa Mugote uwayoboraga umurenge wa Mugote akagurana na we. Umuyobozi w'Umurenge wa Marangara hafashwe umwanzuro wo kumwandikira ibaruwa imusaba ibisobanuro birambuye ku mpamvu zo kudatangira raporo ku gihe.

4. Ingingo ya kane: utuntu n'utundi

Mu tuntu n'utundi, umuyobozi w'Akarere wungirije ushinzwe imibereho y'abaturage yagejeje ku bari mu nama ikibazo cy'abayobozi b'utugari bakoresheje nabi amafaranga y'ubudehe batagishije inama abaturage ngo bumvikane ku cyo bakoresha amafaranga y'ubudehe. Nyuma yo kungurana ibitekerezo kuri icyo kibazo abari mu nama bafashe umwanzuro wo gutumiza abo bayobozi bakagirwa inama bazakomeza kuyobora nabi bagahagarikwa ku buyobozi.

Inama yashojwe saa kenda n'igice uyoboye inama yongera gushimira abayitabiriye.

Umwanditsi w'inama

UWISANZE Diane

Umuyobozi w'inama

MUGISHA Arnauld

6.5.1. Inshoza y'inyandiko mvugo

Inyandiko mvugo ni umwandiko uvuga ibyakozwe, ibyabaye cyangwa ugasubira mu byo uwandika yabonye cyangwa se yanagizemo uruhare mu nama. Iyo urebye abo inyandiko mvugo igenewe, usanga hari uburyo bubiri ikorwamo:

- Inyandiko mvugo igenewe umuntu wari uhari igihe ibikorwaho inyandiko mvugo byabaga, kugira ngo atibagirwa ibyabaye abone uko abyigaho neza cyangwa ashire mu bikorwa ibumvikanweho.
- Inyandiko mvugo igenewe umuntu utari uhari kugira ngo amenye ibyavugiwe cyangwa ibyakorewe aho atari ari.

6.5.2. Ibice bigize inyandikomvugo n'uko ikorwa

Inyandiko mvugo y'inama igaragaza ibice bine by'ingezi: umutwe, abari mu nama, ibyari ku murongo w'ibyigwa n'uko inama yagenze muri make.

a) Umutwe

Ugaragaramo iyo nama iyo ari yo n'igihe yabereye mu magambo make.

b) Abari mu nama

Muri iki gice inyandiko mvugo igaragaramo urutonde rw'abitabiriye inama bose. Iyo atari benshi cyane bagaragazwa mu ntagiriro y'inyandiko mvugo. Ariko iyo abitabiriye inama ari benshi cyane bashyirwa ku mugerekwa w'inyandikomvugo y'iyo nama. Muri iki gice kandi hashobora no gushyirwamo abatarayitabiriye bafite impamvi cyangwa batayifite.

c) Ibyari ku murongo w'ibyigwa

Muri iki gice, ukora inyandiko mvugo arondora ibyo inama yagombaga kwigaho byose nk'uko biba byavuzwe n'umuyobozi w'inama ndetse n'ibindi byifujwe n'abari mu nama ko byajya mu tuntu n'utundi bitari byateganyijwe n'umuyobozi w'inama.

d) Uko inama yagenze

Muri iki gice ukora inyandiko mvugo yandika muri make icyo bumvikanye kuri buri ngingo. Ntiyandika ibyo buri muntu yavuze, ahubwo yandika gusa umwanzuro wafashwe kuri buri ngingo yari ku murongo w'ibyigwa kandi bikandikwa ku buryo bwumvikana neza adashyiramo ibitekerezo bye.

Ikitonderwa

Ibindi bigomba kugaragara mu nyandiko mvugo ni aho inama yabereye, urwego inama yateranyemo, impamvu y'inama, igihe yatangiriye n'igihe yarangiriye.

Inyandiko mvugo ntijyamo ibitekerezo bwite by'uyikora. Ni umwandiko uvuga ibyabaye utagize icyo uhindura.

UMWITOZO

Mwishiire mu kigwi cy'abrimu maze mwitoremo umuyobozi w'ishuri abategurire inama ayiyobore, abandi mukore inyandiko mvugo yayo.

VI.6. Umwitozo w'ubushoboz ni giro bw'umunyeshuri

Ishyire mu mwanya w'umuyobozi w'ikigo k'ishuri maze utegura gahunda y'inama y'abrimu kandi uyiobore. Iyo nama iraba ifite insanganyamatsiko yo kwirinda ruswa n'akarengane. Kora inyandiko mvugo y'iyo nama.

Ubu nshobora:

- Gusesengura umwandiko ku kurwanya ruswa n'akarengane ngatahura ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gutegura no gukora inyandiko mvugo y'inama.
- Gusesengura amazina gakondo n'amatirano ngagaragaza uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi.

Ubu ndangwa:

- N'indangagaciro z'umuco nyarwanda: gukunda Igihugu, kugira ubutwari, kugira ikinyabupfura, kwitabira no gukunda umurimo, kuvugisha ukuri, kutavangura no kutiremamo ibice, kurwanya ruswa no gukumira ihoterwa...
- No gushishikariza bagenzi bange kurwanya no gukumira ruswa akarengane n'ivangura iryo ari ryo ryose.

VI.7. Isuzuma risoza umutwe wa gatandatu

Umwandiko : Gukunda igihugu

Gukunda igihugu ni ugukunda bene cyo n'abagituye nta kurobanura, gukunda ibikigize byose nk'ubutaka, ururimi n'umuco no kumenya amateka yacyo, kugikorera no kugira ishyaka ryacyo, kubumbatira umutekanu n'ubusugire bwacyo, kukirwanirira harimo ishyaka ryinshi, kwitanga ukaba wanagipfira bibaye ngombwa, guharanira kugihesha agaciro muri rusange.

Gukunda igihugu bigaragara ku munyagihugu watojwe neza uburere mboneragihugu, akagira uruhare mu gusigasira uburere n'umuco w'Ighihu ke, akakitangira mu buryo bwose bushoboka, akacyubaka, akanagitezza imbere

yicungira umutekano, akaba mu ijisho ryawo aho ari hose kandi agafatanya n'inzego zose z'ubuyobozi n'iz'umutekano.

Buri gihugu kiba gifite intego yo kugira umunyagihugu watojwe neza uburere mboneragihugu, usigasira uburere n'umuco w'ighugu ke, wakitangira mu buryo bwose bushoboka, witabira ibikorwa bicyubaka bikanagiteza imbere ndetse akanagira uruhare mu kwicungira umutekano.

Ijambo uburere mboneragihugu rituruka ku gikorwa cyo kurerera ighugu bishaka kuvuga : gutanga uburere bubereye ighugu, bugihesha ishema, butuma gikundwa, cyubahwa, kikanagendwa. Bugamije kandi kubaka, gushimangira, gukomeza ubumenyi bw'abanyagihugu ku bireba ighugu cyabo. Hari izindi ndangagaciro ziba zigamijwe zirimo ubwitange, gucunga neza ibya rubanda, kubungabunga umutekano, kugira ishyaka, ubutwari, kwirinda amacakubiri, kugira urukundo, kwemera inshingano no kuzisohoza, kugira ishyaka, kubungabunga ibidukikije, ubufatanye mu iterambere n'ibindi.

Hari inkingi zubakirwaho uburere mboneragihugu ari zo amateka y'ighugu, umuco w'ighugu, indangagaciro z'ighugu, ikerekezo k'ighugu, ikirangantego k'ighugu

(Urugero, ikirangantego k'Ighugu cyacu kigizwe: Ubumwe, Umurimo, Gukunda Ighugu), gahunda ya guverinoma. Mu Rwanda Uburerere mboneragihugu tubukomora kuri ibi bikurikira birimo uruhererekane nyemvugo : Ingero (Wima amaraso Ighugu, imbwa zikayanywera ubusa, u Rwanda ruratera ntiruterwa, ese ko abandi bahunga bagana u Rwanda, ndaruhunga nge he? (Bisangwa).

Iyo uburere mboneragihugu bwigishijwe neza kandi bufite intego, bituma habaho ubumwe bw'abanyagihugu, ishema ry'ighugu, umutekano n'iterambere ry'ighigu kandi ighugu gukomeza ubusugire bwacyo.

Umuntu ukunda ighugu arangwa n'indangagaciro zinyuranye. Harimo guhorana ingamba zo guhindura abandi, abaganisha ku mikorere ya kirwanashyaka kandi adahuga, kubahiriza uburenganzira bw'abandi nk'uko yifuza ko ubwe bwubahirizwa, kuzirikana ko abantu bose bareshya imbere y'amategeko. Uwo muntu ahora arangwa no kuzirikana ko hari byinshi byiza byasizwe n'Abakurambere bityo akumva ko agomba kwishyura iryo deni na we akagira icyo asiga akoze abazavuka nyuma bakazabiheraho ; kuzirikana ko umutungo kamere w'ighugu (ubutaka, amabuye y'agaciro, amazi n'ibidukikije) ari uw'abariho n'abazabakurikira bityo ukaba ukwiye gucungwa hazigamirwa abazakomoka ku bariho mu gihe runaka. Umuntu watoye inyigisho z'uburere mboneragihugu ahora ashishikajwe no kugikorera nta kwiganda, gushaka ibisubizo by'ibibazo biriho, kutagambanira ighugu, kwitangira ighugu akaba yanagipfira bibaye ngombwa, kwishimira kuba umuvugizi w'ighugu ke aho ari hose, kutarangwa n'ivangura iryo ari ryo ryose no gushyira inyungu z'ighugu imbere kurusha ize ku gitie.

Uburerere mboneragihugu ni ngombwa kandi ni ingenzi mu kubanisha umunyagihugu n'igihugu ke. Uburerere mboneragihugu bukwiye gukomeza kwigishwa ingeri zose z'Abanyarwanda. Muri iki gihe, bukwiye kudufasha kugira uruhare rugaragara mu iterambere, kubaka ishema, ikizere cya none n'ik'ejo hazaza ku Banyarwanda bose.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ni akahe kamaro k'uburerere mboneragihugu?
2. Ni ibihe bintu bitanu byibuze biranga umuturage ukunda igihugu ke?
3. Erekana inkingi uburerere mboneragihugu bwubakirwaho.
4. Muri uyu mwandiko ni iyihe nsanganyamatsiko nkuru irimo?
5. Ni izihe ngingo z'ingenzi ziri muri uyu mwandiko?
6. Ni irihe somo ukuye muri uyu mwandiko ?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura aya magambo uhoreye ku mwandiko:
 - a) Uburerere mboneragihugu
 - b) Igihugu
 - c) Guhuga
 - d) Uruhererekane
 - e) Amacakubiri
2. Koresha buri jambo mu nteruro, ugendeye ku nyito rifite mu mwandiko:
 - a) Guhuga
 - b) Gusohoza,
 - c) Guhunga.
3. Tanga ingwizayito byibura eshatu z'ijambo agaciro.

III. Ibibazo by'ikibonezamvugo

1. Subiza ukoreshsheje "ni byo" cyangwa "si byo"
 - a) Kuvuga uvanga indimi byerekana ko uzi gutira bisanzwe.
 - b) Utira ijambo iyo irivuga icyo ushaka rikunanira kuvuga neza bityo bigatuma udashobora kwisobanura uko bikwiye.
 - c) Utira ijambo iyo irivuga icyo ushaka ari rirerire cyane mu rurimi rwawe.
 - d) Utira ijambo iyo irivuga icyo ushaka, riri mu rurimi rwawe.
 - e) Utira ijambo ry'icyo ushaka, ariko kidasanzwe mu muco no mu rurimi rwawe.
 - f) Izina ry'iritirano buri gihe ryinjirana inyito yaryo risanganywe mu

- rundi rurimi ntihinduke.
2. Tahura amazina Gakondo mu nteruro zikurikira, ugaragaze intego yayo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.
 - a) Umwami Kigeri IV Rwabugili ni umwe mu ntwari z'u Rwanda.
 - b) Mu mutungo kamere w'Igihugu cyacu harimo ubutaka, amabuye y'agaciro, amazi n'ibidukikije.
 - c) Abaturarwanda bagomba kurangwa n'ishyaka ryo gukunda Igihugu.

IV. Ibibazo ku nyandiko mvugo n'inama

1. Rondora ibiranga inyandiko mvugo.
2. Hari uburyo bwo kuyobora inama, ese ni ubuhe ?
3. Ni ryari imyanzuro y'inama ifatwa kandi ni bande bayigiramo uruhare ?

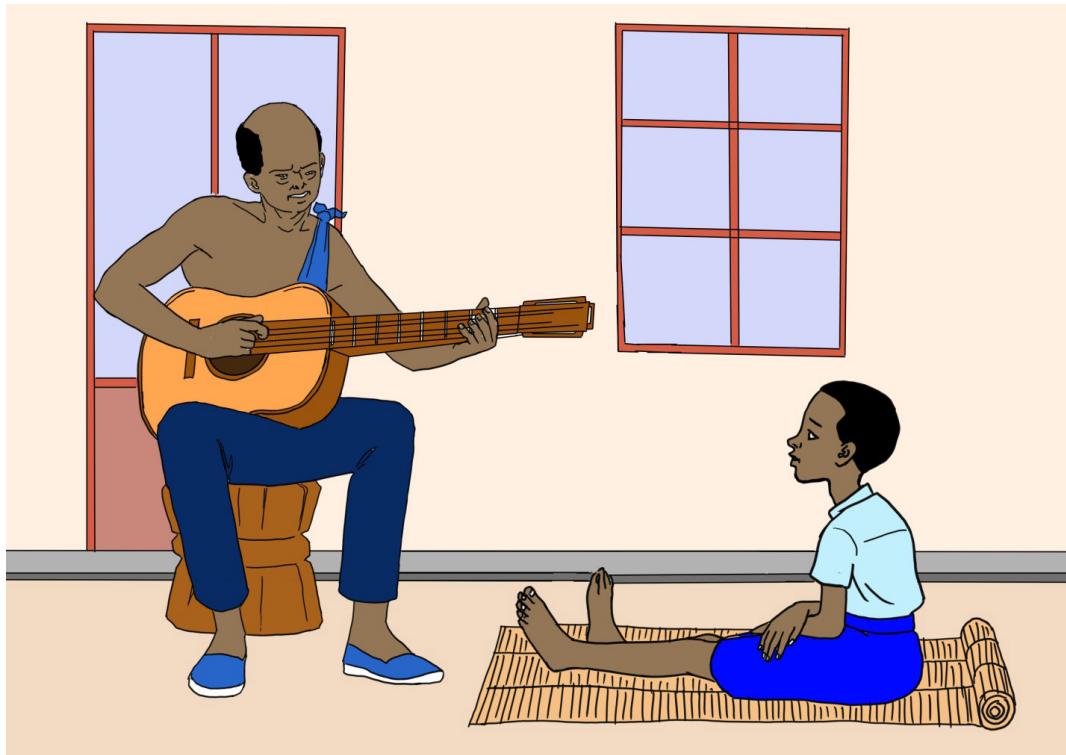
UBUSHOBOZI BW'INGENZI BUGAMIJWE

- Gusesengura indirimbo ivuga ku gukunda umurimo hagaragazwa uturango tw'indirimbo n'ikeshamvugo rigaragaramo.
- Guhanga indirimbo zitandukanye zivuga ku gukunda umurimo.
- Gusoma no kwandika mu nyandiko nyejwi na nyemvugo amagambo n'interuro.

IGIKORWA CY'UMWINJIZO

Ushingiye ku mwandiko ukurikira, sobanura impamvu gukunda umurimo ari ingirakamaro mu mibereho y'abantu muri rusange.

VII.1. Umwandiko: Umurunga w'iminsi

1. Burya gusaza ni uguşahurwa

Kuko iyo tujya ni habi

Nariye iminsi ndayiyongeza

Nsigara nyitera inyoni ziguruka

None iranze iranyigabije

Iranyiganzuye yo gapfusha

Cyo rero kibondo cyange

Igira hino nkurage intwaro

Nitwaje iki gihe cyose

Ibihe bibi byose nkabyirenza

Uyitwaje azira kuneshwa

Utayitunze azira kuramba
Iyo ntwaro ishumika iminsi
Nta yindi shahu ni umurimo.

2. Iyo isi imaze kukurambirwa

Kuko ntacyo uba ukiyimariye
Imikaka y'iminsi irarindwa aaa.
Mbese ye, wakwizera ute ubuzima bw'ejo
Udakoze ngo wiyuhe akuya
Kura ishati witege iminsi.
Aho wenda, aho wenda,
Aho wenda kibondo cyange
Aho wenda ntuzibuka y'uko
Umurunga w'iminsi ari umurimo.
Aho wenda, aho wenda,
Aho wenda bibondo cyange
Aho wenda buto bwange
Aho wenda ntuzabyibuka
Ni yo mpamvu itumye
Mbikubwiye nkwhianangirije.
3. Ntugahaburwe n'ibyo hanze aha

Ibi bizanwa n'abagenzi
Ngo bigutware umutima wawe
Bikwibagize umurimo
Burya ga ni uko utabizi

Guteka umutwe ni umwanda
Ntibitinda, nta nubwo byizerwa
Ubundi kandibihira bake.
Aho wenda aho wenda
Aho wenda Kibondo cyange
Aho wenda ntuzibuka yuko
Umurunga w'iminsi ari umurimo.
Aho wenda, aho wenda
Aho wenda kibondo cyange,
Aho wenda buto bwange
Aho wenda ntuzabyibuka
Ni yo mpamvu itumye
Mbikubwiye nkwihanangirije.

4. Uramenye, uramenye, uramenye,
Utazazira iyo mikaka
Irindwa abagifite ubukaka
Cyane abo mu kigero cyawe. (x2)
Aho wenda, aho wenda
Aho wenda kibondo cyange,
Aho wenda ntuzibuka yuko
Umurunga w'iminsi ari umurimo.
Aho wenda, aho wenda,
Aho wenda kibondo cyange
Aho wenda buto bwange
Aho wenda ntuzabyibuka

Ni yo mpamvu itumye
Mbikubwiye nkwhianangirije.
Ni yo mpamvu itumye
Mbikubwiye nkwhianangirije
(*KAGAME Alegisi*)

7. 1.1. *Gusoma no gusobanura umwandiko*

IGIKORWA

Soma umwandiko "Umurunga w'iminsi", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Kora interuro wifashishije amagambo akurikira:
 - a) Umurunga
 - b) Ikipondo
 - c) Gusahurwa
 - d) Kwiyuha akuya
 - e) Intwaro
2. Tahura muri iki kinyatuzu amagambo yakoreshejwe mu mwandiko.

I	O	I	S	N	I	M	I
I	N	K	O	N	G	I	I
I	K	I	B	O	N	D	O
R	W	N	R	Z	U	I	O
W	I	Y	O	D	R	K	D
M	H	O	V	N	U	S	I
B	A	N	V	I	D	Y	S
I	N	I	O	N	U	O	H
K	A	E	M	T	W	R	A
U	N	G	I	W	E	H	T
B	G	N	R	A	T	R	I
W	I	A	U	R	T	T	O
I	R	Y	M	O	G	K	K
Y	I	C	U	R	T	J	I
E	U	M	U	R	I	M	O
Y	E	I	T	U	M	Y	E

7.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Umurunga w'iminsi", hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Ni nde uvuga muri uyu mwandiko? Erekana imikarago isobanura igisubizo cyawe.
2. Ni nde ubwirwa muri uyu mwandiko? Erekana imikarago isobanura igisubizo cyawe.
3. Muri uyu mwandiko, hari aho umuhanzi atukana? Ni iki atuka? Sobanura impamvu atukana?
4. Umuhanzi aradushishikariza iki mu mwandiko?
5. Mu mwandiko umuhanzi arasobanura ko ikibeshaho umuntu ari iki?
6. Umusaza arigisha iki umwana mu gitero cya gatatu?

7.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Umurunga w’iminsi”, hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni izihe ngingo z’ingenzi dusanga mu mwandiko?
2. Ni iyihe mpamvu ituma uyu musaza agira inama umwana we?
3. Izina ikibondo rihagarariye nde ubwirwa mu mwandiko?
4. Uyu mwandiko urakwigisha iki?

VII.2. Indirimbo

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko “Umurunga w’iminsi” witegereza imiterere yaho. Uhoreye ku miterere yaho kora ubushakashatsi utahure inshoza n’uturango by’indirimbo n’akamaro k’indirimbo mu buzima bwa buri munsi.

7.2.1. Inshoza y’indirimbo

Indirimbo ni imwe mu ngeri z’ubuvanganzo bwo muri rubanda. Ni amajwi afite injyana yungikana n’amagambo. Indirimbo zivuga ku ngingo zitandukanye zigusha ku buzima bwa buri munsi; hari indirimbo z’urukundo, indirimbo zisingiza umuntu cyangwa ikintu, hari izigisha, izibara inkuru n’izindi.

7.2.2. Uturango tw’indirimbo

Indirimbo irangwa n’imiterere yayo ndetse n’ikeshamvugo.

a) Imiterere y’indirimbo

Ahanini indirimbo irangwa n’ibice bibiri by’ingenzi: ibitero n’inyikirizo. Uko igitero kirangiye, umuririmbyi ashyiraho inyikirizo ariko hari indirimbo zitagira inyikirizo.

Urugero rw’indirimbo ifite inyikirizo:

Umurunga w’iminsi.

Urugero rw’indirimbo itagira inyikirizo:

Indirimbo yubahiriza Ighugu.

Uburyo ibi bice bihimbwa usanga ari nk’umuvugo ariko byo bigashyirwa mu majwi aryoheye amatwi no mu njyana runaka yatoranyijwe. Indirimbo ishobora

kuba iy'amajwi y'umuntu cyangwa urusobe rw'amajwi y'abantu.

b) Ikeshamvugo mu ndirimbo

Ikeshamvugo rikoreshwa mu ndirimbo ni rimwe n'iryo mu mivugo: uzasangamo isubirajwi, isubirajambo, imizimizo y'ubwoko bunyuranye bitewe n'urwego rw'ihanikarurimi umuhanzi yashatse gushyiramo indirimbo ye.

7.2.3. Akamaro k'indirimbo

Indirimbo zifite uruhare rukomeye mu mibereho y'umuntu muri rusange. Ubushakashatsi bunyuranye bwemeza ko indirimbo zongerera ubushobozzi ubwonko bwo gutekereza neza mu buryo bwiza kandi bworoshye.

Indirimbo zorohereza abana bakiri bato bafite ikibazo cyo kuvuga no kwandika. Birumvikana ko bituma umwana agerageza gusubiramo ibyo yagiye yumva ndetse no kubisobanukirwa mu buryo bworoshye . (**Bifatiye ku nkuru yatangajwe n'imirasire ku rubuga rwa: www.imiraire.com**)

Bitewe n'ikivugwa mu ndirimbo , uzasanga indirimbo zigira uruhare rukomeye mu guhindura imyumvire y'abantu ndetse no kubakangurira gukora ibikorwa runaka.

Ingero:

- Indirimbo zivuga kuri Sida ndetse n'ibindi byorezo, uburyo byandura n'uko byakwirindwa, zituma abantu birinda kwandura virusi itera Sida.
- Indirimbo zivuga ku butwari zituma abazumva bagira ubutwari bakagira ishyaka n'umurava wo gukunda Ighugu...
- Indirimbo zivuga ku murimo zituma abazumva bitabira umurimo.

IMYITOZO

1. Tanga inshoza y'indirimbo.
2. Indirinbo irangwa n'uuhe turango? Twerekane.
3. Sobanura akamaro k'indirimbo mu mibereho y'abantu.
4. Sesengura indirimbo imirunga y'iminsi ugaragaza uturango twayo.
5. Ririmba indirimbo “Umurunga w'iminsi” wubahiriza injyana yayo.

VII.3. Inyandiko nyejwi

7.3.1. Imyandikire y'amajwi y'ibihekane mu nyandiko nyejwi

IGIKORWA

Mwitegereze ibihekane biri mu mwandiko "Umurunga w' iminsi" maze mwandike amajwi yose mwumva yabonetse habayeho gusobekeranya ingombajwi. Mukore ubushakashatsi mutahure inshoza y'igihekane, uburyo amajwi y'Ikinyarwanda ahekana n'uburyo amajwi y'ibihekane yandikwa mu nyandiko nyejwi.

1. Inshoza y'igihekane

Igihekane ni ijwi ry'inyunge ryandikishwa ingombajwi zirenze imwe: ingombajwi n'ingombajwi cyangwa ingombajwi n'inyerera. Niba **G** ari ingombajwi na **N** ikaba inyerera, mu Kinyarwanda amajwi y'ibihekane ashobora guhekana muri ubu buryo:

G: ingombajwi imwe ariko igizwe n'amajwi abiri mu nyandiko nyejwi

G+G: ingombajwi + ingombajwi

G+N: ingombajwi + inyerera

G+G+N: ingombajwi + ingombajwi + inyerera

G+N+N: ingombajwi + inyerera + inyerera

G+G+N+N: ingombajwi + ingombajwi + inyerera + inyerera

G+G+G+N+N: ingombajwi + ingombajwi + ingombajwi + inyerera + inyerera

2. Ibihekane by'Ikinyarwanda n'uburyo byandikwa mu nyandiko nyejwi

Mu Kinyarwanda, igihekane kigizwe n'ingombajwi ihindurirwa urwego rw'imivugire igafata urundi bitewe n'ikiciro irimo (Ingombajwi ihindurirwa urwego bitewe n'inyerera cyangwa inyamazuru bihekanye). Ihekana ry'amajwi y'ingombajwi n'inyerera rikubiye mu byiciro bikurikira bitewe n'aho zivugirwa:

- Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'imbere;
- Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'inyuma;
- Ingombajwi zishyirwa mu mazuru;
- Ingombajwi zishyirwa mu mazuru no mu rusenge rw'imbere;

- Ingombajwi zishyirwa mu mazuru no mu rusenge rw'inyuma;
- Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'imbere n'urw'inyuma;
- Ingombajwi zishyirwa mu mazuru, mu rusenge rw'imbere no mu rusenge rw'inyuma;
- Ikiciro kihariye.

a) Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'imbere

Iki kiciro dusangamo ingombajwi zose zishobora kujujana n'inyerera y'imbere [j/y]. Ibyo bihekane ni: inturike z'inyaminwa [**pkj**] [**bgj**], inturike y'inyamenyo [**tkj**], inturike y'inyenkanka [**kj**]. Harimo kandi inkubyi y'inyamwinyo [**vgj**], inkubyi y'inyesongashinya [**skj**], inkubyi z'inyarusenge [**gj**], inkarage y'inyamenyo [**rgj**], inturike nkubyi y'inyamwinyo [**pfkj**], inyamazuru y'inyaminwa [**mj**], inyamazuru y'inyamenyo [**nj**]

Ingero z'amagambo:

- [**rgj**]: [àràrgjààrgjà]
- [**gj**]: [àmàgjààmbèèrè]
- [**kj**]: [íkjûùmà]
- [**tkj**]: [ítkjâàzò]
- [**skj**]: [gùskjà]
- [**pkj**]: [gùpkjòòndà]
- [**bgj**]: [íbgjâàgwò]
- [**vgj**]: [zààrâhòòvgjè]
- [**mj**]: [ìmpààndà]
- [**nj**]: [ùmùkì njì]

b) Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'inyuma

Iki kiciro dusangamo ingombajwi zose zishobora kujujana n'inyerera y'inyuma [**w**]. Ibyo bihekane ni: inturike z'inyaminwa [**pk**][**bg**], inturike z'inyamenyo [**tkw**][**dgw**], inturike z'inyenkanka [**kw**][**gw**], inkubyi z'inyamwinyo [**fk**][**vg**], inkubyi z'inyesongashinya [**skw**][**zgw**], inkubyi z'inyarusenge [**ʃkw**][**3gw**], inkubyi y'inyenkanka [**hw**], inkarage y'inyamenyo [**rgw**], inturike nkubyi y'inyamwinyo [**pfk^h**] inturike nkubyi y'inyesongashinya [**tskw**], inturike nkubyi y'inyarusenge [**tʃkw**], inyamazuru y'inyaminwa [**mj**], inyamazuru y'inyamenyo [**njw**], inyamazuru y'inyenkanka [**hw**]/ [**njw**].

Ingero z'amagambo:

- [dgw]: [rùràmùdgwììŋgà]
- [zgw]: [àzààhààzgwà]
- [rgw]: [kùrgwàànà]
- [ʒgw]: [ɪkjîʒgwâàŋgâʒgwâàŋgà]
- [gw]: [àzààgwà]
- [kw]: [kwèèndèrèzà]
- [ʃkw]: [kùrùʃkwà]
- [tkw]: [gûtkwâàrà]
- [hw]: [àmâhwâ].
- [pk]: [itʃàpkà]
- [fk^h]: [îgwûfk^hà].
- [bg]: [ûbgâàtò]
- [vg]: [gùhôòvgà].
- [mŋ]: [ûmŋâànzì]
- [nŋw]: [ùmùnŋwà]
- [pfk]: [gwûk^hâàpfak^hâàpfk^hâ]
- [ŋw]/[nŋw]: [àrâŋwâ]/[àrâŋŋwâ]
- [tskw]: [kwòòtskwà]
- [tʃkw]: [gûtʃkwêèkèèrà]
- [skw]: [gwùsàskwà]

c) Ingombajwi zishyirwa mu mazuru

Iki kiciro dusangamo ingombajwi zose zishobora kubanzirizwa n'inyamazuru [n/m]. Ibyo bihekane ni: inturike z'inyaminwa [mp^h][mb], inturike z'inyamenyo [nt^h][nd], inturike z'inyenkanka [ŋk^h][ŋg], inkubyi z'inyamwinyo [mf][mv], inkubyi z'inyesongashinya [ns] [nz], inkubyi z'inyarusenge [nʃ] [nʒ].

Ingero z'amagambo:

- [ŋk^h]: [îŋk^hôôrî]
- [mf]: [îmfûrà]
- [nt^h]: [înt^hòôrè]
- [ns]: [însînà]
- [nʃ]: [înʃûrò]
- [mp^h]: [împ^hû]/[împ^hààmbà]
- [mb]: [îmbââhô]
- [mv]: [îmvî]
- [nd]: [îndî]
- [nz]: [înzù]
- [nʒ]: [î nʒiʒi]
- [ŋg]: [îŋgô].

d) Ingombajwi zishyirwa mu mazuru no mu rusenge rw'imbere

Iki kiciro dusangamo ingombajwi zishobora kubanzirizwa n'inyamazuru [n/m], zikajyana icyarimwe n'inyerera y'imbere [j/y]. Ibyo bihekane ni: inturike z'inyaminwa [mpkj/mpʃ<] [mbgj], inturike z'inyamenyo [nt^hŋk^hj] [nrgj], inturike y'inyenkanka [ŋk^hj], inkubyi y'inyamwinyo [mvgj], inkubyi y'inyesongashinya [nskj], inkubyi z'inyarusenge [nʃ<] [ngj].

Ingero z'amagambo:

- [nrgj]: [înrgjààrgjà]
- [mbgj]: [îmbgjînò]
- [ŋk^hj]: [îŋk^hjûrò]
- [nt^hŋk^hj]: [înt^hŋk^hjôôzà]
- [mpkj/mpʃ<]: [împʃ<îsî]
- [ngj]: [îngjàànà]
- [nskj]: [înskjò]

- [nʃ]: [înʃ^çûûʃ^çû]
- [mvgj]: [jàâhôòmvòòmvgjè]

e) Ingombajwi zishyirwa mu mazuru no mu rusenge rw'inyuma

Iki kiciro dusangamo ingombajwi zishobora kubanzirizwa n'inyamazuru [**n/m**], zikajyana icyarimwe n'inyerera y'inyuma [**w**]. Ibyo bihekane ni: inturike z'inyaminwa [**mp^hŋk^hw**] [**mbg**], inturike z'inyamenyo [**nt^hŋk^hw**] [**ndgw**], inturike z'inyenkanka [**ŋk^hw**] [**ŋgw**], inkubyi z'inyamwinyo [**mfk**] [**mvg**], inkubyi z'inyesongashonya [**nskw**] [**nzgw**], inkubyi z'inyarusenge [**nʃkw**] [**nʒgw**].

Ingero z'amagambo:

- [mbg]: [ìmbgèêbgè]
- [nzgw]: [jàâhêènzgwè]
- [nʒgw]: [înʒgwîrì]
- [ndgw]: [rgwààndgwìñzè]
- [nʃkw]: [nʃkwèêkêèrè]/[wìînʃkwârààtùrà]
- [ŋk^hw]: [îŋk^hwâànò]
- [nt^hŋk^hw]: [înt^hŋk^hw âàrò]
- [nskw]: [kôònskwà]
- [ndgw]: [îndgwâàrà]
- [ŋgw]: [îŋgwè]
- [mp^hŋk^hw]: [împ^hŋk^hwèèmp^hŋk^hwè]
- [mvg]: [àzùùmvgà]
- [mfk]: [îmfkààti]

f) Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'imbere n'urw'inyuma

Iki kiciro dusangamo ingombajwi zishobora kujyana icyarimwe n'inyerera y'imbere n'iy'inyuma [**j/y na w**]. Ibyo bihekane ni: inturike y'inyaminwa [**bgjgw**], inkubyi y'inyamwinyo [**vgjgw**], inkubyi z'inyarusenge [**ʃ^çkw**] [**gjgw**], inkarage y'inyamenyo [**rgjgw**], inyamazuru y'inyamunwa [**mpŋjw**].

Ingero z'amagambo:

- [ʃ^çkw]: [kùrùʃ^çkwà]

- [kubgjgw]: [gùtùùbgjgwà].

- [vgjgw]: [bwàâhôòvgjgwè]

- [gjgw]: [kùgjòògjgwà]

- [rgjgw]: [àràrgjààrgjgwà]

- [mjnw]: [kùràmjnjwà]

g) Ingombajwi zishyirwa mu mazuru, mu rusenge rw'imbere no mu rusenge rw'inyuma

Iki kiciro dusangamo ingombajwi zishobora kubanzirizwa n'inyamazuru [n/m] kujyana icyarimwe n'inyerera y'imbere n'iy'inyuma [j/y na w]. Ibyo bihekane ni: inturike y'inyaminwa [**mbgjgw**], inkubyi y'inyamwinyo [**mvgjgw**], inkubyi z'inyarusenge [nʃ^kw]

[ngjgw].

Ingero z'amagambo:

- [mvgjw]: [ùrâhôòmvòò **mvgjwà**] n'îik ì?

- [mbgjgw]: [gùhòòmbgjgwà]

- [nʃ^kw]: [ìnʃ^kwâ]

- [ngjgw]: [kûgjôòngjgwà]

h) Ikiciro kihariye

Muri iki kiciro habonekamo ibihekane bituruka ku ihura ry'indagi y'inyamunwa [p] ihura n'indagi y'inyamwinyo [f] bigatanga igihekane [pf], indagi y'inyamenyo [t] ihura n'indagi y'inyesongashinya [s] bikabyara igihekane [**ts**], indagi y'inyamenyo [t] ihura n'indagi y'inyarusenge [ʃ] bikabyara igihekane [tʃ].

Ingero z'amagambo:

- [pf]: [ùmûpfâàkàzì].

- [ts] : [umûtsîma],

- [tʃ] : [ùmùtʃàâtʃà].

Imbonerahamwe rusange y'ibihekane byose mu nyandiko nyejwi

Aho zivugirwa	Inyaminwa	Inyamwi- nyo	Inyame- nyo	Inyesona- shinya	Inyaruse- nge	Inyenkanka
Uko zivugwa						
Inturike	1 [pkj] [bgj]		[tkj]			[kj]
	2 [pk] [bg]		[tkw] [dgw]			[kw] [gw]
	3 [mp ^h] [mb]		[nt ^h] [nd]			[ŋk ^h] [ŋg]
	4 [m p k j / m p ſ <] [mbgj]		[nt ^h ŋk ^h j] [ndgj]			[ŋk ^h j]
	5 [mp ^h ŋk ^h w] [mbg]		[nt ^h ŋk ^h w] [ndgw]			[ŋk ^h w] [ŋgw]
	6 [bgjgw]					
	7 [mbgjgw]					

Inkubyi	1		[vj]		[skj]	[ʃ̪]	
	2		[fk] [vg]		[skw] [zgw]	[ʃkw] [ʒgw]	[hw]
	3		[mf] [mv]		[ns] [nz]	[nʃ] [nʒ]	
	4		[mvgj]		[nskj]	[nʃ̪] [ngj].	
	5		[mfk] [mvg]		[nskw] [nzgw]	[nʃ̪kw] [nʒgw]	
	6		[vgjgw]			[ʃ̪kw] [gjgw]	
	7		[mvgjgw]			[nʃ̪kw] [ngjgw]	
	8		[pf]				
Inkarage	1			[rgj]			
	2			[rgw]			
	6			[rgjgw]			
Inturike nkubyi	1		[pfkj]				
	2		[pfk ^b]		[tskw]	[tʃkw]	
	8				[ts]	[tʃ]	
Inyamazuru	1	[mpj]		[npj]			
	2	[mŋ]		[nŋw]			[ŋw]
	6	[mpŋŋw]					

Ibisobanuro ku misomere y'imbonerahamwe

1. Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'imbere.
2. Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'inyuma.
3. Ingombajwi zishyirwa mu mazuru.
4. Ingombajwi zishyirwa mu mazuru no mu rusenge rw'imbere.
5. Ingombajwi zishyirwa mu mazuru no mu rusenge rw'inyuma.
6. Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'imbere n'urw'inyuma.
7. Ingombajwi zishyirwa mu mazuru, mu rusenge rw'imbere no mu rusenge rw'inyuma.
8. Ikiciro kihariye.

IMYITOZO

1. Igihekane gitandukaniye he n'ingombajwi?
2. Andika amagambo akurikira mu nyandiko nyejwi:
 - a) Winshwaratura:
 - b) Impyisi
 - c) Intwaro
 - d) Inshushyuu
 - e) Inkori
 - f) Nshwekure

7. 3. 2. Imyandikire y'interuro mu nyandiko nyejwi

IGIKORWA

Kora umwitotozo wo gusoma amagambo agize interuro zinyuranye ziri mu mwandiko "Umurunga w'iminsi" n'andi magambo cyangwa interuro bigaragaramo ibihekane byose by'Ikinyarwanda maze ukore ubushakashatsi ugaragaze uko interuro zandikwa mu nyandiko nyejwi.

Kwandika interuro mu nyandiko nyejwi.

Iyo bandika interuro mu nyandiko nyejwi ntibapfa kubikora uko babonye. Hari ibityabwaho mu kwandika interuro mu nyandiko nyejwi. Ni byiza gukurikiza uburyo bukurikira kugira ngo ubashe kwandika interuro mu nyandiko nyejwi.

Bisaba ko umuntu yandika ijwi ryose ryumvikana iyo avuga ijambo cyangwa interuro runaka. Ni ngombwa ko umuntu yandika agaragaza ibimenyetso byose byumvikana. Bityo rero, amasaku yose agomba kugaragazwa ni ukuvuga ko

yaba amasaku y'integuza, amasaku nyejuru n'amasaku nyesi yose arandikwa. Ni ngombwa kwita ku migemo igize amagambo kuko umugemo waba utinda cyangwa ubanguka yandikwa yose. Ni ngombwa kwandika ibimenyetso byose byihariye nk'uko byagiye bigaragazwa mu myandikire y'amagambo mu nyandiko nyejwi.

Burya iyo umuntu avuga, amajwi asohoka mu kamwa afatanye ni yo mpamu iyo bandika interuro mu nyandiko nyejwi bafatanya amagambo yose uko yakabaye. Interuro yose ishyirwa hagati y'udusodeko [].

Urugero:

Uko amajyambere agenda yiyongera ni ko ikitwa umutungo kamere twasigiwe n'abakurambere bacu ugenda ukoreshwra rimwe na rimwe neza cyangwa nabi hirengagijwe abavuka uko bwije n'uko bukeye.

[ûkwâmàgjààmbèràgjèêndâjîjòngjèèrànîkwíkjítkwùmûtûùngòk^hàmérê tkwàâs igjìwénâBâkûràmbèrèßatsjùgjèèndûkôrèèjkwàrîmjènârîmjènêêzâkjâângwânàâBîhîrèèngàgjìZgwàâvûkwûkwôbgjìZêñûûkwôBùkjèjè]

IMYITOZO

1. Vuga muri make icyo wagenderaho wandika interuro mu nyandiko nyejwi.
2. Iyo witegereje usanga imyandikire y'amagambo arimo ibihékanne mu nyandiko nyejwi ihuriye he n'imyandikire y'interuro mu nyandiko nyejwi? Sobanura igisubizo cyawe.
3. Andika izi nteruro mu nyandiko nyejwi:
 - a) Voma vuba uze tuzamuke burije, ejo iwacu batazabura amazi yo kubobeza imigozi kuko bafite abakozi bazabubakira urugo.
 - b) Umunyeshuri usoma ibitabo ajijuka vuba.
 - c) Yewe waranasaze!

VII.4. Inyandiko nyemvugo

IGIKORWA

Itegerezze amagambo akurikira yanditswe mu mpushya ebyiri maze witegerezze amajwi yanditse atsindagiye. Kora ubushakashatsi utahure inshoza y'inyandiko nyemvugo n'uko bandika ibihékanne mu nyandiko nyemvugo kandi utandukaye uko bandika ibihékanne mu nyandiko nyejwi no mu nyandiko nyemvugo.

Gupfuura	Kumyoora
Gushyira	Gucura
Kurya	Gupfa

a) Inshoza y'inyandiko nyemvugo

Inyandiko nyemvugo ni inyandiko ishyira mu bikorwa amategeko yo kugabanya ibimenyetso byandika ibihekane mu nyandiko nyejwi. Ibimenyetso bisigaye biba byihagije ku buryo bidatera kwitiranya amagambo no kujijinganya ku bisobanuro by'ijambo ryanditse. Ibimenyetso bisigaye bibarirwa mu rwego rw'iyigamvugo, bibarirwa gutyo mu nyandiko nyemvugo.

Iyo umaze kugabanya utyo ibimenyetso by'inyandiko nyejwi uba uvuye mu rwego rw'iyigamajwi ugiye mu rwego rw'iyigamvugo. Icyo gihe, ibimenyetso bisigaye bikurwa mu dusodeko bigashyirwa mu hagati mu **dukoni tubiri tuberamye**, ari na two turanga **inyandiko nyemvugo**.

b) Imbonerahamwe rusange y'ibihekane byose mu nyandiko nyemvugo

Aho zivugirwa	Inyami- nwa	Inyamwi- nyo	Inyame- nyo	Inyesonga- shinya	Inyaru- senge	Inyenka- nka
Uko zivugwa						
Inturike	1 /pj/ /bj/		/ tj/			/kj/
	2 /pw/ /bw/		/tw/ /dw/			/kw/ /gw/
	3 /mp/ /mb/		/nt/ /nd/			/nk/ /ng/
	4 /mpj/ /mbj/		/ntj/ /ndj/			[nkj/
	5 /mpw/ /mbw/		/ntw/ /ndw/			/nkw/ /ngw/
	6 /bjw/					
	7 /mbjw/					

Inkubyi	1		/vj/		/sj/	/shy/ /gj/	
	2		/fw/ /vw/		/sw/ /zw/	/shw/ /ʒw/	/hw/
	3		/mf/ /mv/		/ns/ /nz/	/nsh/ /nʒ/	
	4		/mvj/		/nsj/	/nshy/ /ngj/	
	5		/mfw/ /mvw/		/nsw/ /nzw/	/nshw/ /nʒw/	
	6		/vju/			/shyw/ /gyw/	
	7		/mvju/			/nshyw/ /ngyw/	
	8		/pf/				
Inkarage	1			/rj/			
	2			/rw/			
	6			/rjw/			
Inturike nkubyi	1		/pfj/				
	2		/pfw/		/tsw/	/tʃw/	
	8				/ts/	/tʃ/	
Inyamazuru	1	/mj/		/nnj/			
	2	/mw/		/nw/			/njw/
	6	/mjw/					

Ibisobanuro ku misomere y'imbonerahamwe

1. Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'imbere.
2. Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'inyuma.
3. Ingombajwi zishyirwa mu mazuru.
4. Ingombajwi zishyirwa mu mazuru no mu rusenge rw'imbere.
5. Ingombajwi zishyirwa mu mazuru no mu rusenge rw'inyuma.
6. Ingombajwi zishyirwa mu rusenge rw'imbere n'urw'inyuma.
7. Ingombajwi zishyirwa mu mazuru, mu rusenge rw'imbere no mu rusenge rw'inyuma.
8. Ikiciro kihariye.

c) Gutandukanya inyandiko nyejwi n'inyandiko nyemvugo

Inyandiko nyejwi

- Mu nyandiko nyejwi bandika amajwi yose yumvikana batagabanya ibimenyetso.
- Ibyo banditse bishyirwa mu dusodeko []
- Mu nyandiko nyejwi iyo bandika interuro bandika bafatanije amagambo yose ayigize.
- Bandika bashyiraho amasaku nyesi n'amasaku nyejuru ndetse n'amasaku y'integuza.

Inyandiko nyemvugo

- Bandika bagabanya ibimenyetso ntibandika amajwi yose yumvikana.
- Ibyo bandika bishyirwa hagati y'uturongo tubiri / /.
- No mu nyandiko nyemvugo bandika bafatanije interuro.
- Amasaku y'integuza ntiyandikwa n'amasaku nyesi ntiyandikwa.

Ingero:

Inyandiko nyejwi	Inyandiko nyemvugo
[ɪtʃàpkà]	/itʃapwa/
[ɪgwûfkâ]	/igufwâ/
[ɪmɲààndà]	/imjaanda/
[ûmɲâànzì]	/ûmwâànzì/

Ikitonderwa:

Iyo ugenzuye neza usanga inyandiko nyemvugo y'ibihekane by'Ikinyarwanda ijya gusa n'inyandiko isanzwe ariko inyandiko isanzwe yo ikoresha ibimenyetso bike cyane kugira ngo bidatera urujijo.

Mu rwego rwo kuvanaho urujijo abantu bashobora kugira kuri izi nyandiko zose, ni ngombwa kugaragaza imbonerahamwe igereranya izo nyadiko zombi.

Kugereranyaamajwi'y'ibihekane mu nyandikoisanzwe, nyejwinanyemvugo

Inyandiko isanzwe	Inyandiko nyejwi	Inyandiko nyemvugo
1. py	1. [pkj]	1. /pj/
2. by	2. [bgj]	2. /bj/
3. ty	3. [tkj]	3. /tj/
4. cy	4. [kj]	4. /kj/
5. pw	5. [pk]	5. /pw/
6. bw	6. [bg]	6. /bw/
7. tw	7. [tkw]	7. /tw/
8. dw	8. [dgw]	8. /dw/
9. kw	9. [kw]	9. /kw/
10. gw	10. [gw]	10./gw/
11. mp	11. [mp ^h]	11./mp/
12. mb	12. [mb]	12./mb/
13. nt	13. [nt ^h]	13./nt/
14. nd	14. [nd]	14./nd/
15. nk	15. [ŋk ^h]	15./nk/
16. ng	16. [ŋg]	16./ng/
17. mpy	17. [mpkj/mpʃ<]	17./mpj/

18. mby	18. [mbgj]	18./mbj/
19. ngnty	19. [nt ^h ŋk ^h j]	19./ntj/
20. ndy	20. [ndgj]	20./ndj/
21. ncy	21. [ŋk ^h j]	21.[nkj/
22. mpw	22. [mp ^h ŋk ^h w]	22./mpw/
23. mbw	23. [mbg]	23./mbw/
24. ntw	24. [nt ^h ŋk ^h w]	24./ntw/
25. ndw	25. [ndgw]	25./ndw/
26. nkw	26. [ŋk ^h w]	26./nkw/
27. ngw	27. [ŋgw]	27./ngw/
28. byw	28. [bgjgw]	28./bjw/
29. mbyw	29. [mbgjgw]	29./mbjw/
30. vy	30. [vj]	30./vj/
31. sy	31. [skj]	31./sj/
32. shy	32. [ʃ̪]	32./shy/
33. jy	33. [gj]	33./gj/
34. fw	34. [fk]	34./fw/
35. vw	35. [vg]	35./vw/
36. sw	36. [skw]	36./sw/
37. w	37. [zgw]	37./zw/
38. shw	38. [ʃ̪kw]	38./shw/
39. jw	39. [ʒgw]	39./ʒw/
40. zhw	40. [hw]	40./hw/

41.mf	41. [mf]	41./mf/
42.mv	42. [mv]	42./mv/
43.ns	43. [ns]	43./ns/
44.nz	44. [nz]	44./nz/
45.nsh	45. [nʃ]	45./nsh/
46.nj	46. [nʒ]	46./nʒ/
47.mvy	47. [mvgj]	47./mvj/
48.nsy	48. [nskj]	48./nsj/
49.nshy	49. [nʃ<]	49./nshy/
50.njy	50. [ngj]	50./ngj/
51.mfw	51. [mfk]	51./mfw/
52.mvw	52. [mvg]	52./mvw/
53.nsw	53. [nskw]	53./nsw/
54.nzw	54. [nzgw]	54./nzw/
55.nshw	55. [nʃkw]	55./nshw/
56.njw	56. [nʒgw]	56./nʒw/
57.vyw	57. [vgjgw]	57./vjw/
58.shyw	58. [ʃ<kw]	58./shyw/
59.jyw	59. [gjgw]	59./gyw/
60.mvyw	60. [mvgjgw]	60./mvjw/
61.nshyw	61. [nʃ<kw]	61./nshyw/
62.njyw	62. [ngjgw]	62./ngyw/
63.pf	63. [pf]	63./pf/

64.y	64. [rgj]	64./rj/
65.rw	65. [rgw]	65./rw/
66.ryw	66. [rgjgw]	66./rjw/
67.pfy	67. [pfkj]	67./pfj/
68.pfw	68. [pfk ^h]	68./pfw/
69.tsw	69. [tskw]	69./tsw/
70.cw	70. [tʃkw]	70./tʃw/
71.ts	71. [ts]	71./ts/
72.c	72. [tʃ]	72./ tʃ/
73.my	73. [mj]	73./mj/
74.nny	74. [nŋ]	74./nny/
75.mw	75. [mŋ]	75./mw/
76.nw	76. [nŋw]	76./nw/
77.nyw	77. [ŋw]	77./njw/
78.myw	78. [mŋŋw]	78./mjw/

IMYITOZO

1. Vuga muri make icyo wagenderaho wandika amagambo cyangwa interuro mu nyandiko nyemvugo.
2. Andika amagambo akurikira mu nyandiko nyemvugo:
 - a) Ubwato
 - b) Ukwaha
 - c) Igihwagari
 - d) Guhovwa
 - e) Umwana
3. Andika interuro zikurikira mu nyandiko yemvugo.
 - a) Umunyeshuri usoma ibitabo ajijuka vuba.

b) Yewe waranasaze!

4. Interuro ikurikira iri mu nyandiko nyejwi. Yandike mu nyandiko nyemvugo.

[Vò ò m à v û ß û z è t h ù z à â m û ù k h è ß û r i ì 3 e 3 i w à â t ß û ß à t h à z à à ß û r â m â à z i j ô kù ß ð è è z ì m ì g ô z i k û k ð à f ì t h à ß û k ð z i ß â z â ã ß û û ß à k j ì r û r û g ô]

VII.5.Umwitoto w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Hanga indirimbo ku nsanganyamatsiko wihitiyemo wubahiriza uturango tw'indirimbo, uzayiririmbiire bagenzi bawe.

Ubu nshobora:

- Gusesengura indirimbo zivuga ku ngingo zitandukanye ngaragaza ibiranga indirimbo.
- Guhangwa indirimbo zitandukanye ku nsanganyamatsiko runaka.
- Gusoma no kwandika amajwi y'ibihekane mu nyandiko nyejwi no mu nyandiko nyemvugo.
- Gusoma no kwandika interuro mu nyandiko nyejwi no mu nyandiko nyemvugo.

Ubu ndangwa no:

- Guhangwa indirimbo nubahiriza ibiranga indirimbo no kuyiririmba nubahiriza injyana yayo.
- Kwitabira umurimo no gushishikariza abandi kuwukora.

VII.6. Isuzuma risoza umutwe wa karindwi

Soma umwandiko ukurikira usubize ibibazo byawubajijweho.

Mu gihe cyange ngihumeka

Mu gihe cyange ngihumeka

Mu gihe Rurema akimpagaritse

Umurimo nshinzwe nzawukunda

Nkore umuganda mu bo tubana

5. Nta kuganda mbasiganya.

Mu gihe cyange ngihumeka

Ntabwo nzakorera ku jisho

Nzaba ku isi mfite gahunda

Nzave ku isi nta gahinda

10. Nzaritahe mpundwa impundu.	Nzajya ntanga ibitekerezo
Mu gihe cyange ngihumeka	Mbikora kandi ntarangaye
Ndi umuhinzi mutiganda	35. He kuzagira ikinshika
Nta masinde ndima ngo ndaze	Impamyabushobozi nzazikukane
Ntirozonga mu kazi kange	Nzikoreshe mu kazi nshinzwe
15. Na ya fumbire nyikoresha,	Niga imishinga mu bushishozi
Igihe cyose kitanshika	N'ubwo bukungu mbuzamura
Za ndobanure nkazitera	40. Amafaranga agasesekara.
Imyaka yera ngasarura	Mu gihe cyange ngihumeka
Maze ngasagurira n'abandi	Ndi mu bashinzwe umutekano
20. Nkaba Mirenge wo ku Ntenyo.	Ntabwo nzaha urugomo umwanya
Mu gihe cyange ngihumeka	Nta karengane mu bo nshinzwe
Ndi wa mworozi uva mu bworo	45. Abanyemari babe uruhuri
N'izo ndagiye ntazirumanza	Umutekano bawizeye
Nkamenya gitare kinoza umukamo	Inganda nyinshi n'amafaranga
25. Nkajya nyigondera ntiganda	Bisakare igihugu cyose
Bwakintize mu bo tubana	Nange kandi nge nishimira
Amata n'amavuta bahembuke	50. Ko narinze Igihugu cyange.
Mfite ubukungu n'amafaranga	Mu gihe cyange ngihumeka
Amashyo agwira nkaba umutunzi	Ndi umuganga mvura abantu
30. Ari na ko noroza abadatunze.	Ntawe mpeza mu bansanga
Mu gihe cyange ngihumeka	N'uwaluhanye muhumuriza
Ndi mu ishuri hamwe n'abandi	55. Abaje bose bazavurwa.
	Bwa burwayi bwo kwigunga

Bumwe bugusha mu kwiyahura	Igihugu cyange ngihe inzobere,
Buzacike mu Banyarwanda	65. Ikoranabuhanga risakare.
Amaboko yabo akorere u Rwanda	Mu gihe nk'iki duhumeka
60. Maze dutere imbere ubutitsa.	Ngewe nawe intoki mu zindi
Mu gihe cyange ngihumeka,	Dukore neza bimwe bishimwa
Nzaba umwarimu w'umurava	Ikintu cyose mu gihe cyacyo.
Ireme ry'uburezi ndigire intego	70. Ni wo musingi w'iterambere.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ushingiye ku mwandiko sobanura uburyo gukoresha neza igihe bigira uruhare mu iterambere.
2. Aho umuhanzi avuga ngo nzaritahe mpundwa impundu yashakaga kuvuga iki? Ni iriki azataha? Kubera iki?
3. Rondora ibyiciro by'abantu umuhanzi yavuze werekane uburyo ibyo bakora babikorera ku gihe no ku iterambere muri rusange.
4. Uyu mwandiko uri mu yihe ngeri? Kora isesengura ry'uyu mwandiko wasomye kandi unagaragaze tumwe mu turango tw'imyandiko nk'iyi.

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira dusanga mu mwandiko "Mu gihe cyange ngihumeka".
 - a) Kuganda
 - b) Gukorera ijisho
 - c) Kwirozonga
 - d) Ubworo
2. Koresha mu nteruro ayo magambo umaze gusobanura.

III. Ibibazo ku nyandiko nyejwi no ku nyandiko nyemvugo

1. Tanga inshoza y'igihekane kandi utange n'ingero ebyiri.
2. Wifashishihe ingero ebyiri, sobanura uko amajwi shingiro y'Ikinyarwanda ahekana.
3. Tandukanya inyandiko nyejwi n'inyandiko nyemvugo.
4. Andika interuro zikurikira mu nyandiko nyejwi:
 - a) Amakimbirane ni imvano y'intambara.

b) Nta mpamvu yo gupyonda iyo mashini.

IV. Ihangamwandiko

Hitamo umwuga wishakiye maze uwuhimbeho indirimbo ngufi itarengeje ibitero bitatu n'inyikirizo yabyo. Ntiwibagirwe gushyiramo ikeshamvugo rigomba kuboneka mu ndirimbo.

UBUSHOBOZI BW'INGENZI BUGAMIJWE

- Gusesengura umwandiko ku muco wo kuzigama, agaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gusesengura raporo no kuyikora.
- Kuzuza neza impapuro zabugenewe.

IGIKORWA CY'UMWINJIZO

Uhereye ku bumenyi usanzwe ufite ku kuzigama, ubona umuco wo kuzigama uteye ute aho utuye n'aho ugenda? Kora ubushakashatsi maze werekane akamaro ko kuzigama mu iteranbere ry'Ighugu.

VIII.1. Umwandiko: Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama

Iyi si dutuye iteye ukwayo, wicaye ntiwatamira, udatembereye ntiwamenya. Mitima yatangiye kugira inzozi zo gutera imbere se akimara kwitaba Imana. Yagize ayo makuba yo kubura ababyeyi yiga mu mashuri y'inshuke. Nubwo yari ikibondo, yumvaga abantu benshi bamusabira kuko se yabasize bakiri bato. Umunsi umwe ahuye n'umuturanyi we w'urungano bagirana iki kigan-iro:

Mitima: Barayasesa nkubwire, burya ngo so ukwanga akwita nabi kandi ngo izina ni ryo muntu. Ugira ngo se nkawe ntiwokamwe n'umuruho kuva bakwita Barayasesa!

Barayasesa: Winkura umutima, Habarugira ni mwene Nzahirwa! Komeza uyage yenda ndageraho nkuremo ijambo. Komeza sha!

Mitima: Mwasigaye muri bato, kubaho neza birabagora kandi mufite umuryango mugari ukize ibya Mirenge!

Barayasesa: Ariko sha ko numva ushaka kwigira umujyanama w'isi yose, uravugira kuki? ubona undusha kubaho neza?

Mitima: Ahaaa! Ngo na Nyokorome akuruma akurora! Icyashobotse ni kimwe,

Bajyinama mwene Mirimo wari waranywanye na data, nubwo yari ageze mu za bukuru, yatwitayeho araturera, adutoza umuco wo kuzigama tukiri bato. Hashize amezi atatu nyuma yo kwera, twituwe ineza n'ubo munywanyi w'umuryango wacu kugira ngo tuzibesheho atakirih. Yadutoje umuco wo kuzigama, uwo muco uragenda uratwokama none tugeze ahashimishije. Burya ngo ugira neza ineza ukayisanga imbere! Data na we yabaye nka Nyamutegerikizaza wari utuye i Gihinga na Gihindamuyaga.

Barayasesa: Yabahaye amafaranga se? Yabahaye ubuhe bwoko bw'imari mwazigamye? Ese ubu ibyo mwabaga mwifuza cyangwa mukenera mwarabibonye? Mu yandi magambo mwarangije kugera iyo mujya?

Mitima: Icyo yaduhaye cyose, gusa nyine icyo nkubwiye yadutoje kuzigama. Mwe se ababyeyi banyu nta cyo babahaye?

Barayasesa: Baduhaye amafaranga ndetse n'indi mitungo. Nyamara se ntibyadushiriyeho? Umenya baraturoze inyatsi!

Mitima: Nta na rimwe se mwigeze mutekereza kuzigama uwo mutungo mwahawwe kugira ngo muteganyirize iminsi?

Barayasesa: Ubwo se umuntu w'umusore ukiri muto nkange akeneye kuzigama? Umuntu atangira gutekereza kuzigama ari uko yashinze urugo.

Mitima: Barayasesa ntukitiranye ibantu, kukubwira ntyo ni uko nabonye akamaro ko kuzigama. Iyo witeganyirije ukiri muto, ugakomeza ukabigira umuco, biraguhira ku buryo igihe kigera ibigo by'imari n'amabanki acuruza amafaranga bikakwizera ugakorana na byo mu buryo bunyuranye. Iyo uwijie ubwizigame ushobora gukuraho igice k'imari ukagishora mu bikorwa bibyara inyungu. Si uko Kanyamibwa yakize kugeza ubwo basigaye bamwita Mirenge!

Barayasesa: Uramponda sinoga. Ushaka kuvuga se ko ubu nkoze nkawe nabyutsa umutwe? Ntabaronkera rimwe nk'abava guca imisigati, kandi wikanira umugisha w'undi ukannya ibuye!

Mitima: Burya sogokuru yari ahugutse pe! Yaraduhanuraga iyo twabaga twicaye ku mashyiga dutaramye yageraho ati: "Muge muzigama izi nama mba mbaha zizabagirira akamaro". Tukumvisha amatwi n'umutima, tukazirikana ibyo atubwiye tukabibika, kugeza n'ubu impanuro ze nziza ziradutunze. Mu bukungu nk'uko nabihuguwe, igisobanuro cyo kuzigama ni ukubika amafaranga kugeza igihe uwirije umubare w'amafaranga akwiye kugira ngo ugure icyo ukeneye cyangwa wifuza. Amafaranga udakoresheje uyu munsi ashobora kugufasha kugera ku ntego zawe ejo cyangwa mu gihe kizaza. Ubyumve neza ubizirikane.

Mu gihe barimo baganira Maharane yakurikiranaga ibiganiro byabo ari iruhande mu gahuru bugufi y'aho bari bahagaze. Ageze aho araza yinjira mu kiganiro. Bakomeza baganira muri aya magambo:

Maharane: Eeee! Ba sha, muri mu biki?

Barayasesa: Banza udusuhuze wa gahungu we!

Maharane: Mukomere cyane! Nahoze mbumviriza numva mufite imigambi myiza, ifite ikerekezo kizima. Bensi mu rubyiruko bashaka guhindura amateka. Kuzigama mwariho mukomozaho biba byiza iyo bitangiye kare. Abakuru bagira bat: "Iteme umugabo azambuka yakennyne aritinda agitunze". Twe tugifite imbaraga, iki ni cyo gihe cyo kwizigama nubwo twatinze. Twese tuzi ko Mitima yagize umutima wo gutangira kwizigama akimara kuba imfubyi; urabona ataradusize Barayase? Cyakora wowe ngo uri Gakundabakobwa uyasesera inkumi! Umunsi wasesewe n'umuze uzaba utizize?

Mitima: Kuri ngewe Mitima, kuzigama hakiri kare ukabikora kenshi, kabone n'yo waba ugenda uzigama igiceri kimwe, ukirinda ibirangaza, ibisindisha n'utundi ducogocogo twose tudafite agaciro ni intwaro ikomeye igufasha kuzagera ku cyo ukeneye wiyemeje. Ese waru uzi ko buri wese ashobora kuzigama hatitawe ku myaka umuntu afite cyangwa ku mafaranga yinjiza? Ndamutse mfite agahinja, nahita nkayobora ibigo by'imari nkagafunguriza konti, nkajya nkashyiriraho udufaranga uko natubonye kose. Ariko sha, nimubarire uruhinja kuva ruvutse kugera yenda rukuze ruknjira mu mashuri yisumbuye! Tekereza buri cyumweru waragiye uzigamira uwo mwana kandi na we yarigiye hejuru akajya agira icyo yinagira kuri konti wamufungurije! Uwo mushinga ntiwaba ari mwiza cyane?

Maharane: Ni byiza mwa bavandimwe mwe kwiha intego no gushyiraho gahunda yo kuzigama. Igihe bifata kugira ngo ugere ku ntego giterwa n'ikiguzi k'icyo ushaka kugeraho, icyo winjiza, ibyo uzigama utangaho amafaranga ndetse n'ibyo umenyereye kugura. Barayasesa aho ntiwacikanwe?

Barayasesa: Ku bwange Barayasesa numva twacutsa ibiganiro; sha ndumva ubu munshinga ibikwasi.

Nyuma y'icyo kiganiro basezeranaho, buri wese aca ukwe n'undi ukwe. Barayasesa agenda yivugisha ati: "Ririya ryori ryo kwa Ntezirizaza ngo ni Mitima, riteye imbere. Naritanze kubona izuba, niha gicutika nkiri muto, ndinezeza niha amayoga niha amuki, mfata ingendo zidafite umumaro, noneee! Mfite n'impungenge ko naba naragenderewe na wa mwanzu ugenda amunga ubuzima bw'abimitse ingeso y'ubusambanyi. Ngiye gufata ingamba, ntawuvuma iritararenga. Imyaka makumyabiri mfite, ngiye gufunguza konti muri banki

nge nzigama udufaranga mbonye. Kubera ko mfite ingwate itubutse nahawe na sogokuru, nyuma y'igihe runaka nzaba naranogeje umushinga w'ubucuruzi nigane Mitima mwene Ntezirizaza. Nzagisha inama naho ubundi ngumye muri mama wararaye nazapfana agahinda mbonye abo twabyirukanye bibeshejeho neza bitewe no kuzigama. Inyungu zakwa ku nguzanyo si igitero. Ibigo by'imari kandi hari n'inyungu ngo bigenera uwazigamye. Ntiwaterna imbere utizigama, ntiwaterna imbere utagana ibigo by'imari n'amabanki. Kuva ubu nisubiye.

8. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

IGIKORWA

Soma umwandiko ya "Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije nyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Uzuza interuro zikurikira ukoreshsheje aya magambo yo mu mwandiko, usanishe uko bishoboka: kubyutsa umutwe, kugendererwa.
 - a) Mfite impungenge ko naba.....na wa mwanzi utera abimitse ubusambanyi.
 - b) Nyuma yo guhomba igihe kirekire nongeyemaze kubona igishoro nkuye muri banki.
2. Koresha amagambo akurikira mu nteruro zumvikanisha neza icyo ashaka kuvuga: kuyaga, kokamwa n'umuruho, kwera, umunywanyi, umuze.

8. 1.2. Gusoma no kumva umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama", hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Kuki tugomba kuzigama?
2. Ni iyihe nyungu Mitima abona mu kwizigamira?
3. Ni ba nde bashobora kwizigamira ?
4. Mu mwandiko baravuga ko kuzigama bigomba gutangira ryari ?

- Ni iki kibabaza Barayasesa?
- Ni uwuhe mugambi Barayasesa yafashe nyuma yo kumva inama za Mitima?

8.1.3. *Gusoma no gusesengura umwandiko*

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama", hanyuma usubize ibibazo byo gusesengura umwandiko.

- Ni izihe ngingo z'ingenzi zigize uyu mwandiko?
- Gereranya ibivugwa mu mwandiko n'ubuzima bw'aho utuye? Hari abantu uzi bizigamiye bagatera imbere nka Mitima? Hari abo se uzi basesaguye ibyabo bigatuma basigara inyuma?
- Gutoza abakiri bato kuzigama bifite kamaro ki kuri bo no ku gihugu muri rusange?
- Umaze kumva ibyiza byo kuzigama, ni iyihe nama wagira abanyeshuri bagenzi bawe n'abandi bantu muri rusange?

8.1.4. *Kungurana ibitekerezo*

IGIKORWA

Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe ku nsanganyamatsiko ikurikira:

"Kuzigama ni umusingi w'iterambere rirambye".

VIII.2. Rapor

IGIKORWA

Iyo umuntu agiye mu butumwa ahantu runaka agamije kwereka uwamutumye ko icyo yagiye gukora yagikoze, amukorera raporo. Nimukore ubushakashatsi, mutahure raporo icyo ari cyo, uko ikorwa, imiterere yayo n'ibyitabwaho mu kuyikora.

1. Inshoza ya raporo

Raporo ikorwa n'umuntu wahawe ubutumwa ubu n'ubu. Iba ifite intego igamije, ikajyamo ibitekerezo bwite bya nyiri ukuyikora, kandi ikarangira atanga ibitekerezo ku myanzuro igomba gufatwa. Raporo iba igenewe umuyobozi ugomba gufata ibyemezo ku bitekerezo byamugejejweho.

2. Imbata ya raporo

Rapor, igira imbata nk'iy'umwandiko usanzwe. Ni ukuvuga umutwe, intangiriro, igihimba n'umusozo.

Umutwe : Umutwe wa raporo ni insanganyamatsiko raporo nyirizina yerekeyeho. Umutwe wa raporo witarura intangiriro, ukagaragazwa cyane cyangwa ugacibwaho umurongo.

Intangiriro: Muri iki gice, ukora raporo yandikamo icyo agiye gukorera raporo n'impamvu ayikora ndetse n'agaciro iyo raporo ifite.

Igihimba: Muri iki gice, ukora raporo agaragaza ku buryo burambuye uko abona ibyo akorera raporo; abivuga abitondekanya nk'ugambiriye kubisobanura mu buryo bw'inyurabwenge. Ukora raporo agomba gutanga ibisobanuro biza gutuma uwo aha raporo adashidikanya ku myanzuro aza kumugezaho. Ibyo kandi ukora raporo abikora atabogamye.

Umusozo: Muri iki gice, ukora raporo atangamo ibitekerezo by'uburyo ikibazo k' ibyo yakoreye raporo abona cyakemuka. Mbere yo gutangira kwandika raporo, uba wabanje gutekereza ku byo uvuga mu myanzuro.

Rapor nziza igomba gutuma uwo yandikiwe yemera ibitekerezo biyikubiyemo, agafata ibyemezo ku myanzuro yagejejweho, ariko ntigomba kubogama.

3. Uburyo raporo ikorwa

Ukora raporo agomba kwita kuri ibi bikurikira:

- Gukoresha imvugo itunganye kandi yumvikana.
- Kugaragaza ibyerekeye icyo uvuga muri raporo yawe: itariki, isaha, igihe, abari bahari n'abo ari bo, ingingo zizweho cyangwa ikindi gikorwa cyari cyajyanye ukora raporo, ibyemezo byafashwe...
- Kugaragaza ibitekerezo by'ingenzi kugira ngo uyisoma abone vuba ibyo uwakoze raporo aha agaciro kanini.
- Gushyiraho amazina n'umukono by'uwakoze raporo.

Urugero rwa raporo:

KAMANA Aloyizi

Mirenge, ku wa 12 Ugushyingo 2001

Umuyobozi w'Umurenge wa Bwiza

Akarere ka Mirenge

Agasanduku k'iposita 50 Mirenge

Rapor ku mikoreshereze y'amafaranga y'ubudehe

Nk'uko byakozwe mu mirenge yose, hari amafaranga Leta y'u Rwanda yageneye buri murenge kugira ngo afashe abaturage kwiteza imbere mu bikorwa remezo. Kubera ko byagaragaye ko hari aho yakoreshejwe nabi, Nyakubahwa Muyobozi w'Akarere ka Mirenge, mboherereje iyi raporo mbamenyesha ikibazo cyagaragaye mu Kagari ka Mugurura kugira ngo mugire umwanzuro mwabitangaho bityo iterambere ry'abaturage ntirikomeze kudindira.

Muri buri kagari, hatanzwe miriyoni makumyabiri zagombaga gukoreshwa mu bikorwa remezo binyuranye. Nyuma y'igenzura nakoze, nasanze mu tugari two mu Murenge nyobora, abayobozi batwo barakoreshje inama abaturage, bigira hamwe icyo ayo mafaranga azakora. Mu igenzura nakoze nasanze byaragenze neza usibye mu kagari kamwe. Mu Kagari ka Muguramo, bari bahisemo kubaka amavomero abiri, bashaka rwiyemezamirimo, bamuha isoko arayubaka. Byatwaye amafaranga miriyoni cumi n'eshanu. Asigaye miriyoni eshanu, bumvikanye ko bayaguriramo inka za kijyambere abana b'imfubyi birera batatu n'abapfakazi barindwi, ibyo babyemeranywaho batyo. Mu bugenzuzi nakoze, nasanze amavomero ahari, rwiyemezamirimo yarayakoze uko byasabwaga, aranishyurwa. Amatungo yagombaga kugurirwa abaturage, yaraguzwe ariko yaguzwe mu buryo butari bwo. Umuyobozi w'akagari yagiye kuyagura ubwe ku giti ke, nta soko ritanzwe. Amatungo yaguze ntabwo afite agaciro gakwiye. Inka ya kijyambere yagombaga kugurwa, ni ifite agaciro k'ibihumbi magana atanu. Nyamara inka zaguzwe si iza kijyambere, ni inka zisanzwe, ubona zifite agaciro k'ibihumbi magana abiri kuri buri nka. Uburyo zaguzwe na bwo ntibwumvikana, kuko ari nta soko ryatanzwe ngo ba rwiyemezamirimo baripiganirwe. Ikigaragara ni uko amafaranga y'ubudehe yatanzwe mu Kagari ka Muguramo atakoreshejwe neza.

Nk'Umuyobozi w'Umurenge wa Bwiza, Akagari ka Muguramo kabarizwamo, mbahaye iyi raporo kugira ngo muyigane ubushishozi, mugire umwanzuro mufatira Umuyobozi w'ako kagari. Ashyikirizwe inkiko, aryozwe amafaranga yakoreshejwe nabi, kandi afatirwe ibindi bihano bijyanye no kutuzuza neza inshingano ze.

KAMANA Aloyizi,

Umuyobozi w'Umurenge wa Bwiza

IMYITOZO

1. Gereranya raporo n'inyandiko mvugo.
2. Umucungamutungo wa Koperative Twitezimbere yoherejwe gukurikirana amahugurwa yo gecunga neza imikoreshereze y'umutungo w'abanyamuryango b'iyo koperative. Ishyire mu kigwi cy'uko mucunga mutungo maze ukore raporo washyikiriza umuyobozi wa koperative wakohereje kuyakurikirana.

VIII.3. Impapuro zagenewe kuzuzwa

IGIKORWA

Soma iki gika maze ukore ubushakashatsi, usubize ibibazo bizikurikira:

Ikoranabuhanga ryoroheje byinshi. Zimwe mu mpapuro z'ubutegetsi zo kuzuza zisigaye zuzurizwa kuri murandasi hakoreshejwe terefoni cyangwa mudasobwa. Muri banki, iyo utujuje urupapuro rwo kubikuza,

ushobora no kubikuza amafaranga ku cyuma cyabugenewe cyangwa ukabikuza ukoresheje terefoni.

Ibibazo:

1. Ni izihe mpapuro z'ubuyobozi zuzuzwa?
2. Impapuro zabugenewe kuzuzwa, zuzuzwa hakoreshejwe iki?
3. Urupapuro rwo kubikuza rwuzuzwaho iki?

1. Impapuro zo mu nzego z'uyobozi bwite bwa Leta

Mu nzego z'ubuyobozi bwite bwa Leta, hari impapuro zabugenewe zo kuzuzwa zituma nyirazo ahabwa serivisi runaka. Zimwe muri izo mpapuro ni izi zikurikira:

- Ikemezo cy'amavuko
- Ikemezo gisimbura ikarita ndangamuntu by'agateganyo
- Icyangombwa cyo gushyingirwa
- Icyangombwa cy'ubupfakazi,
- (...)

Mu buryo bwo gutanga serivisi inoze impapuro zimwe na zimwe zuzuzwa hifashishijwe ikoranabuhanga. Ni muri urwo rwego, zimwe muri izi impapuro

zisabwa hifashishijwe urubuga "Irembo: www.irembo.gov.rw"

a) Imikorere y'urubuga Irembo

Mu muco wacu, irembo ni ijambo rifite agaciro, haba gufata irembo, haba gutanga irembo, igihe cyose rivuga guhabwa ikaze mu muryango.

Uru rubuga kandi rukora nk'uburyo bw'ikoranabuhanga, butunganya ibikorwa bigamije gutanga serivisi hagati y'Ibigo bya Leta n'abaturage. Imikoreshereze n'imitunganyirize y'urwo rubuga, ikaba igengwa n'Ihuriro ry'imirongo Nyarwanda (Rwanda Online Platform Ltd).

Mu gihe umuturage akoresha urubuga irembo, agomba kubanza gusoma neza amabwiriza n'inshingano ze mu byerekeranye no gukoresha uru rubuga.

Ku bijyanye n'impapuro akeneye zuzuzwa, umuturage agomba kubanza kwishyura. Kwishyura serivisi ku rubuga Irembo, bishobora gukorwa hifashishijwe uburyo butatu aribwo: terefoni ngendanwa, ikarita yo kubitsa no kubikuza n'andi makarita akoreshwa mu ma banki bakorana.

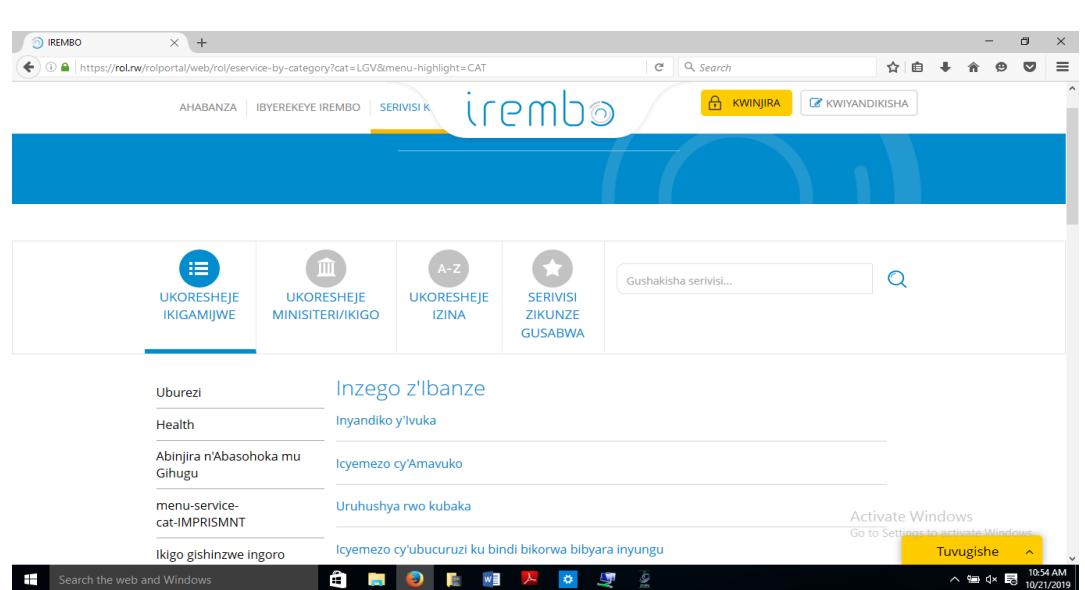
Hari kandi umuyoboro wo kwishyura ukoresheje murandasi, washyizweho kugira ngo kwishyura bikorwe mu buryo bworoshye.

Uwasabye serivisi, agomba kandi kumenya ko umwirondoro we winijije neza, ko yishyuye kandi ko yahawe serivisi.

Kugira ngo usubizwe amafaranga wishyuye bitewe n'uko utahawe serivisi wasabye, ugomba kugeza ikibazo cyawe ku Ihuriro ry'imirongo Nyarwanda (Rwanda Online Platform Ltd).

b) Gusaba ikemezo ukoresheje Irembo

Kugira ngo ubone ikemezo, bisaba kuba uftite mudasobwa cyangwa terefoni irimo murandasi. Wifashisha inshakisho (browser) hanyuma ukandika ahabugenewe www.irembo.gov.rw, hagahita haza ibi bikurikira:

Iyo umaze kubona iyi mbonerahamwe, ushakisha ahantitse “inzego z’ibanzé”, ugahitamo ikemezo ushaka, hanyuma ukanyura mu ntambwe zikurikira:

Intambwe ya mbere: Gusaba

- Gukoresha Irembo: Niba utariyandikishije ku rubuga Irembo, kanda ahantitse “Kwiyandikisha” hejuru iburyo maze wiyanakishe ukoresheje indangamuntu yawe na nomero ya terefoni igandanwa yanditse ku ndangamuntu yawe.
- Gusaba ukoresheje terefoni igandanwa (USSD): Kanda *909#, ukurikize amabwiriza, cyangwa ushabora no kwegera uhagarariye Irembo.
- Nyuma yo kohereza dosiye isaba, wohererezwa ubutumwa bugufi kuri terefoni cyangwa imeri (Email) yawe, bwemeza ko dosiye yoherejwe, kandi ugahabwa kode yo kwishyuriraho.

Intambwe ya kabiri: Kwishyura

- Ushobora guhita wishyura unyuze ku rubuga Irembo ugakoresha amakarita (VISA cyangwa MasterCard), cyangwa se ugahitamo kwishyura ukoresheje terefoni (MTN Mobile Money *182#, Airtel *182#, Tigo *310#), mobikashi (Mobicash), cyangwa ukajya ku ishami rya Banki ya Kigali cyangwa uyihagarariye ukorera hafi yawe.
- Nyuma yo kwishyura, wohererezwa ubutumwa bugufi kuri terefoni cyangwa kuri imeri (Email) bwemeza ko wishyuye. Nutabona ubutumwa bugufi kuri terefoni cyangwa imeri mu gihe k’iminota 30, wahamagara kuri 9099 umukozi w’Irembo akagufasha.

Intambwe ya gatatu: Igihe cyo kujya gufata ikemezo

Iyo umukozi ushinzwe irangamimerere abonye dosiye yawe, arayisuzuma, akayemeza cyangwa akayihakana, hanyuma ukoherezwa ubutumwa bugufi kuri terefoni cyangwa imeri (Email) bukumenyesha ko dosiye yawe yemewe cyangwa yanzwe. **Iyo utabonye ubutumwa bugufi nyuma y'iminsi itatu y'akazi wohereje dosiye isaba, uhamagara ku biro by'umurenge wahisemo, cyangwa ukajyayo kugira ngo bagusobanurire.**

Intambwe ya kane: Kujya gufata icyangombwa

Jya kureba Umukozi Ushinzwe Irangamimerere ku murenge wahisemo, witwaje impapuro zerekana ko wishyuye (ubutumwa bugufi bwoherejwe n'Irembo cyangwa inyemezabwisyu ya banki), kandi ujyane n'imigereka isabwa kuri iyi serivisi (niba isabwa).

Iki kemezo gishobora gukoreshwa nk'imwe mu nyandiko ziherekeza dosiye isaba serivisi, nko kwiyandikisha mu ishuri, kurera umwana utari uwawe, gusaba ikemezo cy'umwirondoro wuzuye, kwiyandikisha kugira ngo ushyingirwe, n'ibindi...

Urugero rw'ikemezo wahabwa umaze gukoresha Irembo:

IBIRO BY'IRANGAMIMERERE

IKEMEZO CY'AMAVUKO

Inomero: D214563TKRB

Gewe Umunyamabanga
Nshingwabikorwa w'Umurenge

wa Nemeje ko

Kanaka (Nyirakanaka)

Mwene na

Wo mu Karere ka yavukiye

Ku wa

Gitangiwe ku wa

Umunyamabanga Nshingwabikorwa

Igiciro **500 FRW**

Iki kemezo kemejwe hakurikijwe nomero

D214563TKRB

kandi gishyizweho umukono na

Gifite agaciro kugeza ku wa

2. Sheki

Sheki ni urupapuro rwuzuzwa muri banki kugira ngo nyirayo cyangwa uwo ihawe abikuze amafaranga kuri konti ye cyangwa y'uyimuhaye. Biragoye kubona sheki yo mu Kinyarwanda gusa kubera ko banki ziganwa n'Abanyarwanda ndetse n'abanyamahanga. Iby'ingenzi byuzuzwa kuri sheki ni ibi bikurikira:

- Umazina y'uri bubikuze akoresheje iyo sheki.
- Umubare w'amafaranga abikuzwa.
- Uhawe sheki.
- Itariki sheki itangiweho.
- Umukono wa nyiri konti.

Urugero rwa sheki

IMYITOZO

- a) Shushanya sheki ugaragaze neza amakuru yose uyuzuza akenera, maze uyuzuze.
- b) Ishyire mu kigwi cy'uwataye irangamuntu wo Murenge wa Ngoma maze umwandikire amakuru yose akenewe kugira ngo yuzuzwe ku kemezo gisimbura ikarita y'irangamuntu by'agateganyo.

VIII.4. Umwitotozo w'ubushobozni ngiro bw'umunyeshuri

Umaze kwiga inyandiko zuzuzwa, ifashishe mudasobwa maze uge ku rubuga [www.irembo.gov. rw](http://www.irembo.gov.rw), uhitemo ahanditse inzego z'ibenze, urebe ibyemezo

bihari, muri byo uhitemo bitanu, usobanure inzira wacamo ubyuzuza. Hera kuri ibyo byemezo ugaragaze uko amakuru akenewe yuzuzwa kuri byo.

Ubu nshobora:

- Gusesengura umwandiko ku muco wo kuzigama ngatahura ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gusesengura rapor no kuyikora.
- Kuzuza impapuro zagenewe kuzuzwa.

Ubu ndangwa no:

- Gushishikarira no gushishikariza bagenzi bange kugira umuco wo kuzigama no kwigira.
- Kwitabira gukoresha ikoranabuhanga mu gusaba ibyemezo bitandukanye.

VIII.5. Isuzuma risoza umutwe wa munani

Umwandiko: Yahaboneye isomo

Kamana na Gasana bari batuye mu mudugudu umwe. Imiryango yabo yari ifite imikorere inyuranye, bityo n'iterambere rya buri muryango ryari ritandukanye, bitewe n'imikorere yabo. Umuryango wa Kamana wari wariteje imbere; warangwaga no gukunda umurimo, ugakoresha neza ibyo utunze kandi ukamenya kuzigama. Naho umuryango wa Gasana wo warangwaga n'ubunebwe no gusesagura.

Umunsi umwe, mu gihe cy'urugaryi, Gasana n'abana be barihoreye bizera iminsi myiza, imyaka yari yeze, nta kibazo k'inzara kirangwa mu muryango wabo. Abo kwa Gasana babyukaga barya, barangiza bakoga, nuko bagatangira kuzerera hirya no hino baririmbiira abahisi n'abagenzi mu gihe kwa Kamana bo babaga bashishikariye umurimo. Abana ba Gasana nta kintu na kimwe bari bazi gukora, uretse kuririmba no kubyina. Umuryango wa Kamana wo, ntiwasibaga gukorana umurava no gutoza abana umurimo. Buri mwana yari afite inshingano ashinzwe kurangiza.

Nta mwanya wo gupfusha ubusa bagiraga. Kamana n'umugore we bazindukaga kare bitabiraga umurimo.

Abana bo kwa Kamana, iyo bavaga ku ishuri bakoraga imirimo inyuranye yo mu rugo barangiza bagasubiramo amasomo yabo. Haba mu gihe kiza, haba mu gihe kibi, abo kwa Kamana ntibaruuhukaga gukora. Iyo umusaruro wabaga mwinshi,

barahunikaga, bateganyiriza iminsi mibi. Ntibinubiraga akazi, bahoraga bakora cyane bakiyuha akuya. Iyo bwagorobaga, bariyuhagiraga, bakarya nuko bakaruhuka. Bwacya abana bakajya kwiga; ababyeyi bakarimbanya imirimbo yabo.

Umuryango wo kwa Gasana kubera gusesagura waje guhura n'iminsi mibi y'inzara. Ibyo bejeje byari byashize, kubera ko igihe kinini bakimaraga bidamarariye birata mu ndirimbo n'imbyino sinakubwira. Inzara ibamereye nabi, Gasana arahaguruka, araboneza no ku muturanyi we Kamana ngo ba! Agezeyo, asanga bari kuvana imyaka mu kigega. Aravunyisha nuko bamuha ikaze. Ntiwareba uko yasaga, yari ananutse kubera inzara. Kamana amuha umwanya wo kuvuga ikimugenza! Nuko Gasana araterura ati: "Muvandimwe wange kandi nshuti, nje hano ngo umfashe, umpe ku byo kurya wahunitse, ndebe ko iminsi mibi y'inzara yarangira. Abana bange inzara irabugarije, bamerewe nabi cyane. Rwose ntumpakanire, ni wowe nagira."

Kamana ariyumvira yibuka ukuntu yahuraga n'abo kwa Gasana bazerera gusa badakora mu gihe abe babaga biyushye akuya bakorera urugo rwabo, yibuka kandi ukuntu kwa Gasana basesaguraga utwo bejeje badashobora kuzigamira iminsi mibi. Kamana amureba asa n'umurenza ingohe aricecekera amwima amatwi. Gasana arongera avuga mu ijwi riranguruye, agira ati: "Muvandimwe, gerageza kunyumva, umfashe." Kamana aramusubiza ati: "Ko nzi ko mwari mwarejeje byabagendekeye bite? Gasana ati: "Twarabigurishije ibindi turabirya turabimara." Nuko Kamana yongera kumubaza ati: "Ntimwibuka ko habaho iminsi mibi ngo mwizigamire!" Gasana aratakamba cyane ati: "Wokagira Imana we, ngirira impuhwe umfungurire umpe n'imbuto, isomo nararibonye."

Gasana arakomeza aramwinginga nuko amusezeranya ko mu minsi mike azaba yejeje ko atazongera gusesagura kandi ko azamwisyura ibyo amugurije. Kamana agera aho agira impuhwe aca inkoni izamba amuha ibyo guteka. Amugira n'inama yo kuza mu rugo akamuha akazi we n'abe. Ageze mu rugo, abwira abana be ko Kamana yamugiriye impuhwe akamuha ibiribwa akanamwemerera kubaha akazi kugira ngo babone ibyo bazajya barya. Abo kwa Gasana batangira ubwo guca inshuro. Buri munsi Kamana akabaha ibyo guteka bakoreye. Ibyo birabasindagiza kugeza iminsi mibi irangiye.

Mu gihe babaga bari mu kazi kwa Kamana, yarabaganirizaga akabagira inama yo gukorana umurava no kurwanya ubunebwe, akanabatoza umuco wo kuzigama. Abana ba Gasana babona isomo ryiza, biga gukora imrimo yo mu rugo ihwanye n'ubushobozi bwabo.

Hashize iminsi Kamana aganiriza umuhungu wa Gasana witwaga Kamari amubaza impamvu yacikije amashuri kandi akiri muto. Kamari amusubiza ko iwabo babuze ubushobozi bwo kumurihira amafaranga y'ishuri. Kamana amubwira amateka y'umwana wari imfubyi akaza guhabwa inkoko imwe na nyirarume akayorora akajya agurisha amagi yayo udufaranga akuyemo

akatuzigama twagwira akaguramo izindi nkoko akarushaho kubona umusaruro w'amagi utubutse. Amusobanurira ko byatinze uwo mwana akagura inka mu mafaranga yakuraga mu magi.

Amafaranga yavaga mu mukamo w'inka, ni yo yagiye azigama buhorobuhoro, akabasha kwirihira amashuri yisumbuye, ndetse na kaminuza. Kamana yasobanuriye Kamari ukuntu uwo mwana yiteje imbere abikesha umuco mwiza yagiraga wo kumenya kuzigama. Akimara kumva iyo nkuru, amusaba ko amafaranga yari kuzamuhemba, yayamuguriramo urukwavu akagenda akarworora, kugira ngo na we azage yizigamira atangiye kugurisha inkwavu ze.

Kamana yigishije Gasana n'umuryango we gukunda umurimo no kwizigamira, maze nyuma yaho barakora beza imyaka, barahunika, urugo rwabo rukira inzara rutyo. Kamari na we, yoroye inkwavu atangira kuzigama amafaranga akuyemo, nyuma y'umwaka asubira mu ishuri afatanya n'ababyeyi be kwishyura amafaranga y'ishuri. Ubu umuryango wa Gasana witeje imbere, umeze neza kubera isomo uwo muryango wakuye kwa Kamana.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

Soma umwandiko, usubize ibibazo bikurikira.

1. Muri uyu mwandiko baratubwiramo imiryango ibiri. Tandukanya imiterere yayo.
2. Iterambere ryo mu muryango wa Kamana rikomoka ku ki?
3. Ni iyihe ndangagaciro dusanga muri uyu mwandiko, iranga Abanyarwanda?
4. Ni ikihe gihe k'ihinga kivugwa mu mwandiko? Garagaza nibura ibindi bihe bibiri by'ihinga bitavuzwe mu mwandiko.
5. Sobanura ibyiza byo kuzigama bivugwa mu mwandiko.
6. Vuga ingingo z'ingenzi n'iz'ingerekira ziri mu mwandiko.
7. Gereranya imyitwarire y'abanyarubuga n'ubuzima busanzwe bw'aho utuye.

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira, ukurikije inyito afite mu mwandiko.
 - a) Urugaryi
 - b) Kwiyuha akuya
 - c) Kugarizwa (n'inzara)
 - d) Kuboneza
2. Shaka amagambo yakoreshejwe mu mwandiko avuga kimwe n'amagambo atsindagiye muri izi nteruro:
 - a) Agezeyo, **arakomanga** nuko bamuha ikaze.

b) Bwacya **hagakomeza** imirimo yabo.

3. Huza ijambo n'igisobanuro cyaryo ukurikije inyito rifite mu mwandiko .

Ijambo	Igisobanuro
a) Guca inshuro	Kwerekeza ahantu runaka.
b) Kudamarara	Guhingira ibiribwa.
c) Kuboneza	Gutuza nthihagire ikindi kintu ukorera urugo rwawe. Kwirata.

III. Ikibazo ku mpapuro zuzuzwa, sheki na raporo

1. Ni ubuhe buryo bukoreshwa mu kubikura amafaranga kuri banki?
2. Sheki umuntu ayitanga uko yakabaye cyangwa hari ibyo yuzuzaho?
3. Usibye sheki, nta zindi mpapuro muzi buzuza?
4. Kubera iki umuntu yandika raporo?
5. Sobanura ibyakwitabwaho mu kujora raporo yakozwe.

UBUSHOBOZI BW'INGENZI BUGAMIJWE

- Gusesengura ikinamico, ivuga ku ngaruka z'ubukoroni agaragaza ingingo ziwukubiyemo n'uturango twayo.
- Guhangana no gukina ikinamico.

IGIKORWA CY'UMWINJIZO

Ushingiye ku bumenyi ufite, sobanura mu magambo yawe bwite ubukoroni icyo ari cyo, unavuge ibibi n'ibyiza ubukoroni bwagize ku Banyarwanda no ku Banyafurika muri rusange.

IX.1. Umwandiko: Abatanye badatata barasubiranye

Umugabo Gamariyeri, yabyirutse yitwa Ruhakana. Koko ngo: "Izina ni ryo mutu", Ruhakana ntiyajyaga imbizzi n'umukoroni. Yarafunzwe amara igihe kirekire mu buroko, avuyemo akomeza igitekerezo cyo kwanga ubukoroni. Ageze iwe, ntiyahamaze iminsi, yahise ajya gushaka umusaza Rumashana ngo wenda yamugira inama, akamenya neza uko yarwanya abakoronije Abanyarwanda noneho bakaba mu bwigenge. Kurikirana uko byamugendekeye amaze kugera kwa Rumashana, akongera gufatwa n'abasirikari b'abakoroni. Iteka Ruhakana yahoranaga ishyaka ryo kurwanya ingoma y'ubukoroni, ariko aza kubona ari wenyinge ati: "**Abatanye badatata barasubiranye**".

Abakinnyi:

Ruhakana Gamariyeri: Umugabo w'igikwerere, utumvikana n'umuntu wese ushyigikiye ubukoroni.

Rumashana: Umusaza w'iminkanyari mu ruhanga warwanye intambara y'Abamayimayi muri Tanzaniya n'iy'Abamawumawu muri Kenya. Ubu asigaye ari inararibonye mu mateka y'abakoroni, ariko agira inama abato kunga ubumwe no guharanira kwigira.

Nyirashiku: Umugore wa Ruhakana ugaragara nk'umukecuru washajishijwe n'imirimbo ya gikoroni yakoranaga imbaraga nyinshi.

Umusirikare mukuru w'umuzungu: Ucunga umutekano atavuga menshi.

Padiri Dipo: Umupadiri w'umukoroni waturutse mu Budage ushaka kunga abasirikare n'abaturage no kubiba amahoro abinyujije mu myemerere ya gikirisitu.

Kabirigi/ Mwene Kabirigi: Izina bitaga umuzungu uwo ari we wese bavuga ko ari Umubirigi.

Kanyarufunzo: Umwana wa Rumashana wahimbwe izina ry'Umurundi, wabaga mu rufunzo na we utarakozwaga iby'abakoroni.

Natanayeri: Wemeye akayoboka idini rya gikirisitu, akaba yumvikana na Padiri Dipo.

Turikubwigenge: Umusore ukunda iby'amateka. Atanga ingeru nyinshi, afatiye kubahanga mu mateka.

Abasore n'abakobwa b'abaririmbyi: Basusurutsa abaje mu gitaramo.

Abagabo n'abagore: Indorerezi.

Umuseruko wa mbere

Ruhakana, Nyirashiku

(Uyu museruko uratangirira mu rugo rwa Ruhakana).

Ruhakana: Nyirashi, ubona koko ntari nzize amaherere. Harya ngo: "Itegeko rirusha ibuye kuremera?" Bareke ariko, bage nge!

Nyirashiku: Ndekandeka undorere mugabo nkunda. Ese ubundi mwaramutse neza?

Ruhakana: Ugira ngo namenye ko bwakeye se rubavu rwange! Iminsi maze mu buroko yanyibagije ubuzima busanzwe.

Nyirashiku: Ariko koko, ubu bizashoboka kubaho mu bwigenge?

Ruhakana: Yewe! Irekere izo ni inzozi zo ku ngoma ya Rutuku. Ariko rwose bage nge!

Nyirashiku: Ubu se kandi wibagiwe ibiboko wakubiswe ngo wanze kwikorera imitwaro ya Rukara wa Kabirigi (Ubwo batsindaga umuzungu w'Umubirigi)?

Ruhakana: Nyirashi!

Nyirashiku: Karame mutware wange!

Ruhakana: Uzi n'ikindi, ubu ngiye guhagurukira kurwana inkundura, ndebe ko nagera ku burenganzira bwacu. Ndabyiyemeje kandi nzashyirwa mbigezeho mba ndoga Musinga.

Nyirashiku: Oya rwose mugabo nkunda! Ntiwabonye uko bamugize yanze kumva abakoroni b'Ababirigi?

Ruhakana: Ni byo rwose, iby'iyi ntwari ndabyibuka nk'ibyabaye ejo. Yarabarwanyije, nyuma baza kumunyaga ubutegetsi n'abatware, bamucira i Kamembe. Abo Banyaburayi babonye Abanyarwanda bagikunze umwami wabo, bamucira ishyanga ahitwa Moba muri Katanga ho muri Repubulika Iharanira Demukarasi ya Kongo, ari na ho yatangiyi.

Nyirashiku: Ibuka neza ko kandi muri icyo gihe, ari bwo Rukara rwa Bishingwe abazungu bamunyongeye mu Gahunga k'Abarashi.

Ruhakana: Erega ayo mateka turayasangiye! Gusa icyo ntifuza, ni uko ubuzima twabayemo ari bwo n'abana bacu bazabamo. Umugambi wange ndawukomeje rero. Sinzazungurwa na mwene Kabirigi.

Nyirashiku: Ni byo koko mpore nshengurwa na shiku, umujishi n'uburyo nashikuranaga n'imishike mbuze uko ngira kubera ba gashakabuhake. Nubwo ari uguhebera urwaje, sinifuza ko abana bange bazashikurana n'irya mishike nasize. Ariko kandi aho gupfa none wapfa ejo!

Ruhakana: Uramponda sinoga. Ruhakana sinzemera ubukoroni.

Nyirashiku: Nyamara ngo: "inyamanswa idakenga yishwe n'umututizi." Nawe se, reba uburyo abo bene Kabirigi bamaze kutwigarurira. Inganda zazu barazisenye, urushingo n'urushingati twarusimbuje ingirwamyambi y'ikibiriti, ubu ntawukikoza impuzu ngo ni ukwemera bakadukuburira.

Ruhakana: Nyirashi, ibyo twakora byose, nta cyo duteze kuzageraho, tudasobetse amaboko nk'Abanyarwanda ngo twikure ku ngoyi nako ingoma ya Rugigana.

Nyirashiku: Ngaho jya mbere nguteze yombi!

Ruhakana: Ibyo Rugigana adushukisha ni byo bitwibagiza umuco wacu.

Nyirashiku: None se twakora iki ko amazi yarenze inkombe?

Ruhakana: Reka nge kureba umusaza Rumashana, nubwo ashaje akaba yuzuye iminkanyari mu gahanga, umusatsi wose ukaba ari uruyenzi,

ndibuka ko yarwanye intambara y'Abamayimayi muri Tanzaniya n'iy'Abamawumawu muri Kenya, aharanira ko abakoroni badakomeza kudutsikamira no kudupyinagaza, wenda yagira icyo anyungura muriaya majune.

Nyirashiku: Ngaho nimugire urugendo rwiza.

Umuseruko wa kabiri

(Rumashana, Ruhakana, Kanyarufunzo)

Rumashana: Uwo ni nde ukomanga ? Niyinjire (Ruhakana ynjire).

Ruhakana: Mwaramutse sogoku?

Rumashana: Waramutse mwana wa. Ugenzwa n'amahoro seda? (baramukanya) Ko mbona uburoko bwari bukuntwaye mwana wa! Yooo! Nubwo nttagisimbuka akatsi, ndabona naguba intego rwose!

Ruhakana: (Akubite agatwenge buhoro) Nubundi nkeneye inda ya bukurusogoku. Sinakwigezaho rwose! Uracyari intarumikwa! Wansuhuje ndasusumira pe!

Rumashana: Ngaho icara umbwire amajyo yawe. (amwereke agatebe maze yicare)

Ruhakana: Sogoku, sintinda nje kukubwira ko bamponze nkanga kunoga. N'ubu umugambi wange wo kwanga ubukoroni urakomeje. Gusa ndareba inzira, ngasanga izitiwe hose n'imitego mitindi ya bene Kabirigi.

Rumashana: Ut: "Iki mwana wa?" Ugira ngo nongere nkuganirire ibyo muri Tanzaniya na Kenya, ahari imitwe yari ikaze y'abakoroni. Bankijijwe n'Iyakare maze kubazahaza pe! Abantu bapfuye ari benshi cyane ariko nge Rumashana, si uko byagenze.

Ruhakana: Ariko sogoku, numva ngo mwarasahuraga rigatumuka, mukibasira abakozi b'abakoroni, ariko ngo wowe wumvaga utateshuka ku muco wacu gakondo wamagana idini rya gikirisitu! Nge narumiwe ariko ndanabishyigikiye pe!

Rumashana: Mwana wa, reka dusubire mu y'inzuwi wenda ubuki ntibuzaribwe rwose. Abakoroni badukozeho, ubutegetsi bwabo bukandamiza Abanyarwanda kimwe n'abandi Banyafurika. Gusa hari ababyumvaga neza, bakanga gutanga imisoro, gukora uburetwa, kwikorera imizigo, gutanga amakoro, gukubitwa, gutukwa n'ibindi, byatumagaabantu banga bidasubirwaho abo ba Rugigana.

Ruhakana: (Avuge amuciye mu ijambo), Si icyo nazize se sogoku, imyaka nakoze uburoko yose, ngo si uko nanze gutwara amagi y'umuzungu, nkanga nkanatunga urutoki inka z'umugogoro!

Rumashana: Erega mwana wange, wabaye nka Kanyarufunzo ngo iby'abazungu ntiyabikozwaga, yatangaga amategeko yo kwigomeka kuri Kazungu yibereye mu rufunzo.

Ruhakana: Naho se ba Mwarimu Nyerere muri Tanzaniya, ba Jomo Kenyata muri Kenya, ugira ngo hari uko batari bagize?

Rumashana: Niba ugikomeje kurwana rero, ndagira ngo nkibybuka, uvuye hano, uge kureba umusaza Kirongo. Uyu azakubwira ibijyanye n'intambara z'abakoroni n'uko zarwanywe. Barazitsinze, bageraho bamera nk'abakina ikinamico.

Ruhakana: Nibutse iby'aba Bongereza bari bigabije ubutaka bw'Abanyafurika, abaturage bakarubira bakarwana umuhenerezko kugeza babubakuyemo.

Rumashana: Yooo! Mwana wa, uzi ko nakwicishije inyota. (Umusaza ahamagare umwuzukuru we yitaga Kanyarufunzo). Mbe Kanyarufu, ese ntiwamenye ko twabonye umushyitsi? Cyono musuhuze, umuzanire n'umukuzo yice akanyota.

Ruhakana: Erega bwaniye, tuge mu gitaramo! Simbona ari mu mataha y'inka!

Kanyarufunzo: (Kanyarufunzo aze yivugisha). Erega aho izina ryarampamye! Uyu munsi ndamenya imvano y'izina ryange, ubwo wongeye kurimpamagara sogoku. (*Asuhuze Ruhakana*).

Rumashana: Ahubwo nimuhamagare abahungu bange, baze bose hamwe n'iyonka, turare inkera y'imihigo y'uko twazarwanya ubukoroni tukabutsinda.

Ruhakana: Ni byo rwose sogoku, wenda nakuramo n'igitekerezo k'inzozi zange zo kurwanya ubukoroni.

Rumashana: Ngaho Ruhaka, herekeza Kanyarufunzo munyure imicyamo yose, mubwire abana bange baze dutaramane.

Umuseruko wa gatatu

(Ruhakana, Rumashana, Kanyarufunzo, Natanayeri, Abagabo n'abagore bakuze, abasore n'inkumi b'abaririmbyi, abasirikare b'abazungu, umuzungu Padiri Dipo w'Umudage).

(Uyu museruko uratangirana n'indirimbo zishoza igitaramo: komeze imihigo Sibo y'intore)

Abaririmbyi: Urakomeze imihigo Sibo y'intore...

Rumashana: Bana bange rero, uyu mugoroba ndagira ngo muze dutarame twishimane. Insanganyamatsiko yacu tuyijyanishe n'ijambo rigenza umuhungu wange Ruhakana. Mutarame, murye, munywe, mwishime ariko mwibuke ko dufite urugamba tugomba kurwana kandi tukarutsinda. Ngaho nimwidagadure.

(*Kanyarufunzo yivuge iki kivugo cyahimbwe na Sebaganji ba Sebukwekwe*):

Kanyarufunzo:

Uwo Indamutsa irata wa Ruberanziza
Umuhetu ubuza abakinzi kwitaza
Impangazamurego yawuturiye i Mbuye
Abonye ko ari imbangikanyababiri
Ahamagara Rugina
Ati: " Izo ngabo ntiwazibonamo impunzi!
Ariko Ncyahabaganizi ntaremya urugamba
Ahora atabaruka yambaye ibinyita."

Ruhakana: Gumagumaguma! (*Akome mu mashyi cyane yishimye.*)

Rumashana: Ese ko mbona utangiye kumera amababa, ukabyinira ku rukoma, aho ugurukira uragera he mwana wa?

Ruhakana: Ndeka sogoku! Uyu mugabo akoze hasi anyibutsa ibuye. Ati: "Izo ngabo ntiwazibonamo impunzi." Nange sinzahunga urugamba rwo kurwanya ubukoroni. (*Akivuga ibyo, haba hinjiye abasirikare b'abazungu*)

Umusirikare w'umuzungu: (*Avuge agoreka ururimi*) Muri gukora iki? Ko musakuza?

Rumashana: Abana bange bantaramiye.

Umusirikare mukuru w'umuzungu: We! Murasakuza mwebwe? Mucecke. Mugende!

Ruhakana: Mwidutunga imyuko yanyu isohora amashaza! Ariko ubu koko tuzakomeza dusuzugurwe dutya! (*Abadukane umujinya, asange umusirikare*)

Umusirikare mukuru w'umuzungu: Nimumufate! (*Abandi basirikare bataramufata abari aho bose bateze isahinda, hahita hinjira Padiri Dipo*).

Padiri Dipo: Nyagasani nabane namwe! (*Avuge agoreka ururimi, abari aho bose bacecke.*)

Padiri: Abakirisitu bari hano ni ba nde?

Natanayeri: Ni nge!

Ruhakana: Ariko koko Natanayeri ni we uri kutugambanira? Niba waratatiye umuco wa ba sogokuruza, turaguca bidasubirwaho.

Padiri Dipo: Natanayeri n'abandi bemera kubatizwa bazanyitabe ejo. Basirikare, namwe mugende, mureke abaturage.

Umuseruko wa kane

(Ruhakana, Padiri Dipo, Natanayeri)

Natanayeri: Ruhakana rero, dore n'ubwo ukomeje umugambi wo kurwanya abakaroni, ukwiye kwitonda kuko baturusha intwaro. Niba atari ibyo urongera ufungwe!

Ruhakana: Erega mwana wa mama nange igihe ba basirikare bansumiraga, numvise uruhu runyorosotseho. Nabonaga nsubiye mu buroko pe!

Natanayeri: None rero Ruhakana, reka twemere twitabe Padiri Dipo atugire inama. Mbona uru rugamba tutarutsinda turwana nkawe.

Ruhakana: Ni byo rwose. (Bagende bagere kwa Padiri)

Natanayeri: Mwaramutse padi.

Padiri Dipo: Mwaramutse bana bange.

Natanayeri: Twari tubitabye, tunashaka ko mutugira inama.

Padiri Dipo: Bana bange, mureke twamamaze inkuru nziza y'amahoro!

Natanayeri: Ni byo rwose Padi.

Padiri Dipo: Ruhakana nawe emera ubatizwe, maze ugire amahoro n'ubugingo.

Ruhakana: None se si amahoro nshaka Padi? Iyo nanga ko mutubaiza umutekano si amahoro mba nshaka?

Padiri Dipo: Mugomba gutekereza ko iwacu ari mu ijuru, kuko twaremewe kuzajya mu ijuru.

Ruhakana: Oya rwose ndabyanze Padi!

Padiri Dipo: Niba ubyanga rero, uri umwana wa Sekibi. Nupfa uzamusanga.

Ruhakana: Rumashana ampa inka! Ubwo se uwo Sekibi ntazi muri ba sogokuruza, nzamusanga nte? Ese ubundi ubu bari he ko batabatijwe?

Padiri Dipo: Bari ahantu habi nk'aho, kuko bapfuye tutaraza ngo tubakize ibyaha.

Ruhakana: Nge rero ndashaka kuzajya aho ba sogokuruza bari. Sinshaka kuzajya kwigunga ngenyine, aho umbwira batari.

Padiri Dipo: Erega n'izina ryawe ni ribi, ukwiye kwitwa Gamariyeri, ukareka kwitwa Ruhakana.

Natanayeri: Ahaaa! Si ngaho Padiri arakubatije. Erega Padiri nushaka urekere aho agahu kahuye n'umunyutsi. Ruhakana abaye Gamariyeri kuva ubu ntazongera kwitwa Ruhakana.

Ruhakana: Yampaye inka Rumashana! Murashaka kunshyira mu byo ntazi ngo n'amadini noneho. Mugumane ingirwamazina yanyu. Ubona ngo murantuka! (*Ruhakana agende arakaye, Natanayeri amukurikire ashaka kumugarura, Padiri asigare yumiwe*).

Umuseruko wa gatanu

Ruhakana, Rumashana, Padiri Dipo, Abasirikare, Nataniyeri, Turikubwigenge

(Rumashana arasanga Nataniyeri na Ruhakana bananiwe kumvikana)

Rumashana: Ese bana bange ko mukururana mwukana inabi, aho ni amahoro? Erega nabonye muje mwerekeje kwa Padiri ndavuga ngo nange ngereyo, numve ibyo murimo. Nimucyo dusubireyo, mumbwire ibyo mwavugaga.

Padiri Dipo: Urakaza neza Rumasha.

Rumashana: Padiri rero, nari nje ngo numve inama zawe n'abana bange. Murabibona mwese ndi mu marembera, ejo cyangwa ejobundi, sinifuza kugusigira abana baryana. Nubwo nabanje guhakana nkanabarwanya, ariko hari ibyo nahaye agaciro kuruta ibindi.

Padiri Dipo: Ibihe se Rumasha?

Rumashana: Nubwo tugaya ingoma yanyu, uko mwaje mukigabiza ubutaka bwacu, mukadushora isoko nkamatungo ku Kivumu cya Mpushi, Rukira mu Burasirazuba, mu

Rwanza rwa Save muri Gisagara na Mubuga ho mu Bukonya mu majyaruguru n'ahandi, mukatumarira mu Ntambaraya Mbere n'iya Kabiriy'Isi, mukatubibamo amacakubiri, mukaducamo icyaho ku buryo budasubirwaho; maze kubona ko muri mwe harimo abamaganya icuruzwa ry'abantu ndabagarukiye hato.

Padiri Dipo: Noneho twakwicara tukumva neza impanuro z'umusaza!

(Abari aho bose bicare)

Rumashana: Reka noneho twumve igitekerezo cya buri wese, kituganisha ku bwiyunge.

Turikubwigenge: (*Amanike ukuboko*) nge rwose nkunda gukurikirana amateka y'ubukoroni, nubwo ntarabona igufwa ry'umuyaga.

Natanayeri: Turakuzi rwose ko uri Kanyamakuru.

Turikubwigenge: Namanye ko ibihingwa byinshi twabizaniwe n'abakoroni. Abanyaburayi batuzaniye ibigori, inanasi, imyumbati, ubunyobwa bivuye muri Amerika. Insina n'imyembe byo ngo byaba byaravuye muri Aziya. Abitwa Abarabu batwigishije uburyo bwo guhinga umuceri no kubaka amazu afite imfuruka za kizungu.

Ruhakana: Erega ibyo muvuga byose simbyumva. Abazungu bakoronje Afurika, ku mpamu zo kwisahurira amabuye y'agaciro no kugurisha imyenda yakorwaga n'inganda zabo. Ibikoresho fatizo bari kubikura hehe, hatari muri Afurika?

Rumashana: Ruhakana nushaka ube Gamariyeri nkuko numvise bakwita. Abakoroni baduhenze ubwenge koko, baraturwanya turabayoboka, ariko hari agakeregeshwu k'amajyambere n'iterambere bapfuye kutugezaho.

Ruhakana: Impamu ya mpatsibihugu ihesha ishma Abanyaburayi ndetse bakigwizaho amaboko. Mu butegetsi bwa kiboko ntawuzamura akarimi. Ubwo butegetsi bwafunyengeje, bunapyinagaza Abirabura benshi. Ubutegetsi bukuru barabwihariye. Sinzajya imbizi na bo rwose.

Natanayeri: Iyo urebye ukuntu batwigishije guhinga ibireti mu Rwanda, ipamba mu Misiri, kakawo (cacao) muri Kotedivuvari (Côte d'Ivoire) n'imikindo y'amamesa muri Kongo Mbirigi, usanga ari agashya twavanga n'amarira. Erega abahanga mu by'amateka, bavuga ko

abazungu barwanyije inzara, barwanya indwara zatwibasiraga harimo marariya, ubushita, indwara y'ibitotsi, ibibembe n'izindi. Ibi byose rero byari kutumara, iyo bataza muri Afurika.

Turikubwigenge: Ahaaa! Erega bubatse n'amashuri ajijura Abanyafurika, gusa ikibazo ni uko wasangaga ayo mashuri yaratozaga Abanyafurika imico y'i Burayi.

Ruhakana: Ariko ayo mashuri mundatira, si atesha agaciro imico karande yo muri Afurika. Ururimi rwacu gakondo ntirwitabweho? Ntusanga mu mashuri bigisha cyanecyane mu ndimi z'i Bwotamasimbi, ku buryo ubu ngubu usanga ari zo zihuza Abanyafurika aho guhuzwa n'izabo?

Rumashana: Erega mwa bana mwe hari n'imigi yashinzwe n'abakoroni, izo za Kongo Burazavile (Congo Brazaville) zashinzwe na Savorunya do Buraza (Savorgnan De Brazza), Kigali yo mu Rwanda ishingwa na Rishari Kanti (Richard Kandt), Abanyarwanda bitaga Kanayoge.

Turikubwigenge: Ni byo koko data na we yambwiye ko ugeze Dodoma, i Mwanza muri Tanzaniya, ukagera iyo za Kinshasa, za Bujumbura, za Kampala, wahasanga ibirango by'abakoroni, harimo inyubako zitava ku gihe.

Rumashana: Yewe, si aho gusa, uzagere n'ahandi abakoroni banyuze wihere ijisho! Ngo: "Ubusa buruta buriburi bana ba!"

Ruhakana: Mureke ducutse amateka, ducumbikire aha. Ubwira uwumva ntavunika. Ubu maze kumenya ko ubukoroni bwagize inkurikizi zitari nke ku Banyafurika ndetse n'u Rwanda muri rusange. Nubwo twe nta matunda y'ubukoroni tubona neza, abana n'abuzukuru bacu, ubuvivi n'ubuvivure baziga bamenye imibare, ubugenge n'ubutabire, bivuze mu mavuriro akomeye kandi agwiriyemo abahanga; kuditibuba Icyongereza, Igifaransa, Igiswayiri n'izindi, batuvuganira, babibemo intyoza, niducyura ibyo, Imana y'i Rwanda izakomeze itwihere impagarike n'ubugingo.

(Abari aho bose bishime bakome amashyi, baririmbe ngo: "urukundo nirwogere." Ruhakana we amarira atembe ku matama nubwo ngo: "Amarira y'umugabo atemba ajya mu nda.")

Rumashana: Ruhakana, ihangane nubwo abakoroni bakoze nabi, twe ntitwabona uko twiyishyurira kandi ikituraje ishinga si icyo, ahubwo dushikame, dukore tuzibe icyuho twatejwe n'abakoroni. Murakoze kandi murakarama.

Ruhakana: Ni byo koko ngo: "Abatanye badatata barasubiranye." Nimureke dushyire hamwe wenda tuzunamuka, tugere ku bwigenge busesuye.

Bifatiye ku mwandiko "**Rugigana n'ingoma ye**" uvuga ku mabi ubukoroni bwagiriye Abanyarwanda n'Abanyafurika muri rusange.

9.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

IGIKORWA

Soma umwandiko "Abatanye badatata barasubiranye", ushakemo amagambo udasobanukiwe, hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashishije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Simbuza ijambo ryanditse ritsindagiye irindi bivuga kimwe usanga mu mwandiko.
 - a) **Rutuku** yaratuzengereje duta umutwe kugeza ku bwigenge, ubu turahumeka umwuka w'abazima.
 - b) **Ku mugabane w'i Burayi** haturutseyo abakoroni b'ingeri zose.
 - c) Bantu mukinisha **imbunda z'amamasasu**, muge mwitonda, mutazatumaraho urubyaro.
 - d) **Abantu b'inrararibonye**, bazi byinshi ku mateka y'abakoroni bigabagabanyije Afurika.
 - e) Kugera ku bwigenge **byaraharaniwe ku buryo budasubirwaho**.
 - f) **Ikinyarwanda** ntikigeze kitabwaho mu mashuri, ku ngoma ya gashakabuhake w'umukoroni.
2. Ubaka interuro ukoresheje amagambo cyangwa itsinda ry'amagambo akurikira ku buryo wumvikanisha icyo asobanura.
 - a) Amajune
 - b) Kubyinira ku rukoma
 - c) Intyoza
 - d) Ubukoroni

9.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Abatanye badatata barasubiranye", maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Vuga abakinnyi bose bavugwa muri uyu mwandiko?
2. Mu mwandiko baratubwiramo umusaza ukuze cyane. Uwo ni nde, umubwirwa n'iki?
3. Abakoroni bafite ibintu bibiri by'ingenzi bitwaje bakoroniza Afurika. Ibyo bintu ni ibihe?
4. Ingårka mbi kurusha izindi za gikoroni yashegeshe Igihugu cyacu cy'u Rwanda, ni iyihe?
5. Vuga imitwe ibiri y'abarwanyi yari yarazengereje abakoroni mu bihugu by'iburasirazuba bw'u Rwanda.
6. Tanga amazina y'imigi yashinzwe n'abakoroni n'abo yitiriwe.

9.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Abatanye badatata barasubiranye", maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko?
2. Tanga ingingo z'ingenzi zibanzweho mu mwandiko wasomye.
3. "Abakoroni badusigiye ibikomere n'agashashi katumurikira kujya mbere." Sobanura iyo mvugo.
4. Ingamba ababyiruka bagomba gufata kugira ngo bakomeze gusigasira ibyagezweho nyuma yo kwiyuha akuya ni izihe?

9.1.4. Kungurana ibitekerezo

IGIKORWA

Mwongere musome umwandiko "Abatanye badatata barasubiranye", hanyuma mwungurane ibitekerezo ku nsanganyamatsiko ikurikira:

Gereranye ibivugwa mu ikinamico n'ubuzima urimo muri iki gihe.

IX.2. Ikinamico

9.2.1. Inshoza, uturango, imyubakire n'ibice by'ikinamico

IGIKORWA

Ongera usome umwandiko "Abatanye badatata barasubiranye" witegerezza imiterere yawo, uko abakinankuru bateye n'uko basimburana bavuga maze ukore ubushakashatsi, utahure inshoza n'uturango by'ikinamico, imyubakire n'ibice by'ikinamico.

1. Inshoza y'ikinamico

Ikinamico ni umukino ushingiye ku gikorwa abantu berekanira imbere y'abandi, abantu bihindura ukundi, bagerageza gusa na bo cyangwa ibyo bakina haba mu mvugo, mu mico no mu migirire, kandi bagamije gushimisha abababona, rimwe na rimwe bagaherwamo inyigisho zishobora kuba intandaro yo gukira bimwe mu bikomere by'umutima umuntu agendana buri munsi cyangwa gukemura bimwe mu bibazo bihora biziritse bagenzi bacu mu miryang natwe ubwacu tutiretse. Ikinamico ishobora kukunywesha umuti urura, ukakubera urukingo ruzima rwo guca ukubiri n'ikitwa ingeso mbi zose zoreka imbagya y'abantu mu migirire no mu bikorwa by'urukozasoni. Ikinamico ni ikigega k'ikoraniro ry'ingeri z'ubuvanganzo zitandukanye, kuko ikinamico ubwayo atari ingeri y'ubuvanganzo.

Mu ikinamico, abakinnyi bashobora gutebya, gusakuza, guca imigani, kuririmba, guhoza abageni n'abana, kuvugira inka, yewe n'abahigi bashobora kuzitura intozo zabo nyuma amahigi bakayaroha. Ikinamico ni akayobera. Usibye akamaro ko gushimisha abayireba, irigisha abantu bakanyurwa. Ikinamico iravura; ikuramo abantu ububabare baba bafite, ikagerageza na none gukemura bimwe mu bibazo baba bafite ku mutima. Hashingiwe ku nsanganyamatsiko z'ikinamico twavuga ko ikinamico ari **ikinabuzima**.

2. Uturango tw' ikinamico

Ikinamico ihimbye neza, igomba kuba igaragaramo uturango dukurikira:

Umutwe w'ikinamico: umutwe w'ikinamico ugomba kuba ari mugufi kandi uteye amatsiko. Insanganyamatsiko rusange igomba kuba ifitanye isano n'umutwe. Biba byiza iyo usomye umutwe adahita yumva neza ibikubiye mu ikinamico.

Umwijizo: ni amagambo atangira umukino, aba asa n'akebura abagiye gukurikira ikinamico, ndetse abakururira gukurikira neza umukino.

Abanyarubuga: ni abakinnyi bakina umukino, bagaragaza imyifatire

itandukanye, bagenda bumvikana, ndetse bakagaragara mu mukino. Mu ikinamico, cyanecyane mu ikinamico nyarwanda, usanga amazina y'abakinnyi ashushanya imico yabo, uko bateye n'uko bitwara.

Ibice by'umukino: ni umukino wose uba ugabanyijemo ibice bitandukanye, bitewe n'uko umuhanzi yabigennye.

Agakino: igice cy'umukino, gishobora kugira imiseruko itandukanye, bitewe n'igitekerezo gikubiye mu gice cy'umukino.

Urukiniro/akabugankuru: ni aho agakino cyangwa igice cy'umukino kiba kiri bukinirwe. Urukiniro baruha umuteguro, bakarutaka cyangwa bakaruha imirimbishirize, bitewe n'ibyifuzo by'umuhanzi cyangwa umutoza.

Umuseruko: tuvuga umuseruko, iyo hari umukinnyi mushya winjiye mu rukiniro cyangwa igihe hari usohotse mu rukiniro.

Mu makinamico avugirwa kuri tereviziyo cyangwa kuri radiyo, si ngombwa ko urukiniro rurangiriraho igice cyose cy'umukino kuko ho biba byoroshye kubikora. Mu mikino yerekana, ntabwo washobora kwerekana abantu bari mu Kirizya, ngo mu kanya wongere uberekane baryamye imbere y'imbaga ibarebera kandi ari mu gice kimwe. Aha ngaha byagusaba kubanza gufunga umwenda, ugategura akandi kabugankuru. Amategeko y'ikinamico avuga ko bafunga umwenda gusa iyo igice cy'umukino kirangiye.

Inyobozi: ni ibisobanuro bigaragara mu ikinamico, biyobora abanyarubuga uko bari bwitware mu mukino. Bikunze gushyirwa mu dukubo.

Imvugo nkana: ni amagambo umunyarubuga ashobora kuvuga mu gihe ari kugirana ikiganiro na mugenzi we, ariko mugenzi we akigiza nkana ko atayumvise.

Imvugano: ni ikiganiro kiba hagati y'abanyarubuga igihe bahererekanya amagambo.

Inyishyu: ni amagambo umunyarubuga runaka asubiza mugenzi we mu ikinamico.

Umwivugisho: ni amagambo avugwa n'umunyarubuga igihe ari wenylene yivugisha.

Ururondogoro: ni imvugo itinze y'umunyarubuga runaka.

Iherezo: ikinamico igira iherezo. Iherezo ry'ikinamico rishobora kumara amatsiko abayikurikiye, cyangwa rigasiga abayikurikiye mu gihirahiro bibaza uko byagenze cyangwa uko bizagenda.

3. Imyubakire y'ikinamico

Ikinamico nk'inkuru ikinnye, igira imyubakire iteye itya:

Intango: muri iki gice, hagaragaramo uko ubuzima buba busanzwe muri rusange, abantu babanye neza nta kibazo bafitanye.

Kidobya: nko mu nkuru, kidobya ni akantu kaza, kakaba imbarutso, kagahindura ibantu uko byari bimeze. Icyo gihe uko ibantu byari bisanzwe birahinduka, niba ari nk'ikibazo kivutse, kigashakirwa igisubizo.

Inkubiri y'ibikorwa: muri iki gice, ni ho dusobanukirwa inkuru koko. Abanyarubuga bakagaragaza ya myifatire cyangwa imico itandukanye baba bakina.

Umwanzuro: muri iki gice, ni ho tubona uko inkuru irangiye. Mu mwanzuro ikinamico ishobora kurangira imaze amatsiko cyangwa igasiga mu rujijo abayitezze amatwi cyangwa abayireba.

Amaherezo: muri iki gice, hagaragaramo uko byagenze nyuma y'ikemuka ry'ikibazo runaka cyangwa se nyuma y'uko ikibazo gikomeza kuba insobe. Aha ni na ho hagaragara abagiriye inyungu muri kwa gukemuka cyangwa kudakemuka kw'ikibazo.

Imyubakire y'ikinamico ishingira ku banyarubuga. Ibikorwa bigaragara mu ikinamico bishingira ku banyarubuga cyanecyane ku banyarubuga b'imena. Abanyarubuga b'imena bafatanyije n'abungirije bayobora imigendekere y'ibikorwa mu ikinamico kugeza ku ndunduro y'ikinamico. Nko mu nkuru ngufi cyangwa ndende, umusesenguzi w'ikinamico ashobora gushushanya ibikorwa yifashishije igishushanyo giteye gitya:

Nyiri ubwite: ni bo ikinamico iba ishingiyeho. Aba bashobora kugera ku nt ego bagamije cyangwa ntibayigereho.

Ugenerwa: ni umuntu wese waba afite inyungu, ukurikije ikivugwa mu ikinamico.

Abafasha: ni abakinamico cyangwa ibindi bintu bishobora gutuma nyir'ubwite cyangwa ba nyir'ubwite mu ikinamico bagera ku kigamijwe cyangwa ntibakigereho, ariko byagaragaye ko ba nyiri ubwite bari bashyigikiwe.

Ugenera: ni umuntu cyangwa ikintu gituma nyiri ubwite agira intego runaka mu ikinamico.

Ikigamijwe: ni intego abakinamico b'ingenzi baba bahawe n'umuhimbyi w'ikinamico.

Imbogamizi: ni abakinamico cyangwa ibantu bishobora kubangamira umukinnyi cyangwa abakinnyi b'imena kugera ku ntego cyangwa ku kigamijwe.

Ikitonderwa:

Mu ikinamico, ibikorwa bishobora gukurikirana nk'uko byagiye biba mu nnyabihe yabyo. Cyokora ibyo si ihame, kuko hari ubwo usanga ibikorwa bidakurikiranye uko byagiye biba mu mateka yabyo, bitewe n'ubuhanga bw'umuhanzi w'ikinamico.

4. Ibice by'ikinamico

Ikinamico nyinshi zizwi, zigira ibice bitatu. Mu gice cya mbere, usanga ari nk'igice cy'umwirondoro no kugaragaza muri rusange imiterere y'abakinnyi n'inshamake y'ibikorwa bizagaragara mu ikinamico yose. Mu gice cya kabiri ni ipfundo ry'ikinamico. Muri iki gice, ibantu biba bitangiye gusobanuka, abakinnyi bakuru bigaragaje kimwe n'abungirije. Igice cya gatatu, habonekamo ikemuka ry'ikibazo cyari kiraje ishinga umukinnyi mukuru. Muri iki gice, ikibazo gishobora gukemuka cyangwa kikaburirwa umuti, abasomyi, abatega amatwi kimwe n'ababa babirebera ku byuma bigaragaza amashusho, bakaguma mu rungabangabo bibaza ikizakurikiraho. Iyo bigenze bitya, umukino urangira ugiteye amatsiko. Ku birebana n'ibice bigize ikinamico, ntawashidikanya ko hari ikinamico yagira ibice bibiri cyangwa bine, bitewe n'umuhanzi uwo ari we n'icyo agamije.

IMYITOZO

1. Sobanura ishushanyabikorwa ry'ikinamico "Abatanye badatata barasubiranye"?
2. Sobanura ukuntu ikinamico ari ikigega k'ingeri zimwe na zimwe z'ubuvanganzo nyarwanda.
3. Ikinamico ifite akahe kamaro mu buzima bw'Abanyarwanda?
4. Sobanura muri make uturango dutanu tw'ikinamico.
5. Tandukanya inkubiri y'ibikorwa na kidobya.
6. Tahura ibice by'ikiamico "Abatanye badatata barasubiranye".

9.2.2. Amoko n'amateka by'ikinamico

IGIKORWA

Kora ubushakashatsi maze utahure amoko y'ikinamico n'amateka yayo.

1. Amoko y'ikinamico

Amoko y'ikinamico agenwa hakurikije ibyiciro bine: ahantu ikinamico ibera n'inzira ikinamico inyuzwamo kugira ngo igere ku bantu, ibikorwa njayumutima ikina, imiterere n'insanganyamatsiko ivugaho.

- Dukurikije ahantu ikinamico ibera n'inzira cyangwa umuyoboro ikinamico inyuzwamo kugira ngo igere ku bantu, ikinamico ibamo amoko abiri: ikinamico yo ku kabugankuru n'ikinamico inyuzwa mu bikoresho by'itumanaho n'ikoranabuhanga, kuri radiyo cyangwa tereviziyo.

a) Ikinamico yo ku kabugankuru

Ukurikije ikivugwa ikinamico yo ku kabugankuru ishobora kuba ngufi cyangwa ndende. Iyi kinamico ikinirwa imbere y'indorezezi. Ishobora gukinwa n'abantu benshi.

b) Ikinamico inyuzwa mu bikoresho by'itumanaho n'ikoranabuhanga.

Ibikoresho by'itumanaho n'ikoranabuhanga ni inzira ikomeye y'ikinamico. Ikinamico zinyura kuri radiyo, kuri tereviziyo, kuri terefoni, mudasobwa no ku mbuga nkoranyambaga zitandukanye.

Ikinamico inyuzwa mu bikoresho by'itumanaho, igomba kuba ngufi kandi igakinwa n'abantu bake bashoboka. Bitagenze bityo, byayobya abayikurikirana.

- Dukurikije ibikorwa njayumutima ikina, ikinamico igira amoko atatu: ikinamico nterabitwenge, ikinamico nteraghinda n'ikinamico mberabyombi.

a) Ikinamico nterabitwenge

Ingeri y'iyi kinamico ishingiye gusa ku gushushanya umuntu mu mico no mu myifatire yo muri rubanda rwa giseseka, imico yo ku rwego rwo hasi ugereranyije n'uko yagombye kumera. Ahangaha, usanga umuntu nta kinyabupfura kimuranga, kwiyubaha no kwihesha agaciro byaramubereye nk'akamizwe n'ingwe. Ibi ntibigaragara mu gukora ibibi gusa, ahubwo usanga ibyinshi bisekeje, bikarundura bikagera no mu biteye ishozi mu ruhame. Muri iyi kinamico, umuntu yitesha agaciro n'icyubahiro yari asanganywe nko kwimyira agasiga ku myenda, ku rukuta ruteye irange, n'ibindi.

b) Ikinamico nteragahinda (zamwibasiye)

Muri ubu bwoko bw'ikinamico, abakinnyi bahabwa imico n'imyifatire idasanzwe; ikindi nuko imvugo na yo iba yihariye mu bice byayo byose uko bikurikirana. Abakinnyi bakuru bagomba kuba ariabantu bo mu rwego rwo hejuru, abanyacyubahiro, nyuma kubera amakosa yabo abagaragaraho, ibyago bikabibasira bakagwirirwa na byo. Ibyo byago ugasanga ari nk'akagambane k'imana zibasiye abakinnyi nyamukuru mu ikinamico. Usanga aba bakinnyi nta ruhare baba bagize mu byago byabo.

c) Ikinamico mberabyombi

Ni ikinamico ivanga ingingo zisekeje n'ingingo zibabaje.

- Dukurikije imiterere, ikinamico tuyisangamo amoko abiri: ikinamico isanzwe n'ikinamico y'uruhererekane.

a) Ikinamico isanzwe

Ni ikinamico ndende igiye umujyo umwe, ikinwa ikarangira.

b) Ikinamico y'uruhererekane

Ikinamico y'uruhererekane ni ikinamico ikinwa mu byiciro mu bihe bitandukanye, bagenda bakina igice gito kirangira ku buryo bw'amaregeka, kikazasubukurwa, bityobityo.

Ingero:

Ururnana

Museke weya,...

- Dukurikije insanganyamatsiko, ikinamico tuzisangamo amoko menshi: ikinamico y'amateka, ikinamico nyobokamana, ikinamico ya poritiki, Ikinamico gakondo,, ikinamico y'urukundo, ikinamico y'imibereho...

a) Ikinamico y'amateka

Iyi kinamico igerageza gucukumbura amateka y'Afurika, ikarata cyangwa igashimagiza intwari n'ibihangange byanditse amazina yabyo mu muryango nyafurika cyangwa mu muryango nyarwanda. Iyi kinamico yerekana ko ubukoroni ari bwo bwapyinagaje Abanyafurika, ko mbere Abazungu ataraza bari bameze neza, ko aho Abanyaburayi baziye bononnye Abanyafurika, by'umwihariko Abanyarwanda bidasubirwaho.

b) Ikinamico y'iyobokamana

Muri Afurika, by'umwihariko mu Rwanda, habaga imihango yo kuragura, guterekera, kubandwa n'ibindi byose bijyana no kwibuka cyangwa kwiyambaza Imana y'i Rwanda. Ikinamico uzumva ifatiye ku idini, ryaba ari gakondo

cyangwa amadini n'amatorero ariho muri iki gihe, uzayishyire muri iki kiciro k'ikinamico y'iyobokamana.

c) Ikinamico y'imibereho

Iyi ngeri y'ikinamico, irasa neza ku buzima n'imibereho ya buri munsi y'abantu. Iyi kinamico ntitana no gukomoza ku bibazo bihora iteka bibangamiye muntu mu mimerere no mu migirire ye cyanecyane ibimuvutsa umudendezo, amahoro, umutuzo n'ibyishimo. Iyo bavuze amajyambere muri iyi ngeri y'ikinamico, bavuga ya yandi yihuta, ariko akagira byinshi ahutaza, harimo imibereho isanzwe na zimwe mu ndangagaciro z'umuco.

d) Ikinamico ya poritiki

Ubutumwa buba bugenderewe muri iyi ngeri y'ikinamico ni ukwikoma cyanecyane abazungu, bakaba bagomba kurwanywa kuko bakoronije Afurika, bakayisubiza inyuma. Iyi kinamico yibasira kandi abategetsi b'Afurika bigize indakoreka. Muri iyi kinamico, umuhanzi ahamagarira rubanda guharanira uburenganzira bwabo, demukarasi n'ukwishiira ukizana k'umuturaghugu; hakagaragazwa ko nta muntu ukwiye kugaraguzwa agati, ko ntabasumba abandi imbere y'amategeko.

e) Ikinamico yo kuzubara

Nkejabahizi, J.-C., (mu gitabo ke kitwa: "Ubuvanganzo nyarwanda. Inkuru ndende n'Ikinamico", Butare, U. N. R. 2005), yita "kuzubara" kugira ibitekerezo bivuguruzanya n'inyurabwenge, umutima n'ubupfura. Bityo rero, ikinamico yo kuzubara ishyira ahagaragara ukwiheba n'ubwoba by'umuntu ubona rwose ko ubuzima bwe buri mu icuraburindi rikabije. Muri iyi ngeri y'ikinamico, umuntu agaragaza ko atazigera amenya icyo ari cyo, kamere ye nyayo yumva isa n'iyatakaye, akagaragaza ko atazi impamvu yaje mu isi y'abariho, kandi ko adategereje n'umuntu wazamutoza amategeko y'uko akwiye kwitunga no kubaho.

2. Amateka y'ikinamico

Ikinamico yatangiranye n'ukubaho kwa muntu, guhera mu gihe cya kera kitazwi neza no mu gihe k'indigit. Habagaho **imikino nterabitwenge na nteragahinda (zamwibasire)**. Hakomeje kubaho imihango yo gutamba ibitambo n'indi minsi mikuru yo gusenga ibigirwamana ku buryo byagereranywa n'ikinabuzima. Ahayinga mu wa 1950, ni bwo hatangiye ikinamico nshya. Kimwe n'ahandi hose, mu Rwanda ikinamico yatangiranye n'imibereho y'Umunyarwanda, aho yiganaga iby'ubuzima bwa buri munsi, nk'emyemerere gakondo, iyobokamana mvamahanga, imico, imyifatire, ubukoroni,...

Aho Abanyarwanda bamenyeye iby'impinduramatwara, batangiye kwandika imikino yuzuyemo imbamutima zabo, dore ko bari baramenye no kwandika. Ikinamico ya mbere mu Gihugu cyose yanditswe mu mwaka wa **1954**. Ubwo bugeni bwatangiranye n'uwitwa **Nayigiziki Saveriyo** mu mukino yise

“L’optimiste”, aho yatangaga ikizere ko ibintu byose bishoboka. Hashize imyaka cumi n’itanu(15), ikinamico yanditse mu rurimi rw’Ikinyarwanda yagaragaye mu Rwanda ni iy’uwitwa **Mubashankwaya I.** yitwa “**Diyosezi y’i Mvejuru izigondera Seminari**” n’abandi bakurikiraho. Muntangiriro Insanganyamatsiko zibanzweho mu Rwanda ni umwami n’ubwami, iyobokamana, umuryango, intambara, inka, isuka, imihigo n’izindi.

Uretse mu mashuri, hirya no hino mu Rwanda no kuri Radiyo Rwanda ntiyahatanzwe, ubwo mu mwaka wa 1982 hatangizwaga teyatere (théâtre) yaje guhindura izina ikitwa “ Ikinamico”. Ijambo ikinamico ryadutse mu Rwanda ahagana mu mwaka wa 1983. Umukino wa mbere ukaba warahitishijwe ku wa 21 Gashyantare 1983. Mu itangazamakuru, habonetse inkamarume n’ibimenyabose nka **Nyabyenda Narcisse** watoje abakinnyi, nka **Sebanani Andereye, Mukeshabatware Dismas, Mukandego Athanasie**, n’abandi. Uretse Nayigiziki na Mubashankwaya wamugwaga mu ntege, hakurikiyeho **Kabeja, T. na Ndasingwa, L.** bajyaga mu irushanwa ryategurwaga n’Iradiyo Mpuzamahanga y’Abafaransa (RFI) bakamurika “**Hirwa ou un homme seul**” na “**L’incompris**” ndetse na “**Une folie en vaut une autre**” yamuritswe n’itsinda ry’ikinamico mu Rwanda.

Ikinamico zabiciye bigacika kuri Radiyo Rwanda ni **Icyanzu cy’ Imana (Iya Uwera), Inseko ya Kiberinka, Mazi ya Teke** n’izindi. Nk’uko byamye ikinamico inyura kuri Radiyo Rwanda, akensi itegurwa kandi igakinwa n’Itorero Indamutsa.

Uko ibihe byagiye bisimburana, ikinamico ndende yagiye ibangikanwa n’ikinamico y’uruhererekane cyangwa yo mu byiciro, ikinwa buhorobuhoro mu duce duto. Ikinamico y’uruhererekane yatangiye mu **1999** itangijwe n’umuryango utari uwa Leta w’Abongereza witwa **“Health Unlimited”** mu ikinamico **Urunana**. Hari na **Museke Weya ya “La Benevolenčija,”** n’Umurage urukwiye, hari n’izanyuze kuri tereviziyo nka **Nta we umenya aho bwira ageze...**

Bamwe mu banditsi b’ikinamico n’ibihangano byabo.

Amazina	Ikinamico	Umwaka
NSABIMANA J.C.	Ntuzakunde intati	1979
	Mburanye Rucunshu	1979
Nsabimana E.	Ni jye mwiza	1977
	Nta cyo bitwaye	-

Kamugunga C.	Mafene ngiye mu mugi Impundu kwa Makuba	1972 1970
Rutesiya E.	Mbese Uwera urarizwa n'iki? Nta ho bukikera n'ikuzimu bararira	1974 1974
Gasana E.	Nyarugenge ni amahanga Nabyaye umwana w'umwanana.	- -
Mbonimana S.	Ruteruzi ndatashye ibijya gujika bica amarenga Amazi si ya yandi Umwana w'undi abishya inkonda	1984 1987 1994 1997
Mukahigiro P.	Si bo shyashya N'ubuzima ni ikinamico Akamasa kazaca inka kazivukamo Ni urugamba nk'urundi	1988 1987 1990 2003
Banyurwanabi O.	Impumuro y'isano Urunana rw'umuvumo	1988 1995
Bahinyuza I.	Urwabya rwa Nyabyenda Icyanzu cy'Imana	1985 1988
Amani A.	Agasaro ka Nsiga Umutima ukunda	1995 2000
Rukundo C.L.	Yose ni ay'inka Muroge magazi Umwari Nyampinga	1990 2000 2002

Ikitonderwa:

Mu rwego rw'ururimi n'umuco, ikinamico ni uruganda ruteza imbere buri muntu wese urugiramo uruhare.

IMYITOZO

1. Garagaza amoko y'ikinamico uzi uhereye ku nsanganyamatsiko no ku bikorwa nyamutima.
1. Umaze kubona amoko y'ikinamico, "Abataye badatata barasubiranye" wayishyira mu buhe bwoko bw'ikinamico?
2. Ni ayahe mazina y'Umunyarwanda wabimburiye abandi kwandika ikinamico? Hari mu wuhe mwaka? Izina ry'iyo kinamico ni irihe?
3. Ikinamico ya mbere yahitishijwe kuri Radyo Rwanda ryari?
4. Huza abanditsi n'ikinamico banditse.

Umwanditsi	Ikinamico
Mukahigiro P.	Mafene ngiye mu mugi
Bahinyuza I.	N'ubuzima ni ikinamico
Kamugunga C.	Icyanzu cy'Imana

9.2.3. Uko ikinamico yandikwa n'uko ikinwa

IGIKORWA

Kora ubushakashatsi, utahure uko wahanga ikinamico n'uko wayikina.

1. Uko ikinamico yandikwa

- Umuhanzi w'ikinamico agomba kubanza guhitamo insanganyamatsiko agiye kwandikaho, kuko imico y'abantu aba agiye gushyira mu mukino, igomba kuba ifite intego runaka yo kwigisha, gucyaha, kunenga, kugira inama n'ibindi.
- Iyo amaze guhitamo insanganyamatsiko, ahitamo abanyarubuga, akabatwerera imyifatire n'imiterere igaragaza neza ibyo agiye gukina.
- Mu kwandika ikinamico, umuhanzi agomba kuzirikana uko atangira umukino we n'uko aza kuwusoza, atanze igisubizo k'ikibazo cyari ingutu cyangwa asigiye abawukurikiye umukoro wo gukomeza kwibaza uko bizagenda.

- Ikinamico igomba kwandikwa mu buryo bw'ikiganiro, aho usanga abakinnyi bahererekanya amagambo, ndetse hakagenda hagaragazwa izina ry'ugije kuvuga. Gusa aho biri ngombwa usanga umukinnyi ashobora gukina yivugisha we ubwe.
- Umuhanzi w'ikinamico kandi, bitewe n'ibyifuzo by'uko ashaka ko umukino we ukinwa, agenda agaragaza inyobozi zandikwa mu dukubo, zigaragaza uko abakinnyi bagomba kwitwara, aho umukino runaka ubera n'imirimbo ihatatse. Inyobozi kandi zituma umutoza w'abakinnyi abafasha kwitwara uko umuhanzi w'ikinamico yabyifuje.

Ibyitbwaho mu kwandika ikinamico

- Umuhanzi agomba kwita cyane ku nsanganyamatsiko agiye kwandikaho bityo akayishakira umutwe bifitanye isano. Umutwe w'ikinamico ugomba kuba uteye amatsiko abagiye kuyikurikira cyangwa abasomyi.
- Umuhanzi agomba kwita cyane ku bo ageneye umukino we, mu rwego rwo kugena imvugo (iy'ubusabane, isanzwe, ihanitse, iya gisizi...) aza gukoresha. Agomba kumenya kandi ikigero barimo, imico yabo n'uko babayeho kugira ngo agene uburyo aza gukoresha ababwira, bityo umukino ugire icyo ubamarira, bitewe n'icyo agamije kugeraho.
- Umuhanzi agomba kuzirikana igihe ikinamico igomba kumara, bitewe n'aho igomba kunyuzwa n'icyo igamije. Hari amakinamico ashobora kugira uduce dutoduto tugenda dutangazwa mu gihe runaka, ikaba yamara igihe kirekire, nk'Urunana, Museke weya...Umuhanzi anazirikana ko igihe ikinamico ikinwa itagomba kurambirana cyane.
- Umuhanzi w'ikinamico agomba kwita ku buryo agena abanyarubuga mu ikinamico ye.

Mu ikinamico abanyarubuga barimo ibice bibiri by'ingenzi. Habamo umunyarubuga mukuru. Umunyarubuga mukuru ashobora kuba ari umwe cyangwa ari benshi. Habamo kandi abanyarubuga bungirije bashobora kuba bunganira umunyarubuga mukuru kugira ngo agere ku ntego yiye (abunganizi) cyangwa se bakaba bamubangamira ngo atagera ku ntego yiye (imbogamizi). Ni ukuvuga ko mu ikinamico, dusangamo umunyarubuga mukuru n'abanyarubuga bungirije. Ariko hashobora no kubamo abanyarubuga batari ngombwa. Abo banyarubuga mu by'ukuri nta gikorwa gifatika bakora, ndetse bashobora no kuva mu ikinamico cyangwa mu nkuru ntibigire icyo bitwara (nk'igihe umukino ubera mu isoko, abaremye isoko bose si ko bagira uruhare mu mukino).

Umuhanzi w'ikinamico agomba kugena uko abanyarubuga bitwara, cyane ko baba bagomba kugaragaza imico y'abantu basanzwe mu buzima bwa buri munsi. Rimwe na rimwe usanga abanyarubuga bahabwa amazina ahita aranga imyitwarire yabo, nk'abo bita ba Rubundakumazi, Nzavugankize,

Rusisibiranya, Kajarajara, Kirikumaso n'andi. Gusa abacengeye neza iyi nganzo y'ikinamico, bemeza ko atari byiza kwita bene aya mazina kuko biba bisa no kumara amatsiko abakurikiye ikinamico. Bavuga ko byaba byiza abanyarubuga bagiye bahabwa amazina asanzwe atagaragaza imyitwarire yabo, noneho uko bakina, ababakurikiye akaba ari bo batahura imyitwarire y'abakinnyi. Ni yo mpamvu mu guhitamo abakinnyi, hagomba kurebwa umuntu uri bwigane neza umunyarubuga runaka.

2. Uko ikinamico ikinwa

Ikinamico iba igabanyijemo ibice. Iyo ari ikinamico yo ku rubuga aho ikinirwa (urukiniro) hagenda hahinduka uko buri gice kirangiye. Buri gice na cyo kiba kigabanyijemo uduce (imiseruko) tugenda duhindagurika, buri gihe uko hinjiye umukinnyi mushya cyangwa se hagize usohoka ku kabugankuru. Abakinnyi b'ikinamico ku rukiniro baba bagomba gusa neza nk'uko abanyarubuga bagaragajwe mu myifatire yabo. Mu gukina ikinamico kandi, inyobozzi ni ngombwa cyane, zigomba kubahirizwa kugira ngo umukino ugende neza nk'uko umuhanzi wayo yabyifuje.

Abakinnyi bagomba kwisanisha neza n'ibyo bakina haba mu mvugo ndetse no mu ngiro.

IMYITOZO

1. Kuki atari byiza guha abanyarubuga amazina ahita agaragaza imyifatire yabo?
2. Ukurikije ikinamico n'izindi ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda wize, ni uwuhe mwihariko ikinamico ifite ku mikorere y'abanyarubuga n'imyandikire yayo?
3. Garagaza ibyo umwanditsi w'ikinamico yibandaho igithe ayandika.
4. Wifashishije ingero ebyiri z'abanyarubuga bari mu ikinamico "Abatanye badatata barasubiranye", jora uburyo umuhanzi w'yo kinamico yubatse abanyarubuga.
5. Tahura ibice by'ikinamico "Abatanye badatata barasubiranye". badatata barasubiranye".

IX.3. Umwitotozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Hanga ikinamico ku byiza n'ibibi by'ubukoroni mu Rwanda kandi uyifate mu mutwe, uyikinire imbere ya bagenzi bawe uhuza imvugo n'ingiro, ndetse ugaragaze n'isesekaza.

Ubu nshobora:

- Gusesesengura ikinamico
- Gukina ikinamico, mpuza imvugo n'ingiro ndetse nkanagaragaza isesekaza.
- Kuvuga ibice, uwoko, uturango by'ikinamico.
- Kugaragaza amateka y'ikinamico n'ingingo z'ingenzi z'umuco n'amateka.

Ubu ndangwa no:

- Gushishikariza bagenzi bange kwirinda kubuza abandi uburenganzira bwabo.
- Kwitabira gukina neza ikinamico mpuza imvugo n'ingiro.
- Kubarira abandi ikinamico numvise cyangwa nasomye.

IX.4. Isuzuma risoza umutwe wa kenda

Umwandiko: Rukara rwa Bishingwe na Rugigana

Yugi V Musinga yimye ingoma mu 1897, afite imyaka 17 gusa. Mu 1912, ubutegetsi bwe bwari bubangamiwe na Ndungutse, witwaga mu by'ukuri Birasisenge, yifatanyije na Rukara rwa Bishingwe wari ukuriye abarashi bo mu Gahunga, hafi ya Muhabura, bakaba mu mutwe w'Abakemba ; na Basebya na Nyirantwari wiberaga mu Rugezi n'Ibijabura bye. Padiri Lupiya (Loupias), witwaga Rugigana wari mu Misiyoni ya Rwaza mu Bugarura, yatumwe n'ibwami gukemura urubanza Bitahurugamba wari uhatswe na Sebuyange, umukuru w'Abarashi ba Kabaya hafi ya Ruhondo yari afitanye na Rukara. Bahuriye i Nyabugogo, ku itariki ya 1 Mata 1910. Rugigana amaze gupfa, Umudage Liyetena Guvedoyusi (Guvedoyus) ari we Bwana Lazima, yayoboye igitero, kiyogoza ako karere kugeza ubwo Ndungutse yishwe ku wa 15/5/1912, Rukara na Basebya barafatwa.

(...) Cyo se Rukara rwa Bishingwe, tanga inka za Bitahurugamba. Rukara ati : « Cyo se muzungu we, ko waje uri umupadiri uje kwigisha, ubucamanza wabugiyemo ute ? (...) Umuzungu aramusumira rero, amukubita ikirato, yamukubise n'ingofero. Abakemba barirutse, Uruyenzi rurirutse. Arerembuzwa amaso Rukara. Ati: « Bakemba, Ruyenzi, Bemeranzigwe, nababwiye ngo iki se ba nyabusa? Sinababwiye ngo ubwo nzagera i Burayi, ntumuzanterekere mba ndoga Bishingwe! » Arahindukira Manuka, amukubise icondo ry'ingabo, amuhirika kuri Rukara, aramuteye Rukurira, amukubise iryizihyiye abagabo iry'abantu bise Nyirabuhuri. Maze arimugeneye mu gihumbi, igihururu gitakara mu nzira, inkweto zitakara i Bugarura, inkuru mbi itaha i Burayi. Inkuru nziza itaha i Kabiranyama, kwa Kavumbi nyina w'Ivubi.

Aramwishe Ingangurarugo ya Ruhuta, nyiri uruge ruvuga nk'indamutsa. Arahagurutse urw'igikundiro, ati: "Ndakwishe ndi se wa Nyirinkwaya." Arapfuye umuzungu. Rukara aba arahunze. Abakemba barahunze, Abemeranzigwe barahunze, Urukandagira rurahunga, bahungira mu Bufumbira. Bimaze iminsi ga rero, umugaragu wa Rukara bagenzi, amutura inzoga mu kabindi. Amusanga kwa Nyirahire wa Mpimuye. Ati "Waraye ga Rukara?" Ati: "Nta maramuko ga nyabusa, kuba iw'abandi birananiye rero." Undi ati: "Humura umwami yimye". "Yimye yitwa nde se Nyabusa?" Undi ati: « Yimye kuri Rutangira. » Maze haza Rukara rero, yeguye imyambi yujuje umutana n'amacumu yuzuye intagara, akorera Nyirinkwaya na Bigaruka, baragenda no kwa Ndungutse. Ati: « Data yahatswe n'umwami, sogokuru yahatswe n'umwami, none urandinde abazungu, nanganye n'abazungu mba nkuroga. » Ati: « Narabimenye ga Rukara, humura ndabakurinda mba ndoga Kalinda. » Amuhaye inka y'umweru, ikonsa ikimasa cy'urusengo.

Hasigaye Nyirinkwaya na Bigaruka na Cyaruhinda na Nyiringabo, basigara bahatswe kuri uwo mwami. Pawuro azanye urwandiko ruvuye ku muzungu witwa Bwana Lazima rero, barutuma kuri Ndungutse ngo azafate Rukara. Mu gitondo, Rukara n'umuhungu we Nyirinkwaya ati : « Garuka Rukara, bakuguze, bakuguze cyane ibi bikomeye, ugiye gupfa mba nkuroga! » Undi ati : « Humura mwana wange, sinjya kugwa mu gihuru, ahubwo nzapfe neza. »

Araje Rukara, ageze kwa Ndungutse, ati : « Waraye ga Ndungutse ? » Undi ati : « Nawe uraho se Rukara, ngwino tubuguze Rukara. » Rukara yagiye ku gisoro, arabuguza na Ndungutse. Abona Pawuro uwo rero, aturutse mu bikingi by'amarembo. Aramuukebutse Rukara. « Yampaye inka Bishingwe! Cyo Ndungutse nawe ngibiriya ibyo nanganye na byo biraje. » Undi ati : « Humura ndabikurinda. » Undi ati : « Ihi....ntabwo ukibindinze, ahubwo wantanze mba ndoga umwami! »

Araje Pawuro se bwangu, ati : « Yambu Rukara. » Undi ati : « Yambu nayangananiye na shobuja. » Aranzé aramukomeza Pawuro, abasirikare baramukomeje, baramujyanye Rukara. Arapfukama rwose ahenera Ndungutse, ati : « Ntukime i Rwanda ndi Umucyaba. Ndagiye urw'igikundiro, urwa Semukanya, ngiye kwishyura icyo nakoze, ariko wowe uzishyura icyo utakoze. » Ageze mu Ruhengeri rero, ari ho kwa Bwana Lazima ati : « Yambu Rukara ». Undi ati : « Yambu nayangananiye na mwene wanyu, sinshaka kwamburwa abana kandi mbarora ndabafite : mfite Nyirinkwaya na Bigaruka, Cyaruhinda na Nyiringabo, Nyamuromba na Ruhigirakurinda, mfite songa ry'Abarashi na Kalimijabo Nyirinkwaya. »

« Ni nde wishe umuzungu se Rukara ? » Undi ati : « Nawe banza umwibwire, ko numva ngo muzi kwandika, kandi ibyo ubimbariza iki ? » Ati : « Ihi... mbwira uwishe umuzungu. » Abajije Ruganda, ga bagenzi, ati « Uwishe umuzungu ni Rukara » Arongera abaza Ruhanga ati : « Uwishe umuzungu ni Rukara » Yabajije Ruzirampuhwe ati : « Uwishe umuzungu ni Rukara. » Undi ati : « Ntubyumva se Rukara ? » Undi ati : « Ndabyumva ga rwose, nubwo wambarizaga ubusa, ni nge

wamwishe rwose, ntabwo mbyigoragoraho.»

« Ngwino unyongwe se Rukara ! » Ati : « Harya kunyongwa ni uguki ? Barakumanika mu git, maze bakurase urufaya. Yampaga inka Bishingwe ! Mbese ngiye kugwa mu kimaniko nk’imbwa !

Cyo se wa muzungu we, umpe inzoga nziza, maze nkunde nyinywe nge kunyongwa.” Yabwiye Rubashabadihe ati: “Mumumpere inzoga yewe”. Rubasha se yaraje, amuha inzoga y’urwagwa, ati: “Aho nabereye mwene Bishingwe, sinzi kunywa kigombe.” Amuhaye inzoga y’amarwa, ati: “Aho nabereye mwene Bishingwe guheregeta ibivuzo. Se Nyirinkwaya, mwana wange, munzanire Nyiragitare, bagenzi maze nyinywe nge kunyongwa.” Bamuzaniye Nyiragitare arayinyoye Rukara, ayisangiye ga n’Abakemba, atereka Abakemba n’Abemeranzigwe, ateretse Urukandagira se bagenzi.

“Bakemba mbazezeyeho, Rukandagira mbazezeyeho, Bemeranzigwe mbazezeyeho, bana bange murabeho. Ndagiye kunyongwa bagenzi, ngiye kwishyura Rugigana nishe.” Ati: “Cyo wa muzungu we, maze rero ntunkorere ku bana, umuntu yapfuye ari umwe, none kandi ahubwo ngiye kwishyura rero, nange napfuye ndi undi, abana bange bazahame aho ngaho.” Ati: “Ndabikwemereye Rukara, genda uge kunyongwa.”

Aratambutse Rukara rero, umusirikare yagiye imbere, undi yagiye inyuma, se bagenzi. Bakemba murabeho. Arahaguruka Manuka rero, cyo se Rukara Nkezamiheto, iyi Rugina, nyiruruge ruvuga nk’indamutsa, ngeze mu Nkomane za Nyakareng, ni bwo nazaga kuvuga imyato. Ese akibuko wagashyira he? Ese ku itako ntiwakebuka? Arakebutse urw’igikundiro, arakebutse urwa Semukanya, ashinze amenyo abiri rero, ashikuza igeneti ku itako, ry’umusirikare ga bagenzi, arimukubitira mu rwano, risohokana mu mutima imbere. (...)

Ngo amaze kwisasira uwo musirikare witwaga Birambo, yashatse guhunga, araswa urufaya, bamumanika agisimbagurika ataraca.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Uyu mwandiko ni bwoko ki? Kubera iki?
2. Rugigana na Lazima bavugwa mu mwandiko ni bantu ki? Bari bashinzwe iki?
3. Ni ikihe gisingizo cya Rukara twafata nk’ikivugo ke kigufi.
4. Uhoreye ku mwandiko, amatorero ane yari agize abarashi bo mu Gahunga hafi ya Muhabura bitaga Abakemba ni ayahe ?
5. Kubera iki Rukara yanyonzwe kandi atari we wishe umuzungu?
6. Garagaza ingingo z’ingenzi zivugwa mu mwandiko.
7. Ni iki washima Rukara, ni iki wamugaya?

II. Ikibazo k'inyunguramagambo

1. Shaka mu mwandiko ijambo rihuje igisobanuro n'interuro zikurikira:
 - a) Igikoresho batwaramo amacumu.
 - b) Kwicwa umanitswe ku gitit hanyuma ukanyongwa.
 - c) Iromba riba mu bitugu by'ingabo hagati.
 - d) Igikoresho kimeze nk'agafuka ingabo zatwaragamo imyambi
2. Sobanura amagambo akurikira, ukurikije inyito afite mu mwandiko
 - a) Kuvuga imyato
 - b) Indamutsa
 - c) Guhegeta ibivuzo
 - d) Kuraswa urufaya

III. Ibibazo ku ikinamico

1. Tandukanya ikinamico nterabitwenge n'ikinamico y'amateka.
2. Ni izihe kinamico z'uruhererekane eshatu uzi zabimburiye izindi mu Rwanda?
3. Garagaza igishushanyo k'ishushanyabikorwa mu ikinamico.
4. Garagaza izina ry'umwanditsi kuri buri kinamico ikurikira:
 - a) Impumuro y'isano
 - b) Ni jye mwiza
 - b) Rugari rwa Gasabo
 - c) Amazi si ya yandi
5. Ikinamico ifite akahe kamaro mu buzima bw'Abanyarwanda?
6. Sobanura muri make uturango dutanu tw'ikinamico.
7. Tandukanya inkubiri y'ibikorwa na kidobya.

IV. Ihangamwandiko

Ufatiye ku nsanganyamatsiko wize, hanga ikinamico ukurikije uturago twayo n'amawiriza yo guhangam ikinamico.

IBITABO N'INYANDIKO BYIFASHISHIJWE

1. IKIGÔ CY'ÛBUSHAAKASHAATSI MU BY'ÛBUHAÂNGA
N'ÎIKÔRANABÛHAÂNGA (n.d), Inkoranya y'Îkinyarwaanda mu
Kinyarwaanda, IRST Butare, Igitabo cya 1
2. IKIGO K'IGIHUGU GISHINZWE INTEGANYANYIGISHO NCDC (2008).
Imyandiko mfashanyigisho, Umwaka wa gatanu w'amashuri yisumbuye.
3. IKIGO K'IGIHUGU GISHINZWE INTEGANYANYIGISHO NCDC (2008),
Imyandiko mfashanyigisho, Umwaka wa gatandatu w'amashuri
yisumbuye.
4. INTEKO NYARWANDA Y'URURIMI N'UMUCO (2014). Amabwiriza ya
Minisitiri no 001/2014 yo ku wa 08/10/2014 agenga imyandikire
yemewe y'Îkinyarwanda, Kigali.
5. NSANZABERA, J.D. (2013) Ikeshamvugo mu Kinyarwanda: imvugo
isukuye, ikeshamvugo ry'amagambo akwiye n'inshoberamahanga
zisobanuye. Kigali.
6. JACOB I. (1983). Dictionnaire Rwandais-Français en 3 volumes, Tome
premier, Kigali.
7. JACOB I. (1985). Dictionnaire Rwandais-Français en 3 volumes, Tome
troisième, I.N.R.S, Butare.
8. Mgr BIGIRUMWAMI, A. (1984). Imihango n'Imigenzo n'Imiziririzo mu
Rwanda, Nyundo, Troisième édition.
9. MINISTRY OF EDUCATION-RWANDA EDUCATION BOARD (2019),
Ikinyarwanda, Amashuri y'isumbuye, umwaka wa 4, Amashami yiga
Ikinyarwanda nk'isomo rusange.
10. MINISTRY OF EDUCATION-RWANDA EDUCATION BOARD (2019),
Ikinyarwanda, Amashuri y'isumbuye, umwaka wa 5, Amashami yiga
Ikinyarwanda nk'isomo rusange.
11. RWANDA EDUCATION BOARD (2015) Integanyanyigisho y'Îkinyarwanda
mu mashuri nderabarezi (TTC) umwaka 1, amashami ya siyansi
n'imbonezamubano.
12. COUPEZ, A. 1980. Abrégé de Grammaire Rwanda, Tome 1,2. Butare :
INRS.
13. BIZIMANA, S., 1998, Imitêrere y'Îkinyarwaanda I, IRST, Butare.
14. BIZIMANA, S., 2002, Imitêrere y'Îkinyarwaanda II, IRST, Butare.
15. MINISITERI Y'AMASHURI ABANZA N'AYISUMBUYE: Ikinyarwanda:
umwaka wa munani Gashyantare 1988.
16. RWANDA EDUCATION BOARD .(2019). Iteganyanyigisho y'Îkinyarwanda

mu mashuri nderabarezi (TTC) uwamaka wa 1,2&3 Ishami ry'indimi. Kigali, REB.

17. RWANDA EDUCATION BOARD . (2017). Ikinyarwanda-Amashuri yisumbuye, umwaka wa 6, Igitabo cy'umunyeshuri. Kigali-Rwanda.
18. 18. RWANDA EDUCATION BOARD . (2017). Ikinyarwanda - Amashuri yisumbuye, umwaka wa gatatu, igitabo cy'umunyeshuri. Kigali-Rwanda.
19. RWANDA EDUCATION BOARD, 2017. Ikinyarwanda - Amashuri yisumbuye, umwaka wa gatanu, Twumve Tuvuge Dusome, Igitabo cy'umunyeshuri. Kigali-Rwanda.
20. MUTAKE, T., 1990, Ikibonezamvugo k' Ikinyarwanda: Iyigamajwi n'iyigamvugo les Editions de la Regie de l'Imprimerie scolaire.
21. RUGAMBA, C., 1985. Chansons Rwandaises ; INRS/BUTARE
22. RWANDA EDUCATION BOARD, 2018. Ikinyarwanda-Amashuri yisumbuye umwaka wa kane, igitabo cy'umunyeshuri. Kigali- Rwanda.
23. MBONIMANA G. na NKEJABAHIZI J.C, 2011. Amateka y'ubuvanganzo nyarwanda, kuva mu kinyejana cya XVII kugeza magingo aya, Editions de l'Université Nationnale du Rwanda.

Imbuga nkoranyambaga zifashishijwe

24. www.irembo.gov.rw
25. www.imirasire.com

IMIGEREKA

Twiyungure amagambo

Ab'i Nawe: abashumba b'i Nawe (umurambi wo muri Rwamagana, hamwe n'i Rubona na Mabare). Hari urwuri rwa Niboye.

Abaririmba impanzi: abarata intwari baziririmba; abasingiza intwari.

Abatasi: abantu bahabwa ubutumwa bwo kujya gutara amakuru rwhishwa.

Abayavugutira: abavuguta umuvuba kugira ngo umuriro wo mu ruganda wake cyane, ibyuma bacura bidapfuba.

Abazereka Intamati: abazimurikira Intamati (Ni Muhamyangabo wa Byabagabo wari umutware w'ingabo z'Abashakamba; akaba ubwo n'Umutware w'Umuhozi). Intamati ni interuro y'ikivugo cya Muhamyangabo.

Abura iyo asesa: iyo asubiza inyuma, iyo avana ku murongo.

Agaciro: akamaro.

Aho ni mu igisha ryazo: ubwo ni mu gihe zigisha (zigiye aho ubwatsi busigaye baziteganyirije mu gihe k'impeshyi).

Akaba impogazi: akaba manini

Akangaratete: akaga; ibibazo bikomeye..

Amacakubiri: urwangano cyangwa ubwumvikane buke buvuka hagati y'abantu bari basanzwe bumvikanye; inzira zibyaye amahari.

Amacumu y'impangare: amacumu akomeye cyane.

Amagi y'umuzungu: amagi abaturage bagemuriraga Ababirigi baraye ku gasozi runaka.

Amajune: ibyago, ibibazo, akaga.

Amakenke: amacumu akwikiye mu nti zihuhuye, batera zigahemba, zikavunika kuko nta buremere.

Amakoro: amaturo bahaga umwami, agizwe n'ibikomoka ku buhinzi, ubworozzi n'ibindi.

Amaramu: amazi batera icyuma kugira ngo gihore iyo bari mu ruganda. Hano ni uguhoza icumu ryashyushye cyane kubera imirwano.

Amarebe: ni ijambo rifite inyito eshatu:

- Ibicu by'urwererane mu ijuru ry'urubogobogo.
- Ibimera byo mu mazi usanga bishishe.
- Ibantu bikeye, bibengerana ubwiza. Iyi nyito ya gatatu ni yo umwisi yakoresheje.

Amaribori: umubiri mwiza ushishe ufite utuntu tujya kumera nk'udusitari. Ni akarangabwiza.

Amariza y'i Ntora: inka zibyaye uburiza z'i Ntora (muri Gasabo). Gisozi yitwa Ntora. Ntora yiswe Gisozi kuva aho Cyirima II Rujugira ahatangiye (ahapfiriye). Hakoze ishyano hitwa Gisozi ubwo. Iryo zina ni nk'irituka uwo musozi.

Amariza y'Impeta: impeta zibyaye ubwa kabiri. Impeta ni umutwe w'inyambo wahozeaho, hanyuma ukavugwa n'Umuhzozi. Aho bavuga Umuhzozi wumva Impeta, aho bavuze impeta ukumva Umuhzozi.

Amashyo y'i Rukara: ayo mashyo ni ay'Uruyenzi n'Inyangamitsindo; zikaba izo mu Bihogo.

Amavugabandi: ukuvuga ingeso z'abandi.

Amazimano: amafunguro bakiriza umushyitsi.

Arukatire icyuma: arucurire icyuma.

Atahije izamamaje: aragiye ituma ziba ibyamamare zose.

Ateretsemo: atunzemo. Ubundi bavuga ko umuntu ateretse imfizi. Aha ni ukuvuga ko atunze inyambo y'indatwa, yitarura izindi nkuko mu bushyo imfizi usanga yitaruye inka zose.

Ayo makombe ntayashishwe: muri izo ntwari zose nta n'imwe yajijinganyije ngo ite gahunda, ite umurongo kubera ubwoba.

Badatata: Bataneka ngo bamenye amakuru anyuranye ava mu bo barwana.

Bagakuka mu muhigo: bakareka ibyo guhiga.

Bakubuye imanzi: batatse imanzi, kera abagabo bicishaga imanzi mu gituza no ku maboko, byari imitako. Gukubura imanzi ni uguca imanzi.

Bamaze kuyandura: bamaze kumena ubugi bwayo (kubutyaza neza).

Basanze zigaramye: basanze ari ibigarama; atari inyambo; atari n'inkuku; ibigwari.

Bayigimba umurishyo: bayikubita umurishyo: bayiha umurishyo

Bayisenga: bayihendahenda.

Bazegamire: bazisunge.

Baziguruka amahembe yabageza i Nyarubuye: basanga nta mahembe atunganye yatuma bajya mu myiyerekano i Nyarubuye (mu mpiga ya Kigali, ahari umurwa wa Kigeri wa IV Rwabugiri).

Cyareretsemo inyamibwa: cyahagazwemo n'indatwa zizira amakemwa.

Guha undi urwuya: Kuryamana na we mukaba mwakorana imibonano mpuzabitsina.

Guhangura imbizi: kugororera Imbizi, kuziha ingororano.

Guhata imberera: gutsindagira akuma gafatanya uruti n'ikigembe kugira ngo ridakuka igihe batera icumu. Gukwikira cyane.

Guhuga: kwibagirwa by'umwana muto; kuba wibanze ku murimo by'akanya gato ntihangire ikikurangaza; kumenyera ikintu wakibura ukamererwa nabi; kutagira ishya (amahirwe) .

Guhumanya: gutera indwara, kwanduza indwara.

Guhunga: kuva ahantu ukajya ahandi ushaka kuzibukira umuntu cyangwa ikintu; kuva ahantu ukajya ahandi ari ugukiza amagara yawe; kwirinda ko ibintu byakurangwaho cyangwa ngo bikuvugweho; gutinya gutabara ikintu cyangwa umuntu, biri mu byago; gusubirisha amagambo y'inkeramucyamo ikibazo ubajijwe.

Gukaguka: ni uguhaguruka vuba na vuba.

Gukemba: gutemagura ikintu uko cyakabaye

Gukubanga: kwigarurira.

Gupfa nta kibariro: gupfa ukenyutse.

Gusatira: kuba hafi y'uwo ushaka.

Gushyira mu gaciro: gukora/ gukora ibintu bitunganye.

Gusugira: kujya kera k'umuntu cyangwa ikintu cyangwa inyamaswa.

Gutera ingamba: kujya ku mirongo by'intore.

Gutesha agaciro: gupfobya, gusuzuguza, gutesha icyubahiro.

I Bwishaza: Ni Akarere ko muri Karongi.

I Murambi: umusozi wo mu magepfo ya Muhazi ho mu Buganza.

I Mwima: hafi y'I Nyanza, ahari umurwa w'umwami.

I Nyamagana ya Mutakara: ni mu Ruhango.

I Rubengera: ni muri Karongi hubatswe ubungubu itorero
ry'Abaperesibiteriyeni Hahoze hubatswe umurwa wa Kigeli Rwabugilfi.

Ibatunge: ibategeke.

Ibishihi: ibiheri byo mu maso

Icondo: Iromba ry'ingabo

Icyamamare k'inyambo: inyamibwa, indatwa yo mu nyambo.

Igihugu: kirangwa n'ubutaka bufite imbibi zizwi, amateka n'ubutegetsi
buhuriwehon'n'abagituye, ibirango bose bibonamo, umuco, ururimin'emyemerere
bitandukanye n'iby'abandi, umutungo kamere usangiwe ariko kandi cyane,
igihugu kikarangwa n'abagituye.

Ikishondabagabo: ubwoko bw'igisiga cy'umweru kiba mu mubade giteye nka
nyirabarazana.

Ikimaneza: ukugira neza.

Ikina n'ingoma y'indamutsa: ijya mu bicu (isimbuka) ikina n'umurishyo
w'ingoma iramutsa.

Ikiramo: ireme cyangwa ubukomere bw'icyuma. Icumu, umuhoro bidafite
ikiramo bicika ubusa. Iyo bavuga ko umuntu afite ikiramo aba afite imbaraga.
Guha umuntu ikiramo ni ukumuha ibintu bimutera imbaraga. Ikibindi gifite
ikiramo ni ikibindi gikomeye kubera ko bashyizemo insibo ikomeye.

Ikirezi: ubundi ni umutako w'akantu kera bambaraga mu ijos. Aha bivuga
ikintu kiza cyane, (urwererane); ni inka iziruta ubwiza. Ni isumba izo mu
Muhozi zose.

Ikiryakare: umuntu ukunda kuzinduka arya.

Ikitwa nyirazo: ikaba umutware wazo.

Ikivanzu: umugore wahukanye akiri ikirongore.

Imana zicyuye: ubuhoro; amahirwe; ishya zizanye.

Imbera byombi: ikintu gishobora gukoreshwa mu bantu binyuranye.

Imbibi: Inka nziza, zifite umubiri ukeye.

Imbizi: ni impakanizi y'ubushyo bw'Ingeri. Imbizi n'Ingeri bihuje inyito isobanura kugusha mu mazi rwagati.

Imfanakayo: umuntu utirengeza icyo atunze.

Imirase: imyambi y'izuba; amaraso yipfundika mu biranga by'inyamaswa baragura, uruguma rwasamye, umususirane w'ijuru ukunda kuza izuba rirenze.

Impamakwica: umutwe w'ingabo za kera.

Imparuzo: ubwiza buvanze n'ubushongore bw'ikirenga.

Impeberagushahurwa: umuntu utagira ubwoba.

Impombo ntirushye ihaca: iy'intege nke ntigerageze kuhanyura.

Impumbu: Umugore cyangwa umukobwa utazi gucunda.

Impundazo: umwenge w'imbuga ugenewe gusesekamo uruti (gukwikiramo uruti) cyangwa igice cy'uruti gisongoye binjiza mu mbuga. Hano ni icyo gice cy'uruti.

Indiragukinduka: ikitondwe kinini

Indirakarama: umuntu urya adakora

Indwanabyinshi: umuntu udatezuka ku rugamba.

Ingabo zidahomboka: ingabo zidahunga -Ingabo zihombotse ni iziruka kubera ubwoba, zigahunga zitazi iyo zижя.

Ingamba: ibyemezo bifatika kandi bihamye.

Ingirabibiri: umuntu utagenzwa na kamwe.

Ingondo yakebwe mu rwirungu: utubara twera tuvanze n'utundi tw'umukara.

Inka ya Rumonyi: ni iyo mu bushyo bw'Ingeri zo mu mutwe "Umuhoozi" (Amagaju).

Inka z'umugogoro: ni inka zakamirwaga umuzungu waraye ku gasozi kariho abatunzi, bashoboraga gukama zahumuza bakazicyura, bitashoboka bakiyemeza kujya bagemura.

- Inkerarubanza:** ihora yiteguye imirwano. Urubanza ni intambara.
- Inkindi y'Abashakamba:** umutware w'Abashyakamba.
- Inkirirahato:** ishaka riri mu mutsima.
- Inkoni ikirirwa isabira:** inkoni ikirirwa yivuza, bazesereza.
- Inkora:** Inzira yaremwe n'ikintu cyahaciye.
- Inkotanyi cyane:** cyari igisingizo kindi cya Rwabugiri
- Inkundarubyino:** umuntu ukunda gusamara.
- Insengamihigo:** ni ubundi bushyo bw'Umuhozi bwabyawe n'Ingeri.
- Inshamake:** amagambo avuzwe ku buryo buhinnye.
- Intumwa ihangara amanywa:** intumwa igenda umunsi wose nta guhagarara.
- Inumbiri:** Igisabo kinini cyane.
- Inyamibwa baririkiye hose:** indatwa baririmba hose.
- Inyamibwa rwema:** intwari y'ikirangirire (ni interuro y'ikivugo cy Mutara wa II Rwigera)-isa n'umwami Rwigera.
- Inyangabirama:** umuntu utishakira ineza ntayishakire abandi (ikihebe)
- Inyundo ntiyayakiranya:** inyundo iyateranya neza ntiyayasigamo utuntu tw'imitutu, yarayanogeje.
- Ipfunwe:** isoni umuntu aterwa n'uko agize nabi, ikimwaro
- Isanganizwa ingoma:** isanganizwa imirishyo y'ingoma, bayirata kubera gutsinda.
- Isanishantego:** isanisha rishingiye ku turemajambo.
- Isibe:** inyabwoba.
- Itiro:** ni umutwe wundi w'inyambo.
- Iy'ingoga:** izirusha guhagurukana imbaraga ijya ku rugamba.
- Iy'ingondo:** inziza cyane kubera ko ikebye imanzi.
- Iz' i Mbuye:** ni Ingeyo. Umutware w'Ingeyo wari n'Umutware w'ingabo zitwaga uruyange; yari atuye i Mbuye ho muri Muhanga.

Izamuje: ni ubushyo bwo mu mutwe w'Ingeyo(Ibihogo)

Iziba ziteretse inyamibwa: kuko zimitse intwari itagira aho igayitse.

Izimura mu biraro: izivana mu biraro (aho zabaga).

Ku kirwa: ni ku kirwa kitwa Murwa kiri mu Kivu hakurya ya Nyamasheke, cyari urwuri rw'Umuhozi.

Ku mbuga: si ukuvuga aho banika, ni imbuga y' icumu

Ku mpitira: ku nti z'amacumu zikomeye cyane kubera ko zimaze igihe, zitadigadiga.

Ku Munini wa Gishari: ni muri Rwamagana.

Ku y' imberera: ku macumu akwikiye cyane .

Kubuganiza amata: Gusuka amata mu gisabo.

Kubura agaciro: kubura uburyo, kwipfusha ubusa; kwigira imburumumaro.

Kubura agashweshwe: kubura agakuru

Kubyinira ku rukoma: kwishima cyane, kwizihirwa, kumva utuje.

Kugira amakenga: kugira uwobwa umuntu abutewe n'icyo akeka ko kitamugwa neza cyangwa se ko kitamutunganira

Kugishisha inka: kujyana inka ahandi hantu hari ubwatsi mu gihe k'izuba ryinshi.

Kujundika ubumara: kujundika ni kuba ufite ikintu mu kanwa; ubumara ni uburozi basiga ku kintu ntibuhagarike. Uburozi buba muri kamere y'ibisimba bimwe na bimwe bwica cyangwa bigwangaza uwo birumye.

Kunyaga: gutwara imitungo y'undi ku mbaraga.

Kuramvura ingoma: kuyibaza.

Kurekera: kureka umwambi ukagenda, kurasa.

Kurembera imuroha: gukubita icumu rirerire.

Kurumanza amacibiri: kwiriza inka zitanyoye.

Kuvogera umugezi: kuwunyuramo n'amaguru uwambuka.

Kuvuna impuruza: kwitaba ingoma ihuruza ingabo ku rugamba.

Kuvunyisha: gusaba uburenganzira bwo kwinjira ahantu ubagendereye.

Kujuza uruhindu: Kuboha ibyibo ukoresheje uruhindu.

Kuzesereza: iyo umushumba yiyeureka imbere y'inka azivuga amazina, akora kimwe n'uwiyeureka imbere y'intore. Iyo asimbutse agakubita agakoni hasi,1 bavugako yeshe uruti. Ni uburyo bwo guhimbaza.

Kuzira inka: Kujya mu mihangi y'ukwezi ku gitsina gore.

Kwambara inkoba: kwambara imitako yo gutungukana mu myiyereko. Bayambikaga Inyambo zigiye kumurikwa mu birori. Inkoba ni imikoba babaga baraharazeho amasaro.

Kwikorana umuheto: gutangira kugenda ufite umuheto

Mbonye urugori rugoga: ndabona urugori rubengerana (ikimenyetso ko zose zabyaye ubuheta)

Mpabuka: ntibivuga ikintu gihabuka kubera gukuka umutima, ahubwo ni igihagurukana ingoga, imbaraga.

Mparara: ni umucuzi wabayeho ku ngoma ya Kigeli wa IV Rwabugili. Yari atuye muri Gicumbi mu kibaya cya Rutagara, munsi y'umusozi wa Remera ya Humure. Gukaza ni ugutyaza.

Mu cyoko: ahantu kure nk'aho imvura ituruka.

Mu gihumbi: mu bitugu

Mu ntagara: aho babika amacumu.

N'iyo ibagiriye isoni: n'iyo ibapfuye agasoni, n'iyo ibababariye.

Nakivogeye: nakigezemo hagati nkigabije

Ndimbira zirataha: ndimbira ziza kwiyereka. Ndimbira bwari ubundi bushyo bw'Umuhozi.

Ni bwo bazitanze: ni bwo bazeguye berekana ko baretse imihigo.

Ni iz'iruguru zose: zose ziramenyereye.

Nkubito: umuntu cyangwa ikintu bigira inkubito, biba bifite ibakwe, bihaguruka ntakuzarira.

Ntagisimbuka akatsi: nta cyo ngishoboye, ntagishoboye kugenda, nshaje.

Ntayirasohorerwa inda: nta n'imwe irata umwanya wayo ngo isubizwe inyuma.

Nyakotsi: uwoko bw'icyogajuru cyajyaga kiboneka inshuro imwe mu myaka ijana.

Nyirigira: umwami.

Nywuhimbaje intanage: nawushizemo imyambi nishimye

Reka aratire Ibihogo: reka abwire Ibihogo.

Rubahina umurumango: rubatera kwiriranwa inyota bakayirarana.

Rugemanduru amacumu: iyitaba induru ihagrukanye amacumu.

Rugombangogo: uwica ubukombe (umuntu ukomeye w'ingogo)

Rugomwa: indwanyi itagira ibambe .

Rukabura imigereka: itera intwaro igeretse ku ntwaro z' ingenzi.

Rukaka: ni interuro y'ikivugo cya Rwakageyo, se wa Rwabigwi, wari umutware w'Izamuje.

Rukaza: gukaza icyuma, icumu ni ukuryongeramo ubugi.

Rukomera bigembe: ikubitisha ibigembe

Rutagwabiza iminega: itajya ipfusha ubusa na rimwe amacumu yayo: ntihusha na rimwe.

Rwa mugabo nyirigira: ikomoka ku ntvari izisumba, yigize (itagendera ku zindi).

Rwesa: bifatiye ku inshinga "kwesa" isobanura gutura hasi, gcura inkumbi, kwica icyo wishe ntigisambe.

Rwimirankuku: ni inka ya Rumonyi yigizayo inkuku.

Rwiyamwa: Umuntu abandi biyama, bagendera kure kubera urugomo cyangwa amarere yo gushoza intambara.

Singanirwa: sinsubira inyuma

Ubujahabi: kugana mu bukene cyangwa mu byago.

Uburerere mboneragihugu: uburerere bubereye Ighugu, bugihesha ishema, butuma gikundwa, cyubahwa, kikanagendwa. Uburerere mboneragihugu

bugamije kubaka, gushimangira, gukomeza ubumenyi bw'abanyagihugu ku bireba Igihugu cyabo.

Ubutegetsi bwa kiboko: ubutegetsi bukandamiza, ubutegetsi bukoresha igitugu.

Ubuvivi n'ubuvivure: abana bakomoka ku gisekuru k'inyuma cyane, uhoreye ku mwana w'umwuzukuruza wawe.

Umugiraneza: umuntu utabara abandi.

Umuhinza: umwami w'agahugu gato abantu bubahaga nk'ikimana, bakamutura amakoro na we akabaha imvura, akabahahiriza (guhashya) ibyonnyi akabatsirikira ibiza.

Umunywande: ubwoko bw'igitu.

Umurego wera: umuheto mwiza

Umurishyo uhumuriza: umurishyo ukurikiyeho; uhorekeza.

Umurwanashyaka: umunyamuryango w'ishyaka runaka.

Umutagara w'ibihubi: urusobe rw'imirishyo.

Umutana w'inkoni: ni igitembo batwaramo udukoni two kwiyereka mu birori by'inyambo.

Umutungo kamere: iteraniro ry'ibintu umuntu atunze, bituruka mu byo abantu basanke ku isi kandi bakenera buri munsi. Urugero: amazi, amabuye y'agaciro, ibimera, umwuka,...

Umwami utabangira: utajijiganya mu bikorwa.

Umwana Sentama: Rutisherekarwa Rwanyonga wariumutware w'Uruhimbaza, rwaremwe ku bwa Yuhi wa IV Gahindiro.

Umwangavu: umukobwa umaze kumera amabere

Umwigaguhuma: icyana k'impysi.

Umwimirizi: ugenda imbere y'inka, akazihagarika cyangwa akazibuza kugenga zirukanka.

Uribagizwa: ushimishwa. Ikintu k'iribagizwa ni ikintu kiza, cy'urunyenyeri rubengerana, rutera ibishashi.

Uruganda: inzu cyangwa ahantu umucuzi akorera umwuga we, ahantu

bakorera ibintu byagenewe guceruzwa.

Uruhehemure: ikintu kiza cyane gifite isuku n'umucyo.

Uruhererekane: Ikintu cyabaye karande, kiva ku muntu kijya ku wundi, kiva ku kintu kijya ku kindi ntigicike, inyigisho abakera bagiye basigira abandi ho umurage.

Uruhimbi: Agatanda gatunganije neza baterekaho amata.

Urushingati: agati k'umuko bakubagamo urushingo kugira ngo haboneke umuriro.

Urushingo: agati k'umuko bakoreshaga bashaka umuriro.

Urvunganzoka: abantu cyangwa ibintu byinshi, bigendera hamwe kandi bidahana umwanya wo gutambuka

Urw'intwari rukarema: intwari zikarema ingamba (zikajya ku mirongo).

Urwano: umwanya wo hagati y'ijosi n'urutugu uremetse neza.

Ushinge icumu mu ngeri: wicare witegereze ubushyo bw' Ingeri.

Uw'inkokora nke: umuntu udafite ibizigira, udafite imbaraga mu maboko.

Yabakuye imirambi: yabambuye ku mbaraga imyanya yabo yo kuhira. Umurambi ni umwanya buri muntu ushoye inka aba yafashe. Uwatanze undi umurambi (umwanya) ni we ubanza, ariko urushije undi imbaraga ashobora kumucaho. Ubwo aba akomase (arwanye inkomati, asagaye).

Yarukubitiye umucuzi: yaruuhaye umucuzi.

Zabumbuje: kubumbuza ni ukugenda wihuta kandi ugendra ku ntambwe zisa n'izibaze.

Zaciwe urubanza: zakiranuwe.

Zaheje: zimiriye, zabujije kugaragara.

Zaje ziyatendeje: zaje ziyahese (ikimenyetso cy'uko zayicishije).

Zanyuriye Rubanda: zashimishije Rubanda.

Zayaharaze urugina: zayasize amaraso ku rugamba, zarayicishije cyane.

Zibamo rugombangogo: Itegekwa n'intwari yishe ingogo nyinshi ku rugamba. Rugombangogo ni interuro y'ikivugo cy'Umutware w'Ingeri.

Ziga ingoga: izindi nka zigiraho imbaduko, umwete.

Zigahimbaza isibo: zikishima umuvuduko.

Zigahindukirana ishya: zikava kuri icyo kirwa zimeze neza, zikeye.

Zigashengera zose nta yo bashize amarora: zigatarama (zikiyereka)zose nthagire n'imwe bumva barambiwe kuyitegerezza.

Zigashingana Kigese: zigaterera Kigese.

Zigashingira indamutsa imyato zayigiriye: zigatangira kwibwira ingoma y'indamutsa ibikorwa by'agatangaza yayikoreye. Indamutsa yari ingoma y'ibwami, iyo yavugaga yabaga imenyesheje rubanda ko umwami atangiye kubonana na rubanda, iyo yabaga itaravuga, ntawashoboraga kugira icyo abaza umwami n'iyo yabaga amubona.

Zigataha ishakaka: zikahitangirana imbaraga.

Zikabyukurutsa Ingabe: zigahagurutsa ingoma y'ingabe ikazirangaza imbere.

Zikamurikanwa n'ingoma: bakazerekana ari ko n'ingoma zivuga.

Zikavogera imbizi: zikambuka uruzi (uruzi ruvugwa ni Nyabarongo). Inyambo ziturutse i Murambi mu burasirazuba, zigiye kwiyereka umwami kuko yari mu burengerezuba bwa Nyabarongo.

Zisesuyeho: zendeyeho, zifatiyeho ari ku butwari ari no ku bwiza.

Imyadiko y'inyongera

1. Igitero cy'umunsi w'inyana

Igitero cy'umunsi w'inyana cyabaye ku ngoma ya Yuhi IV Gahindiro. Impamu yatumye kiba twayendeyeho kumenya uko uwo mwami yari yarahimbye itegeko yihaye ubwe rikwiye kudutangaza. Abo twabajije, badutekerereje ko uwo mwami yari yarahimbye iminsi umunani yagombaga kurangizamo imrimo ye. Ya minsi umunani yarangira, akongera akayisubiramo bityobityo. Dore uko yakurikiranya iminsi ye muri ibyo bihe:

Uwa mbere n'uwa kabiri: Kuraguza inkoko, intama , inka, inzuzi, n'ibindi biraguzwa. Muri iyo minsi, abashaka kumuhakwaho bakaba bari bazi kuragura, utabizi akarindira ikigoroba mu mataha y'inka kuko ari bwo yahugukiraga ibindi; umushaka akaba ari bwo amubwira ibindi biterekeranye n'indagu.

Uwa gatatu n'uwa kane: Guca imanza, umushaka butaragoroba akagomba kwicarana na we ku karubanda, yumva imanza cyangwa aburana ubwe.

Uwa gatanu: Kwirirwa barasa intego, uwo munsi abashaka kumuhakwaho bakazana imiheto n'impuru ngo barase intego. Ni bwo twumvise igihano cy'uwanuzanagamo andi magambo butaragoroba ko yamurasaga impiru.

Uwa gatandatu: Bwacyaga yicaye ku karubanda ngo ushaka wese kugira icyo amubwira cyangwa amubaza akahamusanga uwo ari we wese. Uwo munsi witwaga "uwa rubanda."

Uwa karindwi: Akiriranwa n'abagore be ntihagire uhamusanga, kerekwa uwamutekereraga itabi.

Uwa munani: Wari umunsi w'inka. Yirirwaga areba inka ze z'inyarurembo, abashaka kumuhakwaho bakazana inkoni n'inkuyo. Nanone bikaza kurangira mu mataha y'inka. Iminsi igahora igaruka ityo.

Iki gitero rero kije gituruka ku munsi wa munani (uw'inka) ni cyo cyatumye bakita "igitero cy'umunsi w'iniana." Icyo gihe Yuhi IV Gahindiro yari iwe i Mulinja ho mu Mayaga (mu Ntara y'Amajyepfo). Yari yiriwe akenura inka ze, arangiriza ku z'inyarurembo zatahaga iwe, zitwaga Urukomera. Uwo munsi rero Sayinzoga ya Mukenga wo mu ntore z'Abashakamba amenya inkuru ibabaje atumweho n'iwabo, bamusaba kubimenesha umwami. Aribwira ati: "Nindindira igihe cy'amatarama ngasaba icyanzu, biraza kurakaza abandi kuko na bo bifusa kuganira n'umwami." Ati: "Reka nihare, mbimubwire nanone ubwo ari umunsi w'inka arankubita inkoni, ariko nta cyo bintwaye."

Ahengera rero igehe umwami ategetse inka mu rugo aratanguranwa amubwira ya nkuru. Umwami ntiyamukubita, ariko ntiyagira icyo amusubiza. Abashakamba bandi babibonye baribwira bat: "Sayinzoga araduhize, kandi abitwiratira ko yanyuze mu iteka ry'umwami ntibigire icyo bimutwara." Bose rero bakurikirana basuhuza umwami, bamubwira amagambo atagira aho ahuriye n'iby'ubo munsi. Inka zimaze kugera mu rugo, Yuhi IV Gahindiro yicaza ba bandi bose mu nkike ya ruguru. Binikiza inka. Zihumuje, azana amata yazo arayabaha ngo bayanywere aho ku mugaragaro, imbere y'abashumba n'abandi bari bagitegeree ko inka zihumuza. We akibwira ati: "Ni bakuru ntibemera kunywera amata ku mugaragaro, nibanga kuyanywa ndabakubita." Nyamara bo baremera barayanywa kuko byari bibateye ubwoba kubona atinyutse kuyabahera aho rubanda bose bareba. Nanone byari bikubitiyeho ko kwanga amata bahawe n'umwami byari umuziro mu Banyarwanda, ubwo abamuhakwagaho bose byitwaga ko bamushakaho amata.

Barangije rero kuyanywa, umwami atangira igitaramo gisanzwe. Arababwira rero mu gitaramo ati: "Ubwo ga munoye amata yazo munywanye na zo ntimushobora kuzigambanira!" Bati: "Ubundi se tutarayanywa, twashobora kuzigambanira?" Arabihorera, bikomereza ibiganiro bisanzwe byo mu gitaramo. Ngo buke, umwami abwira abashumba b'Urukomera ati: "Nimuzijyane mumere nk'abazigishishije zige mu Mutara ku nkiko y'i Ndorwa byo kwiyenza kugira ngo Abahima bazinyage." Abashumba bazijyana uko babitegetswe. Koko rero

zigeze hafi y'i Ndorwa, Abahima barazitera barazinyaga. Abashumba bagaruka i Mulinja kubimenyesha Gahindiro. Babimubwirira mu gitaramo. Arabasubiza ati: "Abahima nibijyanire, ibitagira kirengera ni ko bimera!" Abashakamba bari aho barabyumva, barasohoka bajya inama. Bati: "Izi nka ntizanyazwe bisanzwe, zazize wa munsi twanywaga amata yazo." Baraza babwira Gahindiro bati: "Twanywanye n'izo nka turatabaye, tugiye kuzigarura kandi tukumenyesheje ko nta n'imwe muri zo izabura, keretse izaba yarapfuye."

Bahana umunsi wo guhaguruka. Gahindiro arababbira ati: "Tuzahurira aha n'aha kugira ngo nzabaherekeze, mbageze kuri Nyabarongo ku cyambu cya Nyaruteja. Koko rero, umunsi bahanye ho umugambi usohoye, arabaherekeza bambuka Nyabarongo ahari, ariko Sayinzoga arabura; ntiyaba mu bambukaga. Bageze hakurya, Gahindiro na we arahindukira. Ageze mu nzira ahura na Sayinzoga atabara. Gahindiro ati: "Ni iki cyatumye udatabara mu b'imbere?" Sayinzoga ati: "Natindijwe n'uko namaraga urubanza. Naho abatabaye mbere, niwumva ko ntabafatiye aho barara none, uzanyice!"

Gahindiro rero amutuma ku Bashakamba bose ngo amubatahirize. Uko avuze izina ry'umuntu akamukubita uruti ku rutugu. Akomeza atyo abavuga mu byivugo byabo, kandi ari na ko amukubita rwa ruti kugeza abahetuye. Aho bigeze, Sayinzoga aramubwira ati: "Erega ugiye kunshengura urutugu!" Undi ati: "Ni byo koko nyabusa! Na we amuvuga mu kivugo ke anamukubita uruti ku rutugu, agira ati: "Urabeho, nawe dutahe." Sayinzoga aragenda afatira igitero mu Bwanacyambwe. Arabatashya uko yabitumwe, arangije ababwira uko Gahindiro yabimutumye amukubita ku rutugu kugera aho yagombye kumwisaba, kuko yamubabazaga. Abashakamba bati: "Byihorere, ntituzabyibagirwa!"

Igitero kigeze ku nkiko y'i Ndorwa, gisanga abatasi bararangije kuyigenda no kumenya akarere katurutsemo abanyaze Urukamera. Ubwo kandi igitero cy'Abashakamba cyari kumwe n'abashumba barwo. Ako gahugu k'i Ndorwa karaterwa, hanyagwa inka nyinshi, maze abashumba b'Urukamera batoranyamo izabo, ariko bagasanga hasigaye izindi. Byari byaratewe n'uko Abahima bamaze kuzinyaga bakazigabanya. Uko rero Abashakamba basanze Urukamera zituzuye, bagatera ahandi hahegereye bakanyaga, bityobityo, bigeza aho baheba inka zimwe z'Urukamera. Amaherezo umutasi umwe araza abwira Nkusi ya Gahindiro ati : "Inka nyinshi z'abahima zahungiye mu kirwa kiri mu rufunzo, zimaze kugeramo banyereza iteme ngo hatazagira ababakurikirayo." Abashakamba babyumvise batera mu rufunzo. Nyamara Abahima barabananira kuko bari babyiteze. Ingabo zari zihageze mu gitondo cya kare, maze Munanira

wa Nyangezi atuma abagaragu be kumushakira udukwi ngo bacane yote, kuko yari arwaye inzoka zamuryaga mu gihe k'imbeho. Abashakamba bamaze

guheba uburyo bwo kunesha Abahima aho bashegeye bati : "Munanira naze tubigerageze." Nkusi ya Gahindiro ategeka Munanira guhaguruka ngo bongere batere iteme. Munanira ati: "Mube mworoheje sindasusuruka." Aho bigeze Nkusi aramutota, maze Munanira arahaguruka yibindira mu ngabo ye, yiroha ku iteme. Abahima bashwashwanyije kumusubiza inyuma biba iby'ubusa, arabatwaza. N'abandi Bashakamba babuririraho baterura Abahima, babasuka muri cya kirwa, bakibasangamo, babashwaza mu rufunzo. Inka zose zari zarahungishirijwemo ziranyagwa. Abashumba b'Urukomaera bazivanguramo izabo ubushyo buruzura.

Ariko ikirwa kimaze gutsindwa, Munanira yanga kukivamo. Nkusi aramwinginga, biba iby'ubusa. Umuvuzi w'amacumu aza i Mulinja kumenyesha Gahindiro uko igitero cyagenze, amumenyesha n'uko Urukomaera zose zabonetse ubushyo bwe bukaba bwaruzuye, amubwira n'uko Munanira yanze kuva muri cya kirwa akaba ari cyo bagombye kugandikamo. Gahindiro yohereza intumwa kubwira Nkusi ko iminyago yose itari Urukomaera izaba umuheto wa Munanira, kandi ko bazamugarura ahetswe. Iyo ntumwa imaze kubimenyesha Nkusi, noneho Munanira yemera kuva mu kirwa igitero kiratabaruka.

Ubwo rero hakaba umugabo witwaga Kanyaruguru wo mu mutwe w'Abakemba wari umuririmbyi w'ikirangirire, akaba ari we wazaga kuririmbiра ingabo izo ari zo zose zitabaruka, kuko yari yarabihawe na Gahindiro. Abashakamba baramutumiza, bamugambanaho ngo na bo bazahime ibwami bishyurire inkoni Sayinzoga yakubiswe, na we arabyemera. Nuko babigenza batya. Batuma kuri Gahindiro ko begereje kuza ngo abitegure mu minsi iyi n'iyyi. Ya minsi igeze, Kanyaruguru aza nijoro ahateganye n'i Mulinja aririmba mu ijwiriranguruye, bigeza ko ibwami bamwumva. Barahuririza, bati: "Ni Kanyaruguru, umva ararrimba Abashakamba; nta kabuza bazahinguka ejo, aje kubateguriza." Umunsi ukurikiyeho barategereza baraheba. Na Kanyaruguru akimara kuririmba ararigita. Ajya kwhisha ku byitso by'Abashakamba. Abikora atyo amajoro yakurikiyeho, maze bitera Gahindiro impagarara. Gahindiro uko atumyeabantu ngo bamutege ibico bamufate, Kanyaruguru akabimenyeshwa n'ibyitso by'Abashakamba akajya aho batamutegeye.

Abashakamba bamaze kubumvisha barashyira baraza, bariyereka, bamurikira Gahindiro inka ze z'Urukomaera, bamumurikira n'iminyago maze ayibagororeramo uko bisanzwe. Munanira ahabwa inka y'ubumanzi, agabana n'umuheto wose w'igitero nk'uko Gahindiro yari yaravuze. Gahindiro asobanuje ibya Kanyaruguru, noneho bamubwira ko kwari uguhorera Sayinzoga imigit yakubiswe batabara. Igitero cy'umunsi w'inyana kirangira gityo.

Bifatiye ku byavuye mu gitabo cya Bigirumwami, A., (1964) Imihango yo mu Rwanda, igice cya 1, Nyundo,

2. Igitero k'Imigogo

Iki gitero cyasakiranyije by'umwihariko Abanyarwanda n'Abanyankore,

icyakora kivugwamo n'ayandi mahanga.

Inkuru y'iki gitero yabarwa mu bice bibiri: Inzira y'Abanyankore n'inzira y'Abanyarwanda.

Iki gitero kandi cyabayeho mu gihe umwami Kigeri IV Rwabugiri yari mu Bunyabungo n'ingabo ze hafi ya zose. Nyuma ariko yaje kubimenya agaruka mu Rwanda kurwanya Abanyankore.

“Ehururu ya Rwanda”: Abanyankore batera u Rwanda

Dore uko Ntare V Rusingiza rwa Migereka, umwami wo mu Nkore yateguye gutera u Rwanda. Yatumije ingabo n'abatware agira ati: “Ejo muzohereze abantu bakwiriye ingerero, banzanire abatware b'ingabo, baze mbabwire, bazahigire gutera u Rwanda, bahigire gutera Rwabugiri.” Ati: “Rwabugiri ni we njya numva bavuga; Rwabugiri bajya bamunshimira cyane; ni we njya numva bavuga ngo agira Ighugu kiza kandi kinini, ngo agira inka nziza nyinshi, ngo na we aratora nkange; ngo na we afite intore.” Ati: “Maze muzahigire gutera Rwabugiri. Nimumara kumunesha nzizera ko mfite ingabo. Ikindi cya Rwabugiri kimbabaza ni uko bangereranya na we ngo ni we duhwanye.” Abatware bose bakura ubwatsi bati: “Wabera niho ukiduhaka, umuntu uduhaye gutera u Rwanda, umuntu uduhaye gutera Rwabugiri!”

Arahaguruka Igumira rya Bacwa, Ruharabwoba, aravuga ati: “Gahorane Imana! Mpigiye gutera Rwabugiri! Nzamutera bikumare agahinda. Iki gitero ni icyange. Nzatura mu Gihugu cya Rwabugiri, nzatunga inka za Rwabugiri. Rwabugiri nankundira tukarwana, ntampunge, nzamufata mpiri mukuzanire!”

Maze arahaguruka Matsiko mu Nyana ati: “Mpigiye gutera Rwabugiri. Niyumva natungutse n'umutwe w'Inyana, akankundira tukarwana, ntampunge, nange nzamufata mukuzanire aha!”

Arahaguruka Itiri rya Gicobwa, Rugambwishayija, umutware w'Ubwuma n'Abarwanyi. Ati: “Nange mpigiye gutera Rwabugiri niyumva yatungutse mu mutwe w'Ubwuma n'Abarwanyi, akankundira tukarwana, nzamufata muzane hano!”

Arahaguruka Kijoma cya Kayisinga, Rugatwankurayijo, umutware w'Ingangura ati: “Mpigiye gutera Rwabugiri. Niyumva atungutse mu mutwe w'Ingangura, akankundira tukarwana, nzamufata muzane aha!”

Arahaguruka Rugumayo rwa Kanagayiga Rusheshangabo Rutacwekera, umutware w'Abanganshuro. Ati: “Mpigiye gutera Rwabugiri natunguka mu Banganshuro nzamufata mukuzanire.”

Arahaguruka Rwigirwa Rutakirwa, umutware w'Ibirehe, arahiga, ararangiza. Arahaguruka Rwishumba rwa Mwendo, arahiga mu Batenganduru, ararangiza.

Arahiga Bwijire mu Badahunga. Na we ararangiza.

Abatware bamaze guhiga, abahungu na bo barakenyera barahiga.

Arahaguruka Nkoko ya Gahunga, Rutakomwa. Arahaguruka Irabiro rya Gahuta, Rutarindimuka. Arahaguruka Bayija ba Kambiri, Rugomwa. Arahaguruka Bangonera ba Ndondoza Ihigiro. Arahaguruka Kamurase ka Bwisheke, Rutakangarana. Arahaguruka Kakuba ka Kangonya, Rutagengwa Ruhuzabiri. Arahaguruka Cyanyangutura cya Manunga, Ruteranyangabo.

Bamaze guhiga umutware w'igitero, Igumiro, asaba iminsi, ati: "Iminsi yacu ni itandatu, uwa karindwi tugatabara i Rwanda." Baragenda bamara gatandatu, ku munsi wa karindwi bataha ibwami, barara mu mihigo; buracya birirwa bahabwa intwaro: abahabwa imbunda barazihabwa, abahabwa amacumu n'imiheto barabihabwa. Uwo munsi bigaba Rugando, baza Kazinga, baza Mwizi na Kankaranka, banyura Rujebe rwa Kabuganda, i Gorora rya bene Rukari, bananyura i Rukoni rwa Cyabukemwa, bagera Rwampara. Amashyo ya Nshenyi arikanga, arahunga, amwe yambukira mu byambu bya Rina n'Ibanda, andi yambukira mu byambu bya Butsinda na Bugomora, andi ahunga aza i Rwanda [...]

Muri icyo gihe Umunyankore witwaga Bwfamba aza gukorera ishyano Ntare wahungaga. Yaka abagaragu be imyambaro yabo ishaje ayizanira Ntare ati: "Dore imicuzo y'Abanyarwanda nazaniwe n'abatasi bange! Wowe ntiwatangazwa n'ukuntu bavuye iwabo iyo gihera bakagera ino bataricwa n'inzara? Reka tuge kubahuhura!" Ntare ati: "Umva rero, numvise ko Abanyarwanda bakora impamba cyane, nimukorane mubanke muhige!"

Bwfamba amaze gushuka Ntare, barara mu mihigo ngo bagiye guuhura Abanyarwanda. Ntare agabanyamo ingabo ze imitwe. Abanza kohereza Abanga, Abatenganduru n'Inyana. Barara baza ijoro ryose kugira ngo bazasakirane n'Abanyarwanda hakiri kare ubwo kandi ni bwo Ntare yatabaje Mwanga umwami w'u Buganda amutumyeho Rutarurwa. Mwanga aramuhananira kuko igihugu cyari cyarabaye icy'abazungu atagifite ububasha bwo kohereza ingabo aho yishakiye. Intore zimwe za Ntare zari zifite imbunda za Cyarabu (bitaga makoba).

3. Ibyiruka rya Mahero

Igice I

Uyu mwana nabyiruye	Ngo nkunde ibyo ushaka.
Namureze mukunze	Ubu nshobora kugenda
Yabyirukanye ubwenge	Ngashaka aho ndara
Buvanje mu bwana	Ejo nkigaba ahandi,
Nkanibaza cyane	Ejobundi ngakomeza
Uko azaba bitinze.	Nkagera iyo utakibona,
Agakura akora nabi	Kugira ngo nguhunge
Aho yatobye akondo	Amahane ni menshi."
Ngo akurikize abandi,	Ubwo mbonye icyo cyago
Akabaka iby'iwabo	Gikomeje imigambi
Akabyita iby'iwacu.	Yo kwigisha icyohe,
Nabyumva ngahinda	Ndakomeza ndatota
Nti: ntabwo mbishaka,	Ngo none aratinya
Ubusambo si bwiza	Aze kumva igikwiye.
Ubukunze atabeshya	Aho amariye gusoreka
Aba yigira nabi.	Ingeso ye ntイヤcika
Ukabita abatinyi	Bukeye nti: "Ntabwo"
Ukagwiza iby'iwanyu.	Nti: "Subiza iby'abandi,
Ubwo aranga arahana	Uge utwara icyo uhawé
Nkagira ngo arashyenga	Icyo wimwe ugitinye."
Naho aravuga akomeje.	Uwo mwana uko ateye
Ati: "Ndumva nahaze	Biteye agahinda.
Guteshwa ibyo nshima	Aho yaroye neza

Uko akwiye kugenza,	
Ati: "Ndanzé kugenda	Akiruzi umuhungu
Ngo ntange ibyo ntunze."	Mu maso ya twembi.
Iyo utwaye iby'abandi	Yankebuka ngasanga
Bakuzi bakurora	Mu maso ye yombi
Ntibaze barwana	Haganje agahinda
Ngo bihe agaciro	Nti: "Ibyo wigira byose
Mu maso y'abandi,	Ndabirora nkazenga."
Uragenda ukayora	Nakwitaga umwana
Ubwo utangiye kwanga	Uyu uteye gitwari
Amategeko nguhaye,	Agaturana neza
Ubusore bwapfuye	N'abitwa ababyeyi.
Wabaye Rubebe	Ubwo utangiye kwanga
Ge nkwise icyontazi	Uwakureze akagukuza,
Icyo ushaka kimashe."	Wamurora mu maso
Ubwo ngubwo arazenga	Inyeri zikavumera,
Arababara ndabibona	Waba wicaye hasi
Arafunga ntiyakoma	Uti: "Intebe nayireke
Bagize bati: yewe	Nyishinge ho nange."
Ijambo riragatabwa	Yaba agize ati: "Jya kurora
Bahamagaye aranga	Amatungo mu rwuri
Bagabuye ntiyabirywa	Agatinya guhindaUgatangira kwigira
Bashashe ntiyaryama.	Icyatwa ugafunga."
Ubwo nyina akandeba	Yakubwira ati: "Cyono

Jya kuzana utuzi	Kugira ngo akuneze.
Ugafuha ukarwana	Umujinya waba ukomeje
Ukica igitu n'isazi;	Ugaterura ugahonda
Ntaramenya ubwenge	Amagambo ajya kuvuga
Nari inka mu zindi	Ugasanga amugoye.
Wahirika ngatemba	Ubwo abana batoya
Wanterura nkabyuka	Basanzwe basakuza
Washaka ko ndyama	Barwana bagabuza
Ugahirika ku buriri	Bakandora bose
Ibitotsi bikayora	Nakebuka umwe muri bo
Mahero agahwikwa.	Agahumbya bukeya.
Naba nakoze icyo wanga	Umwe yavuga ijambo
Ugaterura ugahonda	Abandi bakamureba
Amahane ari nta yo	Igisubizo bashimye
Sinibaze na busa	Ugasanga gituje
Uko nkwiye kugenza.	Kitari mo amashyengo
Aho nshiriye akenge	Aya asanzwe mu bana.
Ndakomeza ndakureka	Ngeze aho nti: "Cyo mwana
Nakosa nka gatoya	Hamagara Mahero
Ubwo inkuba zigakubita."	Aze ambwire icyo ashaka."
Uti: "Mbyiruye icyonzazi."	Mahero ati: "Ndaje
Nkakureka ugakomeza	Nkubwire icyo mashe."
Guhata ibicumuro	Aza atera ibitambwe
Uwakoze uko ashoboye	Nti: "Ubanza rubaye.

Ati: "Kera nkivuka	Uti: "Genda ndakuretse."
Agatukuru gatoya	Ibyo ngibyo nabirora
Ngaterere ku mutwe	Nti: "Nta ngufu zange
Mfate agakoni kange	Mba nshatse agahamba
Nge guhakwa aho nshaka	Nkareba aho najya
Ahangaha mpacuke	Hasumbye ahangaha."
Ibicumuro nkugirira	Ubu ngubu ndareba
Uruhuke kubibona.	Ngasanga ibyo ungirira
Gutura amahanga	Bikwiye guhosha.
Bizankiza byinshi.	Ubwo wanyimye imbabazi
Bizampa guhunga	Ngo nange nduhuke
Amahane y'I Rwanda,	Ibyo kwitwa ikirumbo
Aho bambura umuntu	No kwicara mpondwa
Abo abyaye bamurora,	Ndakungura inama
Agakubitwa umunani	Igusumbira izindi
Ngo ikawa irarumbye,	Amahane ave mu rugo
Ngo cyangwa umuzungu	Uruhuke kurwana
Yaraye rusake.	Nduhuke guhondwa;
Ibiboko wakubiswe	Cyo nshakira impammba
N'amarira naharize	Ndara mbunza imitima.
Ntibyatuma ntura	Ngashaka igisubizo
Aho ndeba umuhashyi	Nzabwira uwo mwana
Wampinduye imbata	Ngasanga kigoye.
Wananirwa ugatuza	Namwita igicucu

Sinigeze nterura	Ntibyatuma ngoheka
Ngo nshinge ibitariho;	Ndashaka kugenda.
Navugaga ibisanzwe.	Ubwo ngubwo ndayoberwa
Ubu ngubu ninanga	Ngo mbure icyo musubiza
Ko agana mu mahanga	Nti: "Genda uruhuke
Nkamwogeza cyane	Ejo nzaba nkubwira
Ngo akunde angumire aho,	Icyo nkeka kuri ibyo."
Ndareba ngasanga	Ati: "Ngiye kuryama
Mba mwishe burundi,	Ndazinduka nkwbutsa
Akagira ngo ni mwiza,	Impamba nakwatse."
Akazapfa akigenza	II.
Uko yamye abishinga.	Aragenda araryama
Ngifinda uko nkwiye	Nange ndana ku bwange.
Kugenza ibyo ngibyo	Iryo joro sinagoheka
Mahero aba yaje.	Ngahaha ubutitsa
Ati: "Ndabona hakeye	Ngo akabiri gatohe
Ndakwibutsa ijambo	Utazaba uruzingo
Naraye nkubwiye." ⁷	Nk'uwabuze abamurera.
Nti: "Mahero ko ubizi	Mahero iyo umpaye
Ngukunda bikabije	Agahenge gatoya
Uwo ni inzigo kuri ge.	Nkakungura inama!
Amahane yo mu rugo,	Nateye n'ishyamba
Amahiri y'ibisonga	Ngo nugimbuka
Ibyo byose bikoranye	Washatse gushinga

Urugo rukwizihiye	Ntiwigizeze usumbwa
Utazabura imbariro	N'abinikije ijana.
Ukabura n'imiganda.	Mahero iyo umbereye
Mahero iyo utuje	Umwana uko nshaka
Ugakurikiza neza	Aho kunyaka ijambo!
Utunama nkugira!	Amapfa ageze mu gihugu
Imishike yaracitse	Nkurwanaho cyane
Amafuni ararundwa,	Umuruho sinawumva
Ubwo mpinga ibijumba,	Agahogo kabobere.
Rubanda bakunda	Ubu inyuma y'igikari
Kubyita ubukungu.	Ibitoki ni byinshi
Mba ngira ngo utazimwa	Bitembana inkingi.
Umukobwa wa Naka,	Ubu intabo zirarunze
Bagira ngo urashonje	Ibibindi biroga.
Ubukungu si bwinshi.	Mahero iyo ugumye aha
Mahero iyo umfashije	Nkabona agakazana
Urarwana ujya hehe?"	Aho kwicwa n'irungu
Iyo utuje ugakunda	Wagiye Bugande!
Ugaturana neza	Nta tungo natinye
N'abitwa ababyeyi!	Ngo mare yo ubukungu
Wabaye ukivuka,	Utazaba umutindi.
Inka yange yari imwe	Ihene ubu ni nyamwinshi
Irakunda iragorora	Ziteretse amapfizi:
Urakamirwa urabyibuha.	Ruhaya na Sacyanwa.

Mahero iyo umfashije	Nateye urutoki
Tukorora neza	Ngo niba zitetse
Amatungo tubyiruye!	Uge utora agahihi
Kebuka urore amasake	Aho uruzi aba bana
Yirirwa avuna sambwe	Bakureba ku jisho
Mu mivumu hariya!	Bakabura icyo bavuga
Inkokokazi ni nyinshi:	Kuko mukuru wabo
Iz'inganda n'indayi	Abacitse bamurora!
Uzikunda zihuje	Iri tuza rikabije
Indirimbo z'urwunge,	Rikubajije icyo uri cyo
Ziteteza zitaha,	Basubize utabeshya!
Zihamagara izazo,	Itegereze umubyeyi
Tukiha agaciro	Wavunitse agutwite,
Mu maso y'i Muhana!	Wavuka akakonsa,
Ubu ingano nararunze,	Agahinga aguhetse,
Ibigega biratemba.	Akavoma aguhetse,
Ubwo ngira ngo abatindi	Agatashya aguhetse,
Batagira amasambu	Agateka aguhetse,
Bagure ibyo mbahaye	Umurinde agahinda
Ge ngwize amanoti	Ko kubura icyo abyaye
Nge nkwbambika neza.	Ngo aririre mu myotsi.
Mahero iyo umbwiye	III.
Amagambo anduhura	Mahero arasohoka
Aho kunsha umugongo!	Asa n'ubuze ijambo.

Akomeza imbere ye ajya ku irembo. Ibyo guta iwabo ngo age Bugande

Akebuka hepfo abona urutoke, Yari yabyirukanye agisohoka,

Ubwo arakeberanya mu gikari, Maze kumwumvisha igikwiye.

Abona imizinga ivuza ubuhuha. Icyamuvunaga ubwo ni ukuntu

Ntiyahagarara ngo zitamwumva Aza kumbwira uko yigaruye.

Zikamucengeza mo urubori. Ava mu ikawa arinanura.

Akebura intambwe ajya mu ikawa. Acuma gatoya ananirwa igenda,

Ubwo agasusuruko karababiriye, Arahagarara aratekereza,

Zitoye gahunda, Akazinga umunya agashima mu mutwe.

Zisanga amaruka. Ngo byende ho akanya

Mahero iyo urebye Ati: "Ndi imbwa bikabije."

Ibyo ntunze ugatuza Arakabuza ati: "Ngiye

Aho kunta mu marira! Kubwira uwambyaye

Uti: "Ngaho mpa impamba Ko kwigira icyohe

Ngucike nge ahandi Bikwiye undi utari ge."

Ducane dutane!" Ngo ngane ku irembo

Mahero iyo unyoheje Duhura mva mu rugo.

Gukora mu ntagara Dukubitanye amaso

Nkaryiroha mu nda Aratinya arahumbya.

Aho kwanga icyo mbyaye! Aho yavuze ikintu

Ibyo namubwiye bigumya kuza Yashakaga ko menya

Si ibihingwa si amatungo. Ajya kwicara mu nzu.

Ubwo ariko akumva atameze neza, Ge nkomeza urugendo.

Imitima igakomeza kujya inama; Najyaga mu gacyamu

Kugira ngo nduhuke	Nti: "Ntabwo mureba
Agahinda yaneye,	Undi mwana uko agenza!"
Nganira n'abantu	Muricaye mu nzu,
Batazi ibyo turimo.	Aravunika mumurora,
Ndetse akazuba karamukubise,	Arakora mukaryama,
Agumya kubunga agana agacucu.	Agatura uwe murimo
Muri iyo kawa y'isaso nyinshi	Umagono muwuhuruza!
Hakaba mo igit ikuze neza,	Nyina, we yari mu nzu
Cyararakabije kirizihirwa,	Uko yakigunze
Ururabo ruragwa hajya ibitumbwe,	Agahinda kamwishe.
Bijya guhisha ntibyasigana	Arasohoka arareba
Maze uwo mwana akibona bwangu,	Ati: "Mbese iyi kawa
Yika bugufi ahina umugongo	Yo iturutse ahagana he?"
Agishyika mu nsi ahamara umwanya	Ubwo yibazaga abizi,
Amaso yombi arayagihanga,	Akagira ngo abone uburyo
Umutima utekereza ibyo hirya.	Bwo kogezza umwana
Ahatura iyo kawa.	Watwumviye bwangu.
Mbibonye ndashoberwa	Mubwirana ubwira
Nti: "Yumviye rwose,	Nti: ngaho muhembe
Agatima karagarutse	Uyu murimo ni munini.
Aragira ngo anyurure."	Ubwo twihina mu nzu
Ngo mbure icyo mubwira	Duterura akabindi
Kugira ngo mushime,	Dushyira mu kirambi.
Mpamagara abatoya.	Nti: "Ngaho Mahero

Cyo ngwino uyibanz	Barwubaka neza
Aho yagumye mu nzu	Babyaranye kabiri.
Ngo ahamane n'abandi,	Imibanire yabo,
Akeberanya mu cyanzu	Ni wowe tuyikesha."
Yihina mu gikari.	Ati: "Ndenze kubanza
Ahakura agatebo,	Abakuru bakiri aho."
Ajya muri ya kawa	Nti: "Nta cyo bitwaye
Arasoroma aragwiza,	Iyo ari bo bakubwiye."
Agatebo arakanaga.	Ayisoma yitonze
Ngo ngaruke nje kurora	Numva yiruhutsa.
Uko byaje kugenda,	Igishyika kiratuza
Duhurira mu rugo	Rubanda babizi
Amagambo arakunda	Babita mahwane.
Tunywa tuganira.	Iyo agana mu mahanga
Kuva kandi uwo munsi	Aba ari imbwa mu zindi
Mahero aba umwana	Aho kwicara nk'ubu
Uyu wumvira rwose	Ngo aturane neza
Wakorora ati: ndaje.	N'abatumye abyiruka
Ntibyashyize kera,	
Musabira umukobwa	

Rugamba, Spiriyani. Umusogongero. Butare: INRS, 1979.